

05.515Қаз)
М82
к

Алдас мұрасы

ҚАЙЫМ

МҰХАМЕДХАНОВ

3

107.31.703

1082

ҚАЗАҚСТАН Халқының Республикасы

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ РЕСПУБЛИКАСЫ
ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ РЕСПУБЛИКАСЫ
ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ РЕСПУБЛИКАСЫ

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ РЕСПУБЛИКАСЫ

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ РЕСПУБЛИКАСЫ

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ РЕСПУБЛИКАСЫ
ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ РЕСПУБЛИКАСЫ
ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ РЕСПУБЛИКАСЫ

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН
ОБЛЫСЫНЫҢ ӘКІМІ
ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ
МӘДЕНИЕТ БАСҚАРМАСЫ

ҚАЙЫМ

МҰХАМЕДХАНОВ

КӨП ТОМДЫҚ
ШЫҒАРМАЛАР
ЖИНАҒЫ

Л. Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ "ОТЫРАР КІТАПХАНАСЫ"
ҒЫЛЫМИ ОРТАЛЫҒЫ

83.3/6/25)

М82
к

Алаш мұрасы

ҚАЙЫМ

МҰХАМЕДХАНОВ

3

Абайдың
ақын
шәкірттері

АЛМАТЫ "АЛАШ" 2005

ББК 84 Қаз 7
М 83

“Алаш мұрасы” сериясының редакциялық алқасы:
М. Құл-Мұхаммед, Е. Қосубаев, Ф. Әнес, С. Қасқабасов, М. Қойгелдиев,
З. Қабдолов, С. Қирабаев, К. Нұрпейіс, Р. Нұрғалиев.

Жауапты редакторы — филология ғылымдарының докторы, профессор Тұрсын Құдакелдіұлы Жұртбай.

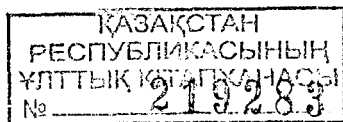
Қолжазбалар мен фотосуреттер Қайым Мұхамедхановтың балалары — Мүслиманың, Розаның, Жәнібектің, Назымның, Бекеттің, Қанағаттың, Динаның, Дегдардың, Қарлығаштың және Қазыбектің отбасы архивтерінен алынды.

Мұхамедханов Қ.

М 83 Көп томдық шығармалар жинағы. 3-том. — Алматы, “Алаш”, 2005. —328 бет.

ISBN 9965-669-53-8

Белгілі әдебиетші ғалым Қайым Мұхамедхановтың (1916–2004) көп томдық шығармалар жинағының бұл үшінші томына оның Құнанбай немерелері: Ақылбай, Мағауия, Турағұл Абайұлдары, Кәкітай Ысқақұлы, Әрхам Кәкітайұлы және Әубәкір Ақылбайұлы туралы жазылған зерттеу мақалалары және осы аталған ақындардың архивтерден ғалымның өзі тапқан төл шығармалары топтастырылып отыр.

М 4702250200 хабарландырусыз—2005
00(05)-05

ББК 84 қаз 7

ISBN 9965-669-53-8-(Т.3)
ISBN 9965-669-35-Х

© Мұхамедханов Қ., 2005
© “Алаш” баспасы, 2005

АБАЙДЫҢ АҚЫН ШӘКІРТТЕРІ

Абайдың ақындық өнердегі тарихи еңбегі қазақ халқының мәдени даму, өркендеп өсу жолындағы ерекше елеулі кезеңдерінің бірі болды. Абай — өз халқының ең ардақты асыл арманын, ой-пікірін, сезім-сырын жеріне жеткізе жырлай алатын жаңа бағыттағы, жаңа жазба әдебиеттің атасы. Қазақ көркем әдебиетінің көрікті әдеби тілін шырқау биікке көтеріп, өркенін өсіріп, байытқан ұлы ақын Абай екені даусыз.

Көркем әдебиеттің заман талабына сай келіп, биік идеялы, терең мағналы болуы — ең негізгі қағида деп білген Абай, “қуатты ойдан бас құрап” шыққан құдіретті көркем жырымен халықтың сана-сезімін сергітіп, ел көңілін өмірдің келелі мәселелеріне аударып, болашаққа бой ұрған мұрат-мақсатының жетекшісі болды.

Қазақтың ақындық өнерін нағыз халықтық, ұлттық биік дәрежеге көтерген, тұңғыш кемеңгер қалам қайраткері де Абай.

“Ұлы жазушы өз елінде қандай орында болу керек болса, бүкіл орыс жұртшылығының көз алдында, сондай ардақты орынға ие болған тұңғыш ақын Пушкин болды”, — дейді Н. Г. Чернышевский (Н. Г. Чернышевский. “О классиках русской литературы”, 1949, стр. 70).

Қазақ әдебиеті тарихында Абайдың ие болып отырған құрметті орны жайында да, Н. Г. Чернышевскийдің Пушкин туралы айтқан осы әділ ой-пікірін, айнытпай айта аламыз.

“Ақын” деген ұғым, Абай атымен, оның әдеби еңбегімен келіп ұштасқаннан бастап, қазақ әдебиеті тарихында жаңа мағынаға ие болып, ең ардақты атаққа айналды. Ақынның қоғам өміріндегі орны, халық алдындағы міндеті, абыройлы мұрат-мақсаты бұрынғыдан әлде қайда айқындала түсті. Абай әдебиет майданына шыққаннан бастап, қазақ жазба әдебиеті тарихында “ақын” деген ұғым саяси-әлеуметтік мәні зор, құрметті абыройға ие болды.

Алексей Максимович Горький А. С. Пушкинге арнаған мақаласында:

“Әдебиеттің өте маңызды ұлттық мәні бар екендігін бірінші рет көре білген, кеңседе, патша сарайында отырып қызмет істеуден де артық деп санаған Пушкин ғана. Жазушының атағын жоғары көтерген, қол жеткісіз биікке шығарған да Пушкин. Пушкинше: ақын халықтың барлық сезімі мен ойын жарыққа шығарушы, ақын өмір күрестеріне толық түсініп, суреттеп беру үшін туады”, – дейді (М. Горький. “Әдебиет туралы”, 1949, 79-бет).

Пушкин туралы М. Горький атап айтқан ардақты биік дәрежеге қазақ әдебиеті тарихында тұңғыш ие болған да, ақынның атағын жоғары көтеріп, қол жеткісіз биікке шығарған да – Абай. М. Горькийдің Пушкинге арнап айтқан ой-пікірін, асыл сөзін Абайға да арнап, қаймықпай қайталап айтуымызға әбден болады. Абайдың өзін сөйлетіп көрейік:

Адамның кейбір кездері
Көңіліде алаң басылса,
Тәңірінің берген өнері
Көк бұлттан ашылса.

Сылдырлап өңкей келісім
Тас бұлақтың суындай.
Кірлеген жүрек өзі ішін
Тұра алмас әсте жуынбай.

Тәңірінің күні жарқырап
Ұйқыдан көңіл ашар көз.
Қуатты ойдан бас құрап,
Еркеленіп шығар сөз.

Сонда ақын белін буынып,
Алды-артына қаранар.
Дүние кірін жуынып,
Көрініп ойға сөз салар.

Қыранша қарап қырымға,
Мұң мен зарды қолға алар.
Кектеніп надан зұлымға,
Шиыршық атар, толғанар.

Әділет пен ақылға
Сынатып көрген-білгенін.
Білдірер алыс-жақынға
Солардың сөйле дегенін.

Ызалы жүрек, долы қол,
Улы сия, ащы тіл.
Не жазып кетсе, жайы сол,
Жек көрсендер, өзің біл.

Ұлы ақын Абайдың осы бір өлеңінің талдау мәселесін ұлы жазушы Мұхтар Әуезовке берейік:

— “Абай бұл өлеңінде шынайы ақындық шабыт үстіндегі шарқ ұрарлық, өскелең халды алады. Еліктеу жоқ, бірақ, өз түсінігімен, өз тілімен көріктеп берген осы өлеңінде Абай Пушкин дәстүрін анық еске түсіреді. Орыстың ұлы классигі жазған “Поэт” және “Поэту” деген өлеңдеріндегі ақын шабыты турасындағы аса биік саналы түсініктер Абайдың өлеңінен анық бой көрсетеді.

Сонда Пушкиннен ақынның құрбандық тілейтін Аполлон, біздің ақында “тәңірге” айналады. Жайшылықта көптің ішіндегі көрнексіздің бірі боп жүрген ақынның шабыт үстінде шалқып кететіні айтылса:

...Кірлеген жүрек өзі ішін
Тұра алмас әсте жуынбай...

...Дүние кірін жуынып,
Көрініп ойға сөз салар, —

деуменен шабыт үстіндегі ақын қатардағы адамнан асқындап озып, биікке кетеді, — дейді. Сол биігінен қарағанда, айналадағы тіршіліктің бар зұлымдығын айқын көріп, іркілмей ашып береді”, — дейді.

Пушкинше ақынның көрегендігі ұябасар бүркіттің қырағылығына теңеледі. Абай да өзіндік, халықтық теңеуді анық өз бойынан туған бейне етіп отырып толғайды.

...Қыранша қарап қырымға,
Мұң мен зарды қолға алар.
Кектеніп надан зұлымға,
Шиыршық атар толғанар.

Әділет пен ақылға
Сыналып көрген-білгенін,
Білдірер алыс, жақынға
Солардың сөйле дегенін... —

дейді.

— Осындай санамен жауыздық, надандыққа кектенген

әділ сыншы қоғамдық шындықтың үкімін айтады. Жалтармай, жасқанбай бар сорақылықты басқа соғып, көзге шұқып айтады.

...Ызалы жүрек, долы қол,
Улы сия, ащы тіл.
Не жазып кетсе, жайы сол,
Жек көрсеңдер, өзің біл, —

дейді.

— Үлгіні, үлкен гуманистік дәстүрді орыстың классик поэзиясынан ала отырып, ақын қазақ әдебиетіне және де жаңаша бір міндет артып, сап таза сипат бітіреді. Әрі мәдениетті ақындық дәстүрін әкеледі. Әрі соны оқушысына ерекше жақын етіп, қамқорлықпен ұғымды, қонымды етіп береді. Және де әсіресе ақын атаулыға, шынымен халыққа жақын жазушы боламын деген қазақ жасына жол нұсқайды. Сатымсақ, ардан кешкен арзан ақын болма, жуандарға қостаушы, құптаушы, қошеметші болма, қайта олар істейтін жауыздықтың шындығын ашып, әділет пен ақылдың тілшісі бол, өмір сорақылықтарының үкімшісі бол дейді.

— Бұл тұста Абай, сөз жоқ, Чернышевский атаған әлеуметтік, эстетикалық талапты түгел ақтайды. Чернышевскийдің ойы бойынша, ақын өмір шындығына түсінік беріп, шешу айтып қана қоймау керек, ол өмірдің бар мініне үкім де шығару керек. Абай өз ақындығын қоғамдық тартыстың актысы деп түсіндіргенде, осы Чернышевскийдің нұсқаған тұрғысынан барып шығады (М. 0. Әуезов. “Абай Құнанбаев”. Мақалалар мен зерттеулер. 1967, 159–160-беттер).

XIX ғасырда бүкіл дүние жүзінде ең озық идеяның жаршысы болған, еркіндіктің ұранын, бостандықтың туын көтерген орыс әдебиеті еді.

Абай көркем әдебиетте Пушкин бастаған, Пушкин атасы болған реализм мектебінен үлгі-өнеге алды. Сыншыл реализм әдеби мектебінің тұңғыш негізін салған да Пушкин. “Евгений Онегин” романы сол мектептің алғашқы қаланған іргетасы сияқты еді. Пушкин шығармаларынан “Евгений Онегин” романын тандап алып, романның аударма жасауы Абайдың терең ойлы кемеңгерлігін көрсетеді.

Пушкин шығармаларының негізгі идеясы — патша үкіметінің деспотизміне қарсылық, халықтың правосын қорғау, халыққа деген сүйіспеншілік, әділетті жақтау, бостандықты аңсау. Бұл Пушкин заманындағы ең озық идея болатын. Гуманизм, өмірге құштарлық, оптимизм — Пушкин поэзиясының қасиетті қағидасы. Пушкиннің сан сала-

лы, әдеби көркем мұрасы — орыс халқының шындық өмірінің айнасы.

Пушкиннің ұшан-теңіз әдеби мұрасын негіз ете отырып, данышпан сыншы Белинский өзінің реалистік эстетикасының қағидаларын жазды.

Орыстың XIX ғасырдағы ең ірі жазушыларына Белинскийдің идеясы өнегелі мектеп болды. Орыс әдебиетінің ұлы классиктері Белинскийді өздерінің әрі қатал, әрі әділ сыншысы, айнамайтын, аумамайтын терең негізді озық ой-пікірлердің жетекші-көсемі, ұлы ұстазы деп санады.

Белинский Пушкиннің орыс әдебиеті тарихында алатын орнын анықтап, оның ұшан-теңіз, әр жақты әдеби мұрасын талдау үшін тарихи тұрғыдан қарады. Россияда бүкіл бір ғасыр ішінде жазылып, жарияланған әдеби шығармаларды шолып шығып, ақын-жазушыларға дұрыс, әділ баға беріп, олар туралы бұрынды-соңды айтылған ұшқары, негізсіз қым-қиғаш сын мен пікірлерден аршып, арылтуға тура келді.

Абай Белинский еңбектерінен бүкіл орыс әдебиетінің тарихын, даму жолдарын ұғып, біліп зор мектептен өтті.

Пушкиннен басталатын реалистік мектептің әуелгі іргетасын салысушы жазушының бірі — Крыловты Абайдың аударуы, орыс әдебиетіндегі озық идеяның, жаңа бағыттың негізі мен дамуын терең түсінуінде.

Абай тек Пушкиннің данышпан ақындығына бас иіп, орыс әдебиетін талғаусыз қызықтаушы ақын емес, сол сияқты еліктеуші болған ақын да емес. Пушкиннен басталған орыс әдебиетіндегі жаңа бағытты, оның даму жолдарын Абай терең білген.

Пушкиннің нағыз мұрагері, өз заманындағы жауыздыққа қарсы ыза мен кектің жырын жырлаған, Россияның аспанына төнген қара түнекті қақ жарып, жай отындай жарқылдаған жалынды ақын Лермонтовты Абай ерекше бағалады. Лермонтовтың отты жыры Абайдың да жүрек сырына жалғасады. Тар заманның қапасынан еркіндікке бой ұрған екі ақынның терең сезімінен тебіреніп шыққан жырлары іштей жалғасып, үнемі үндес келіп отырады.

Абай — XIX ғасырдағы орыс әдебиетінің даму жолындағы әдебиет майданындағы күрестің қазақ даласындағы жақтаушы қалам қайраткерінің бірі.

Белинскийдің Гоголь туралы және Гоголь бастаған орыс әдебиетіндегі “натуралдық мектеп” туралы айтқан терең пікірін Абай түгелдей қабылдайды. Абай “натуралдық мектептің” ұстаған жолының дұрыстығын мақұлдап қана қоймай, қазақ әдебиетіне сыншыл реализмді енгізеді. Орыс

әдебиетіндегі “натуралдық мектеп” қазақ әдебиетіндегі Абай бастаған жаңа бағытқа өнеге болады. Абай сыншыл реализм жайындағы Белинскийдің қағидаларын өзінің ақындық өнеріне негіз, жол-жоба деп біледі.

“Қазақ халқының XIX ғасырда оянуы мен жаңаруына басшы болған Шоқан, Ыбырай, Абайлар Белинский ойлары мен өсиеттерінен, үлкен сындарынан мол нәр, тәрбие алған. Абай шығармаларындағы, Алтынсарин өсиеттеріндегі халық қамын жейтін сан толғауларды Белинский еңбектерінен ауысқан өнімді ойлар әсерін тану қиын емес”, — дейді Мұхтар Әуезов.

XIX ғасырдың 50—60-жылдарында Белинскийдің идеялық мұрагерлері Чернышевский бастатқан революцияшыл-демократтар, данышпан сыншы Добролюбов, Салтыков-Щедрин, Некрасов сияқты ұлы ақын-жазушылар болды.

Белинский қайтыс болған соң орыс әдебиетіндегі реалистік бағытты жақтап, оның ілгері даму жолындағы күрес туын Чернышевский көтерді. Чернышевский “таза көркемөнерді” жақтаушыларға қарсы күресіп, Белинскийдің идеясын қорғап, ілгері дамытты.

Алпысыншы жылдардағы осы идея әсіресе Некрасов пен Салтыков-Щедрин шығармаларынан жарқын түрде көрінеді. Чернышевскийдің реализм жайындағы озық пікірі Салтыков-Щедрин, Некрасовтардың әдеби шығармаларының негізгі идеялық мазмұны болады. Чернышевский Некрасовтың поэзиясын, Салтыков-Щедриннің шығармаларын халыққа деген махаббаты үшін, айқын реализмі үшін ерекше бағалады.

Чернышевскийдің Пушкин, Толстой, Островский туралы жазған мақалалары 60-жылдардағы әдебиет сынының тамаша үлгілері еді.

Чернышевский бастатқан демократтардың Абайға тигізген игілікті әсері Абай шығармаларының идеялық-мазмұнын онан сайын тереңдетіп, өмірге сыншылдық көзқарасын онан сайын күшейтті.

Чернышевский “орыс әдебиетіндегі Гоголь дәуіріндегі очерктер” жайындағы мақаласында орыс әдебиетіндегі сыншыл реализм Гоголь шығармаларынан басталғанын айқындады. Чернышевский көркемөнердің мақсатын айта келіп, әдебиеттегі реализм идеясын тереңдете түсті.

Көркемөнер өмірді суреттеумен бірге өмір құбылыстарына өзінің үкімін айтуға тиісті. Әдебиет бұқара халықтың мүддесін қорғауға міндетті, әдебиет қоғам өмірінде белсенді әлеуметтік күш болу керектігін Чернышевский ерекше атайды. Крепостнойлық құрылысты сынап, әшкерелеуде ол

кезде көркем әдебиетте Гогольге теңдес жазушы болмап еді. Сондықтан Чернышевский Гогольді ұлы жазушы деп бағалап, Гогольдің әдебиет мектебінің орыс әдебиеті тарихында алатын орнына үлкен мән берді.

Абайдың әлеуметтік тақырыпта жазылған өлеңдерінің Гоголь, Салтыков-Щедрин, Некрасовтармен үндес болып отыруы орыстың демократ жазушыларынан алған үлгі-өнеге еді.

Абай XIX ғасырдағы орыс әдебиетін өзіне зор мектеп еткенде, сырттай еліктеуші емес, орыс әдебиетіндегі реалистік дәстүрді қазақ әдебиетіне творчестволық жолмен қабыстырушы болды.

Абайдың ұлылығы – өзінің өскен орта, туған елінен қол үзбей, қазақ халқының ғасырлар бойы жасаған рухани мәдениетін сын көзімен қарап меңгере отырып, орыс халқының мәдениетін өзіне өнегелі мектеп етуінде.

Абай поэзиясы қазақ халқының ұлттық мақтанышы. Өйткені, Абайға дейінгі бір де бір ақын қазақ халқының өмірі мен тұрмысын Абайдай кеңінен қамтып, терең жырлап бере алған жоқ.

Тек қана Абай өлеңдерінен: қазақ даласының табиғаты, қазақ өмірінің шындығы, қазақ халқының сезім-сыры, арман-тілегі, салт-санасы, ұлттық ерекшелік қасиеттері бар жағынан түгел көрініп, сезілетін. Мұндай ақындық дәрежеге XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінде ешбір ақын жеткен жоқ.

Қазақтың жаңа әдебиетінің атасы, ұлы ақын “Абайдың қазақ әдебиетіне XIX ғасырда және XX ғасырда еткен әсері аса мол. Абайдың өзін көрмей, сөзін оқу арқылы, естіп ұғыну арқылы, сол Абайдың өлеңдерінің үлгісінде әлеуметтік мәселеге, адамгершілік жайға, ағартушылық турасына арнап көп-көп өлеңдер жазған талай ақындар бар. Әсіресе, бұлардың саны, Абай шығармалары қазақ сахрасына жайыла бастаған сайын молая түскен”, – дейді Мұхтар Әуезов. Және 1909 жылы ұлы ақынның өлеңдер жинағы басылып шыққан соң, “Абайға еліктеп өлең жазушы ақындар Қазақстанның қай жерінде болса да кездесетін болады”. “Бұл жағынан қарасақ, – дейді Мұхтар Әуезов, – XX ғасырда Абайдың әсері көпке жайылып, кең өріс таба береді. Ақын мұрасының өзінен соңғы қазақ әдебиетіне бұлайша қатынасуы, оның жалпы қазақ әдебиет тарихына көрсеткен үлгісі, әсері деп түсінеміз”. Бұл мәселені зерттеу тексерулер XX ғасыр әдебиет тарихының міндетіне қарай ауысатынын айта келіп, Абайдың өз айналасында үнемі бірге болып, ұлы ақынның анық жақын шәкірті болған ақындардың шығармаларын

зерттеу мәселесіне көңіл аударды. Мұхтар Әуезов “Абай шәкірттері туралы” атты мақаласында:

“Абайдың көзі тірісінде, оның айналасына жинаған талапкер, өнерлі жастардың саны көп болған. Бұлардың ішінде әншілер, композиторлар, халық фольклорын жырлаушылар, әнші ақындар, орыс мәдениетін білуге талпынған жай көзі ашық жастар аз емес еді. Бұлар әр буыннан шыққан болатын. Іштерінде жас жағынан Абайға тетелес: Көкбай, Мұқа, Бейсембай ақын сияқтыларынан бастап, Абайдың балалары: Ақылбай, Мағауия және інісі – Кәкітай сияқты көп адамдар болады...” – дейді.

Ақылбай, Мағауия, Көкбай сияқты ақындар туралы айта келіп, Әуезов:

“Бұлардың еңбектерін шолуда, алдын ала есте тұтатын бір жайды ескерте кету керек. Ол – осы шәкірт ақындардың еңбек үлгілерінен және айқындап көріне түсетін, Абайдың өзінің ерекшелігі болады.

Өзге ақындар “шәкірт” деп аталған соң, Абай, әрине, олардың басшысы – ұстаз ақын болмаққа керек. Әрбір әдебиеттік мектеп осындай аға мен іні ақындардың екі буыннан құралатын болса, ең алдымен сол әдебиеттік мектепте басшы ақынның бағыты, өзгеше идеялары, өз халқының әдебиет тарихына кіргізген анық тарихтық, көркемдік жаңалықтары – қысқасынан айтқанда, барлық қасиеттері, әралуан түрде бой көрсететін болады”, – дейді.

Мұхат осы айтқандарын ғылыми тұрғыдан дәлелдеп, 1950 жылы “Абай шәкірттері туралы” атты әдеби зерттеу мақаласын жазып, онда Ақылбай, Мағауия, Көкбай ақындардың шығармаларына талдау жасап, өмір тарихтары жөнінде мағлұмат берген болатын.

Ол кезде Абай шәкірттерінің шығармалары, өмірбаяндары туралы тарихи деректер толық жиналып, зерттеле қойған жоқ еді. Сондықтан Мұхтар Әуезов Көкбай ақын туралы мақаласында: “Абай мектебінің, өзгелерден көбірек жазған көрнекті адамының бірі – Көкбайдың ақындық, шығармалық еңбегі жиналып зерттелмегендіктен, біз әзірше оның тарихтық еңбегін, Абайдың мұраларына істеген қызметі жағынан көбірек бағалап отырмыз. Өзіндік мұралары туралы әзіргі тексеру, талдау жұмыстарымыздың жеткіліксіз болып отырғанын өзіміз мойынға алып, бұның себебін, Көкбайдың көп шығармалары жиналып, жарияланбағандықтан екенін айтумен, әзірге сөзді аяқтаймыз”, – дейді.

Ол кезде Көкбайдың, Мағауияның қай кезде, қайда

оқығаны жөнінде де нақтылы тарихи мағлұмат жоқ болатын. Және Ақылбайдың “Зұлыс” поэмасының кейінгі табылған бір тарауын Мұхтар көре алмады.

Қазір Көкбайдың бір талай шығармалары жиналып, зерттелді. Көкбай мен Мағауияның өмір баяны жайында архивтен тарихи нақтылы деректер табылды. Абайдың басқа шәкірттерінің де шығармалары жиналып, өмір тарихтары туралы архив материалдары мағлұм болып отыр. Әріп ақынның өмірі мен қызметі туралы әдебиет тарихында, оқулықтарда жазылып жүргендердің де тарихи негізі жоқ, үстірт айтылған сөздер. Әріп Тәңірбергенов жайында нақтылы деректер архивтерден табылып, тағы бірталай жаңа өлендері жиналып, зерттелді. Әсет ақынның өмірі мен творчествосы жайында соңғы кезде қызықты мақалалар жарияланып жатқаны мәлім.

Мұхтар Әуезовтің ақыл-кеңесі бойынша, Абай шәкірттерін зерттеу мәселесімен 1940 жылдан бері шұғылданып келе жатқан әдебиетшінің бірімін.

Мұхтар Әуезов: “...Абайдың шығармаларын, ұлы ақынның қазақ әдебиеті тарихындағы орнын әңгіме еткенде, Абай тәлім-тәрбие беріп өсірген, немесе оның тікелей әсері тиген шәкірттерін еске алмай болмайды”, – деп жазған еді.

Ұлы жазушы, кемеңгер әдебиетші-ғалым, абайтану ілімінің негізін салған Мұхтар Әуезов: “Абайдың өмірбаянын зерттеп, толықтырып жазу жұмысы жетер өрісіне жетіп, аяқталған жоқ”, – деген болатын. Мұханның дәл осы сөзін Абай шәкірттерін зерттеу мәселесіне арнап, айнытпай қайталап айтуға әбден болады.

Абайдың ақын шәкірттері туралы сөзді Ақылбай, Мағауия, Турағұл – яғни ұлы ақынның өз балаларынан бас-таймыз.

АҚЫЛБАЙ АБАЙҰЛЫ ҚҰНАНБАЕВ

(1861–1904)

Ақылбай Абайдың Ділдә деген бәйбішесінен 1861 жылы туған тұңғыш баласы. Ділдәдан Ақылбайдан басқа Әбдірахим (Әбіш), Мағауия деген балалары болған.

Құнанбайдың кіші әйелі Нұрғаным, өзінен бала болмағандықтан, Ақылбайды кішкене күнінен өз бауырына басады. Ақылбай туғанда Абайдың өзі де жас, жаңа отау иесі еді. Сөйтіп, Ақылбай жас күнінен Нұрғаным тәрбиесінде болып, Құнанбай баласы, Құнанбайдың кенже тоқалының еркесі атанып өседі.

Ақылбайды Нұрғаным жас басынан бетімен жіберіп, аса шолжың ерке бала етіп өсіреді. Ақылбайды тек 9–10 жас шамасында, Құнанбайдың указной молдасы атанған Ғабитханға оқуға береді. Ақылбай 4–5 жылдай молдадан оқу оқиды. Одан әрі оқымайды. Ақылбай бір жасынан бастап, Нұрғаным қолында өскендіктен және Абайдың 16 жасында туған баласы болғандықтан, өз әкесі Абайға баласы сияқты емес, ағайындас Ырғызбайдың бір мырзасы сияқты көрінеді.

Құнанбай өзімен тең жерден қыз айттырып, Ақылбайды үйлендіреді.

“Өзімен тең жер” деген сөзімізді түсіндіре кетейік. “Біржан-Сара” айтысында Сараның аузынан айтылған:

...Құдайдан қорыққан Арғын осал демес,
Қарадан хан боп шыққан Қисық ерді, —

деген сөз бар. Қисық Тезекұлы Найман ішінде Мұрын руының басшы адамы. 1844 жылы құрылған Көкпекті (Семей облысы) округінен аға сұлтан болып сайланған. Сондықтан Қисықты: “Қара қазақтан шығып, хан болған” деп дәріптейді.

Найман руының шежіресін өлеңмен жазған Қырықмылтық Сүлеймен би, Қисық шежіресін былай таратады:

...Көшкімбайдың баласы Тезек дейді,
Тезек ұлы Қисық хан найман білген.
Жұмақан, Қасен, Әлсейіт, Нұрпейістер —
Төртеуі хан баласы үлгі көрген.

Құнанбай, өзі сияқты қарадан шығып “хан” болған, яғни аға сұлтан болған, өзімен теңдес Қисықтың Жұмақан деген баласының қызы Ізіқанға құда түсіп, Ақылбайды үйлендірген.

Үйленген соң Ақылбайға енші бөліп беріп, Құнанбай бұл баласын да жеке бір ауыл етеді. Бұл кездердегі біраз жыл, Ақылбай сияқты Құнанбайдың жаңа отау көтерген мырзасының ауылы болып, сауық-сайранмен өтеді. Жасынан көрген тәрбиесі, ұшқан ұясы, Құнанбай аты Ақылбайды масаттандырады. Ақылбай жас күнінен талантты домбырашы, өлеңші де болады. Бірақ ол Құнанбай атағына, нағашыларының ата аруағына масаттанатын. Бұл кездердегі Ақылбай айтатын өлең сарыны:

Нағашым ер Қазыбек әулие өткен,
Фәниден уақыт жетіп о да кеткен.
Сасқан жан жер шетінен бабам десе,
Аруағы көз ашқанша келіп жеткен, —

деген сияқты болатын. Ақылбайдың “Нағашым ер Қазыбек” дейтіні: Қаракесек, Қаздауысты Қазыбек би. Оның баласы Бекболат би, оның баласы Тіленші би, Тіленшінің баласы Алшымбай би, Алшымбайдың баласы Жүсіп. Жүсіптің қызы Ділдеға 1860 жылы Абай үйленген. Абайдың Ділдедан туған тұңғыш баласы Ақылбай.

Ақылбайдың “Нағашым ер Қазыбек” — дейтіні сол. Сөйтіп Ақылбай Абай маңына да жақын тартып жуыңқырамай, сирек қатынасып жүреді. Сонымен қатар Ақылбай соншама ақ көңіл, алды-артын ойламайтын, аңқылдаған адам болған. Бір іске көңіл аударып, бет қойып беріліп кетсе, аса қабілетті де болады.

Ақылбайдың жас күнінен әкесі Абайдан аулақ өскенін, оның ақ көңіл аңқаулығын пайдаланып, Абай дұшпандары әке мен баланың арасына от жағып, зұлымдық айла жасап, екеуін мүлдем ажыратпақ та болған.

Абай баласының осындай мінездеріне, жасынан көрген жағымсыз тәрбиесінен пайда болған әдеттеріне қатты кейіп “Ата-анаға көз қуаныш” деген өлеңін (1890) жазады.

Абайдың бұл өлеңі талпынбай жүрген талантты Ақыл-

байға үлкен ой салып, қатты толғантады. Бұл кезде Абай ауылы нағыз үлкен үлгілі мектепке айналған болатын. Ақылбай жігіт ағасы болып қалған кезі де еді.

Енді бұдан былайғы Ақылбай өмірі Абай алдында ақын шәкірт болып, өзінің талантты інілеріне ақын аға, Ақыл аға атанып өтеді. Ақылбай аса шебер музыкант, домбыра, гармонь, скрипкаға жүйрік, мақтаулы өнерпаз болады.

Құнанбайдың мырзасы атанып, “бұлғыннан ішік киіп” бұлғақтап өткізген мағнасыз өмірін Ақылбай қалжың-шыны аралас:

Бұлғыннан ішік кидім кәмшат жаға,
Сарп еттім дүниені білмей баға.
Талай қыз “Ақылжан” деп тұрушы еді,
Дейтұғын сұмдық шықты-ау: “Ақыл-аға”, —

деп кейін өлең етеді. Бұл өлеңнің арнаулы әні де болған.

Ақылбай — Абай төңірегіндегі әр жақты талантты шәкірттерінің бірі. Ақылбайдың ақындығымен бірге ән шығаратын композиторлық өнері де болған.

“Ақылбай сауықшыл әнші, скрипкашы болатын... Домбыраға қазақтың ескі күйлері: “Азамат қожа”, “Бұлаң жігіт”, “Бес төре”, “Асыр қалша” деген күйлерді тартатын. Скрипкаға Абайдың әншісі атанған Мұқадан үйренген бірнеше түрлі орыс күйлерін тартатын. Дойбы ойынына Ақылбайды ұтатын адам бола қойған жоқ”¹, — дейді Ақылбайдың замандасы Рақымжан Мамырқазов.

Өз ойынан шығарған біз билетін екі әні бар. Біріншісі, “Ішік кидім бұлғыннан кәмшат жаға”. Екіншісі, мынандай өлеңмен айтылады:

Матай да алыс бірталай жер деген соң,
Бір ән тауып Әлекем бер деген соң.
Он минутта ойыма осы ән түсті,
Қапаш-құпаш көңілді сермеген соң.

Бұл кейінгі әнді Матай еліне, Абайдың бір баласы, Ақылбайдың інісі Тураштың қайнына күйеу жолдас болып барарында әнші Әлмағанбет: “Ақыл аға, бір жаңа ән тауып берші”, — дегенде қолма-қол айтып берген әні екен.

Ақылбайдың жастық, махаббат тақырыбын жазған көп-

¹ Рақымжан Мамырқазовтың естегісінен, Абай музейінің қолжазба қоры, номер 23, 24-беттер.

теген өлеңдері болады. 1895 жылы Әбдірахим өліміне жазған жоқтау өлеңі болған. 1904 жылы інісі Мағауия қайтыс болғанда жазған жоқтауы сақталған.

Ақылбайдың ақындық атын тарихта қалдырған оның поэмалары. Ақылбайда бізге мәлім ондай поэмалар үшеу. Ол: “Дағыстан” (“Кәрі Жүсіп”), “Зұлыс”, “Жаррах батыр”.

“Жаррах батыр” поэмасы бізге жетпеген. “Зұлыс” поэмасының басқы бір-екі бөлімі ғана сақталған. Бұл поэманың үзіндісі 1924 жылы “Сана” журналының 2–3 санында басылған. “Дағыстанның” (“Кәрі Жүсіптің”) үзіндісі 1918 жылы “Абай” журналының 5 санында жарияланған.

Ақылбай жас кезінде төрт-бес жыл Құнанбай аулының молдасынан ескіше оқып хат танығаннан басқа, ұзап оқымаған. Абайдың үлгі-өнегесімен Ақылбай заманының саналы азаматы, әдебиетке шын берілген ақын болады. Абайдың әдебиет, өнер-білім жайындағы, адамгершілік, мәдениет жайындағы өсиеті Ақылбайдың дүниеге көзін ашады. Әсіресе, орыс мәдениетінен өнеге алуы, орыс әдебиетінен үлгі алып өсуі, ақындық талантына кең жол ашады. Ақылбай Абай өсиетін тындап қана емес, өз бетімен орыс ақындарын оқуға, терең түсініп ұғуға қолы жетеді. Пушкин мен Лермонтов Ақылбайдың сүйікті ақындары болады. Осындай ұлы ақындарды оқып, өнеге алған Ақылбай — қазақ әдебиетінде тұңғыш Кавказды жырлаған ақын.

Ақылбай ұстазы Абайдың ақылымен тау халқының өмірінен “Дағыстан” (“Кәрі Жүсіп”), Африкадағы зұлыстар жайынан “Зұлыс” сияқты тамаша романтикалы поэмалар жазып, қазақ әдебиетінде поэма жанрының жаңа түрін дамытқан, талантты мәдениетті ақын.

Ақылбай әкесі Абаймен бірге 1893–1894 жылдар Семей қаласындағы бастауыш білім беру ісіне қамқорлық жасайтын Қоғамның толық мүшесі болады. Сөйтіп өз тұсында мәдени-ағарту ісіне де қатынасқаны байқалады¹.

Ақын өмірінің соңғы жылдары ауыр қайғымен өтті. Әйелі қайтыс болады. 1895 жылы інісі Әбдірахим (Әбіш) қайтыс болады, 1904 жылы екінші інісі Мағауия қайтыс болады. Мағауияның соңынан көп кешікпей әкесі Абай қайтыс болады.

Ақылбай Абай өлімінен қырық күннен соң, әкесінің қырқын берген күні, 1904 жылы 43 жасында Семей қаласында кенеттен қайтыс болған.

¹ Отчет совета Общества попечения о начальном образовании в г. Семипалатинске за 1893/94 год.

Ақылбай бейігі Семей облысы, Абай ауданы, өз қыстауы — Тышқан бұлағының қасында.

Ақылбайдан үш бала болған: Әлімкүл, Әубәкір және Исраил.

Исраил скрипка, домбыраға шебер музыкант еді. Өз әкесі Ақылбайдан және Мұқалардан естіп үйренген қырыққа тарта қазақ, орыс күйлерін орындайтын. Олардың ішінде “Ала байрақ”, “Бұлаң жігіт”, “Кертолғау”, “Балбырауын”, “Саймақтың Сары өзені”, “Азамат қожа”, “Бес төре” сияқты қазақтың халық күйлері, Абай әндері, орыс музыкасынан: “Тоска по родине”, “Осенняя мечта” деп өз естуінше атап тартатын күйлерден басқа, аттары есінде жоқ талай өн-күй орындайтын еді.

“ДАҒЫСТАН”

“Дағыстан” поэмасының тақырыбын ақын шәкірттеріне Абай өзі ұсынады. Бұл поэманы жазуға Ақылбай, Мағауия, тағы бірер шәкірті кіріседі. Поэманы бәрінен бұрын жазып шығып, оқыған Ақылбай болады. Ақылбай жазған “Дағыстан” Абайға және барлық ақын шәкірттерге ұнайды да бұл тақырыпты меңгерген Ақылбай деп ұйғарады.

Поэманың тақырыбы әділет пен жауыздық күресі, “Махаббат пен ғадауат майдандасқан” тартыс. Әділет пен жауыздық тартысы — Абай поэзиясының негізгі бір желісі. Махаббат мәселесі мен әділет, адамгершілік мәселесі Абайда бір-бірінен бөлек емес. Махаббаттың мәні адамның бас бостандығында. Байлық пен ескі әдет-ғұрып, зорлық, жауыздық үстем болып тұрғанда махаббат бостандығына, адамның бас еркіне, бостандыққа жол жоқ. Ондай бостандықтың жолы — күрес. Поэма осыны жырлайды. Өзінің сенген жолына шексіз берілген, бірбеткей, өр мінезді, қайсар жандардың жеке дара бейнесі мен ерекше мінез-құлықтары, іс-әрекеттері суреттеледі. Ескі әдет-ғұрып, салт-сананы бұзып, еркіндікке бой ұрған, махаббаты үшін құрбандыққа бас байлаған ер мінезді тау халқының ер ұлы, өжет қызы сипатталады.

Поэманың оқиғасы: Пушкин мен Лермонтов бастатқан орыстың ұлы ақын, жазушыларының ақындық қиялын қанаттандыратын, еркіндік аңсаған көңілдерін шалқытып, өлең-жырының “бесігі болған” қарт Кавказда отеді.

Поэманың бас тұлғасының бірі — кәрі Жүсіп. Бұл ежелгі қаталдық, жауыздық бейнесі. Зұлымдықтың тұлғасы сияқ-

ты қарт Жүсіп. Жүсіп басынан бір ауыз сөз асырмаған, қаһары мен қанжары қатар жүретін Дағыстанның әрі бай, әрі батыры. Қарсы келгенді қанмен жуып, өзінен ешкімнің артықтығын асырғысы келмейтін өзімшіл, тәккаппар. Жүсіпте адамға деген рақымшылық жоқ. Кеудесі кектің ұясы. Поэмадағы жауыздық бейнесінде қаһарлы қарт Жүсіптің бір беткей кесек тұлғасы суреттеледі. Оның зұлымдығы сипатталады.

Жүсіптің өзіне тартқан бес бірдей ұлы бар. Оның бәрі де ер, бәрі де қайсар қатал жандар.

Осылардың ортасында сусыз шөлге шыққан бір түп қызыл гүл сияқты Зәһира. Ол бүкіл черкестің аузындағы сұлуы, алақанында аялаған аруы. Поэмада жауыздыққа қарсы қойылатын тұлға осы Зәһира және оның ғашығы Жәбрәһил.

“Дағыстан” поэмасының құрылысы, оқиғаның даму жолдары қазақ поэзиясында бұрын болып көрмеген жаңалық. Ақын поэмасын тәккаппар қарт Кавказдың тамаша тұлғасын суреттеуден бастайды.

Қазақтың “Қап” дегені Кавказ серек,
Тәңірім сұлу, биік еткен ерек.
Ақырып айдаһардай жүз толғанып,
Тауды бұзып тас жарған долы Терек...
Кавказды сұлу қылған құдай қалап,
Көрген адам кете алмас тамашалап.
Белгілі ер черкестен көп халық бар,
Сол тауда өмір сүрген жанасалап, —

деп поэманың уақиғасы қай елде, қандай жерде өтетінін әйгілеп айтып берген соң, сол елдің өзіне тән ерекше мінезін сипаттайды. Дағыстан елі өр мінезді өзімшіл, қайтпас қайсар ер, ашуы алда, ызақор, кешірімсіз кекшіл, қатал, жау жүрек, қытығына тисе, қанжар жұмсаудан тайынбайтын, басқа елден ерекше мінездерімен сипатталады.

Сөйлейін сол таудағы Дағыстаннан,
Жауменен жалығу жоқ шабысқаннан.
Күні бүгін іркіліп көрген емес,
Бір сөзге қанжар алып қағысқаннан.
Әдеті ата мұра баяғыдан,
Айтылар әңгімесі аяғынан.
Қаны қызса қанжарын қайтармайды,
Басқа елдің бұрын сермеп таяғынан.

Уақиғаға араласатын елдің мінездемесін баяндап берген соң, ақын енді таң атып келе жатқан сәттегі Кавказ табиғатының тамаша көрінісін суреттеп, көз алдына әкеледі.

Ақ жиек, көкшіл сұрғылт сәуле берген,
Мұнартқан Кавказ буы көтерілген.
Алтын шатыр сәулесі тау басында,
Атырабы мәлім болды талай жерден.
Бұлбұл құс ұйқысынан көзін ашып,
Түріне гүл, бәйшешек таңырқасып,
Күн ыстығы түскенше сермелік деп,
Үнін, жүнін түзетті жабырласып.
Квинттей үнін түзеп шырқатады,
Көмейін қайырып, толғап ырғатады.
Толғанып тоқсан екі мұң мен зарды,
Тәңірінің берген үнін зырлатады.
Сайраған құмыры бұлбұл үні шықты,
Кемпір қара шәлісін бүркеп тықты.
Гүл мен ағаш майысып қарағанда,
Елеріп тік қарайды Кавказ мықты... —

деп табиғат бейнесін әрі әдемі, әрі әсерлі етіп сипаттап бергеннен кейін, талай-талай соғыстың куәсі болған Дағыстанның қалаларына көңіл аударады.

Сөкпе қалса сөзімнің шалалары,
Кітапта жазған орыс даналары.
Бұрын неше соғыста ойран болған,
Көрінді Дағыстанның қалалары, —

деп, Дағыстан қалаларын суреттей отыра, ұстазы Абай қадірлейтін орыс жазушыларын Ақылбай да құрметтеп, олардан тағлым алғанын айқындап айтып және оларды жай ғана ақын, жазушы деуді олқы көріп, “даналар” деп ерекше зор сүйіспеншілікпен атап айтады.

Қалалардың жайын баяндай келіп, ақын енді бір қаланың ішіндегі бір үйге назар аударады. Ол үй поэманың басты кейіпкерінің бірі — Жүсіптің мекен-жайы.

Бұзылған Дағыстанның қу қаласы,
Көрінді қарт Жүсіптің үй ханасы.
Жүсіп тұр қайғы басқан үй алдында,
Дүниенің әсер бермей тамашасы, —

деп ақын уақиғаға кірісіп, тартыс желісін тартып, қайғы басқан Жүсіптің жайына көшіп, уақиғаның түйінін түйеді.

Осындай халде отырған Жүсіпке үйден шығып, “асығып дегбірі жоқ асып-сасып” бір әйел келеді.

Жүсіп айтты қатынға: шақырды ма,
Көрейін жалғызымды болса нәсіп! —

дейді, Әйел: Шақырған жоқ. Әкенді шақырайын ба дегенде де бір ауыз жауап қатпады, жалғызыңның халі ауыр, — деген жауап береді. Осы сөзді естігенде, түнеріп отырған қарт Жүсіп терең күрсініп, өмір бойы істеген жауыздығы көз алдына келеді. Сол жауыздық ісінен шеккен қайғы мен қасірет көзінен “ұлы жас” болып ағады. Ақын Жүсіптің осы бір күйініш кезеңін, атқан оқтай, қайтарып алуға болмайтын, зұлымдық ісінің екінші үстіндегі халін былай деп суреттейді:

Жас ыршып екі көзден ытып кеткен,
Тоқтамай сорағытып әжім беттен.
Жуан, қалың, білектей бурыл мұртқа
Домалап ұлы жасы барып жеткен, —

дейді.

Ақын Кавказ тауының айдынды тұлғасын, сұлу табиғатын оқушысының көз алдына әкеліп, Дағыстанның кәрі Жүсіпінің сол Кавказдың қойнында қайғы-қасіретке батып еңіреп отырған күйімен поэманың оқиғасын түйіндейді.

Сөйтіп барып:

Жүсіптің қандай іспен өскендігін,
Басынан қандай өмір кешкендігін,
Баяндап ұқтыруға жаңа келдім,
Неліктен осы қайғы түскендігін, —

деп шегініс жасап, оқиғаны енді басынан бастайды.

Дағыстанда жасынан елге мәлім тәкаппар Жүсіп батыр — басынан бір ауыз сөз асырмайтын, өр көкірек, маңынан жан баспайтын кекшіл.

Отты көз, өр көкірек батыр Жүсіп,
Тік қарап, тура ажалмен қарсыласқан, —

дейді ақын.

Білімді, қалжыңға ұста, сөзі майда, әрі батыр, әрі мерген, бір кемпірдің жалғызы, Ибраһим деген жігіт болады.

Дағыстан елінің он екі айда бір той жасап, бас қосып, кім мерген, кім ер, кім жақсы — осы тойда әңгіме болады. Сол атақтың, сол мақтаудың бәріне Ибраһим ие болып мадакталады. Оның үстіне Ибраһим Жүсіпке бір қалжың айтса: “Тұрпайы тасырлыққа тап келген соң, долданып Жүсіп ыза бола қапты”, — дейді ақын.

Осы кектің түйінін улы қанжар шешеді. Тауда арқар атып жүрген Жүсіпке Ибраһим кездесіп, Жүсіп ата алмаған арқарды атып жығып, тағы зілсіз қалжың айтады. Жүсіп осы арада Ибраһимді қапылыста қанжар салып өлтіреді. Ибраһимнің жалғыз шешесі, баласын өлтірген жауыз жанға ана атынан қатты қарғыс айтып, зарлық етіп өледі.

Әртүрлі Әлі кемпір зарлық етті,
Әлбәтта бұл қарғысын қабыл етті, —

дейді ақын. Кім қабыл етті? Ол — жұмбақ. Ақынның сенетін бір күші бар, тағдыры бар. Ол — жауыздықты жазалаушы күш. Ол — әлі көзге көрінген, шындық өмірдегі күш емес, арманнан туған күш. Жауыздық жазаланады деген сенім.

Жүсіп жауыздықтың бейнесі, ол бір тамырланып алған зұлымдықтың тұтас тұлғасы сияқты.

Жүсіптен бес ұл туып ер жетеді.

Ақынның поэмадағы сүйікті тұлғасы Зәһира. — Зәһираны ақын ерекше сипаттайды.

Зәһираны көрген жанда қалмайды ес,
Қара қасы қиылған, көзі нәркес.
Алақанға көтеріп, аялайды,
Бұл бір жан деп өзгеше бүкіл черкес.
...Бұралған тал шыбықтай қыпша белі,
Бес ұлдың ортасында шыққан гүлі.
Жеңіл басып, киікше жүреді деп,
“Ғазел” деп атын қойған оның елі, —

деп Ақылбай сұлуының сипатын әрі шебер, әрі дұрыс береді. Кавказ тауында өскен Зәһираның киікше жеңіл басып жүруін көркемдік бейне етіп алу ақынның ол елге лайық шындықты жақсы түсінгенін көрсетеді.

Ақын Зәһираны сипаттай отырып “Тақпақтап жарамайды айта берген, қызды әркім мақтағанын көзім көрген” — деп ұстазы, өз әкесі, Абайдың сұлулық тақырыбына жазған, өз “көзі көрген” тамаша өлеңдерін есіне алып, әзілдің де ұшығын сездіреді.

Ақын Зәһираның сыртқы сұлулық сипатына:

“Ақылы, мінезі мен тұлғасы сай”, —

деп келеді.

Сол Зәһираға ғашық: “жарлының бір жалғызы ер Жәбрәһил есті, сұлу, ерлік бар қабағында”. Жәбрәһил кедей, ғашықтығын айта алмай, іштей күйеді. Жәбрәһил мақсатқа жетуге оңай жол іздемейді. Жүсіптен үміт жоқ. Оған мал керек. Жәбрәһил Дағыстанның жауына аттанады. Бұл сапарға Жүсіптің Әлі, Мұса деген екі баласы да аттанып, екеуі бірдей қаза табады. Жәбрәһил жауға қарсы ерекше ерлік көрсетіп, Жүсіптің екі баласының сүйегін жау қолынан алып шығады. Қатты жараланып қайтып, ұзақ уақыт жатып, жазылады.

Сөйтіп Жүсіптің қолынан қаза тапқан Ибраһимнің шешесі Әлі кемпірдің қарғысы Жүсіп басына келе бастайды.

Бір күні Жүсіптің Жағыфар, Таяр деген балалары Кавказға аң атуға шығады. Тауда жүргенде нөсер жауын жауып, қатты дауыл соғып, екеуі бірдей суға кетіп өледі.

Тағы бір күні тауда аң атып жүрген Жәбрәһилмен Рахым кездеседі. Рахым Жүсіптің ендігі қалған жалғыз кенже баласы еді. Жәбрәһил: “Рахым, саған айтар бір мұңым бар, аттан түсіп сөйлессек болар ма екен?” — дейді.

Керіліп кекір Рахым аттан түсті,
Тәкаппар зор көкірек сондай күшті.
Өзін артық онымен тең көрмейді,
Менсінбей азар ғана сөз сөйлесті.
— Рахым, құрбылас еді сенің жасың,
Әрекет бір қайғыңа менің басым.
Зәһирадай әйел адам жарала ма,
Өзгеше көрінеді қарындасың.
...Жіберді сонда Рахым тасырлыққа,
Ешқашан сендей жанға бас ұрдық па.
Зәһираның сұлулығын хұп білемін,
Сұрамақшы шығарсың қатындыққа!

Жәбрәһил сұрайын деп жүргенін жасырмайды. Бұл сөзді естігенде Рахым:

— Бұл сөзге мен көнбеймін, әкем көнсе,
Азғырған сен кедейдің тіліне ерсе.

Әкемнің де құлы көп сен секілді,
Атылып өлмеймін бе саған берсе, —

дейді. Ер жүрек, намысшыл жігіт Жәбрәһил де тайынбайды. Рахым қамшы жұмсайды. Ерегестің ақыры қанжарлауға ұласып, Рахым қатты жараланады. Қансырап жатқанда біреу кездесіп, үйіне жеткізгенде: “Әке”, “Зәһира”, “Жәбрәһил”, “Кегім” деген сөздерге ғана тілі келеді де, Рахым өледі.

Жүсіп ант етіп, қанды кек қуады. Зәһираға да ант еткізеді.

Жәбрәһил қашқын болып, тауды паналайды. Ағасының қазасынан кейін, қайғылы көңлін көтеру үшін Зәһира тауға шығып жүруді әдет етеді.

Ақылбай ақын енді екі жастың басындағы ғашықтық драманы соншама шиеленіскен халде суреттейді.

Әдет қып Зәһира шығар тау басына,
Бұлбұл көңіл қоя ма аумасына.
Ояуда ойлап, түсінде көрген емес,
Бір жұмыс кездеседі сау басына.
— Ей, Ғазел, қасыңызға рұқсат па! — деп,
Күңіренген үн шығады тау басында,
Ғазел де естіген соң мұндай зарды,
Жүрек сезді жігітке ғашық барды.
Ағынымен үйіне қайтса дағы,
Япырмай, бұл қалай деп аң-таң қалды,
Зәһира кетті үйіне қадам басып.
Ғашықтан құтыла ма адам қашып.
Көзін жұмса жігіт тұр сұп-сұр болған,
Не болды деп қарайды көзін ашып.
Ғашықтық Зәһираға да келіп түсті,
Еркектен әйел дерті болар күшті.
Таң атқанша көзінен бір кетпейді,
Жас жүрекке түсірді мұндай істі.
Ертең тұрып сол тасқа тағы барды,
Іздеген сол жігіті кез боп қалды.
Күнде көріп, жолығып, ойнап-күліп,
Ғашықтың ынтық болған дәмін алды.
Жетіпті мұратына екі ғашық,
Қосылып бір-бірімен айқаласып.
— Қарағым, мұнда тұрмай, бір шет жаққа,
Кетейік осы арадан аулақ қашып, —

десе Жәбрәһил, Зәһира: “Әкемнен сұра, мені саған берер...”

– дейді. Жәбрәһил осы жерде бар сырын ашып, “әкең мені өлтіруге бөгелмейді, мен Жәбрәһилмін, сен дағы ант еткенсің, егер өлтірем десең, мен дайынмын” дегенде:

Білгені қызға жаман кетті батып,
– Қаскүнемге кез кеппін қарап жатып.
Жалғыз баурым Рахым естен шығып,
Мен ит болған екем деп кетеді атып.
– Өлтірмек Зәһира сенің уағдаң бар,
Не қылсаң да мен дайын, міне қанжар.
Кетсең де өлем, бәрібір өлтірсең де,
Мен жазықты болмаймын, оны да аңғар.

Сөйтіп Жәбрәһил қанжарын қыз қолына беріп, адал сырын ашады:

Зәһира өткір қанжарды қолына алды,
Қане, айтшы, естиін деп өткен халді.
Алса дағы махаббат кекті жеңіп,
Қолынан қанжар жерге түсіп қалды, –

дейді ақын.

Зәһираның қолынан түскен қанжар, кәрі Жүсіптің қолынан түспеді. Аңдып жүрген Жүсіп Жәбрәһилді өлтіреді.

Енді жалғыз қызы Зәһира қайғыдан өлім халінде жатыр:

...Баста айтқан кәрі Жүсіп қапалығы,
Сонда Зәһира өлер боп жатқан екен, –

деп ақын поэмасын аяқтайды.

“Дағыстан” поэмасының идеялық мазмұнында Абай заманы үшін зор саяси-әлеуметтік мән бар. Поэманың оқиға желісі ескі мен жаңаның күресіне арналған. Ақын поэмасында ескіге қарсы күресті арман етеді. Ескіліктің бейнесі есебінде қайырымсыз, катал, қара күш пен зорлықтың иесі Жүсіп образы беріледі.

Жүсіп ежелгі көне ескіліктің бар белгісін басына жиған кәрі Жүсіп. Оның бес баласы сол ескіліктің қорғаушы күші – ата-бабаның ескі соқпағынан танбаған, мылқау, мейірімсіз күштер.

Поэмадағы бұл қара күштер ескілік шеңберінен аттауға бой ұрғандыққа барынша қарсы. Жүсіп өзінен басқа ешбір жанның қандай жақсылық ісі болса да дәріптелмесін деген мақсатта. Ол адамның жеке басының еркіне қарсы. Адам-

ның өнері мен талабына қарсы. Ондай істен ескілікке қарсы шығатын күш туады деп үрейленетін Жүсіп, өзіне жағымсыз деп білгеннің бәрін аяусыз құртып отырмақ. Жүсіп адамшылық армен, адам қанымен есептеспейтін, ескі сеніммен қатып қалған қатыгез, қайырымсыз жан.

Ақын поэмада сондай ескілік бейнесі етіп суреттейтін Жүсіпті, әдейі кәрі Жүсіп деп беріп отыр. Жүсіп жайы жырланғанда, қаталдыққа мейірімділікті қарама-қарсы қойғандай, табиғат бірде майысқан гүл мен ағашты суреттеген күйде берілсе, бірде тас бауыр Жүсіпті:

Әр жерінен ажалдың иісі шығып,
Суық түспен қарайды кәрі Кавказ, —

деген суық суретке меңзей сипаттайды. Ақын жауыздықты әшкерелейді. Сонымен қатар поэмада жауыздық қатты жазаланады. Жазықсыз Ибраһимді өлтірген Жүсіп жазасын тартады. Ақын тамырланып, тарамданып өскен ескілік зұлымдыққа әділет балтасын шабады. Жүсіптің айналасы — бес баласы түгелдей қазаға ұшырап, кәрі Жүсіпке әділет үкімі айтылғандай болады.

Ақылбай поэмасында Әлі кемпірдің (Ибраһимнің шешесі) зарына мән беріп, Жүсіпті тағдыр табасына ұшырату сарыны бар. Бұл — жауыздық өрби бермек емес, оған да тосу бар, жаза бар деген мақсатты дәріптеп, арман ете жырлаудан туған романтизмге тән нәрсе.

Поэмадағы оқиға желісі ширап, шиелініскен кезеңде Жүсіпке қарсы Жәбрәһил шығады. Жәбрәһил — поэмадағы әрі жатымды, әрі басты тұлға. Жәбрәһил де Ибраһимдей жақсы жан. Бірақ ол Ибраһимнен ерекше образ.

Адамгершілігі бар, ақ көңіл, талапты Ибраһим, көңілін аққа беріп жүріп, өзінің адал жүрегіне сеніп жүріп, Жүсіптің қолынан аңдаусызда қаза тапты. Ақын, жауыздық — мейірімсіз, одан жақсылық күтуге жол жоқ деген идеяны береді. Ибраһим Жүсіптің қолынан қаза тапқанда ақын былай дейді:

Уа, дүние, қане сенің мақтағаның,
Жақсылығын орнымен ақтағаның.
Қиянат жоқ, жалған жоқ, таза жүрек,
Мынау ма жас өмірді сақтағаның.

Кәрі Жүсіп Ибраһимнің “жазықсыз жас өмірін қанмен жуған” жауыз деп әшкереленеді.

Жәбрәһил де адалдық жолындағы таза жанды, талапты жас. Ол жауға істеген қайратымен, ел үшін еткен еңбегімен,

тіпті жау қолынан Жүсіп балаларының сүйегін алып шыққан жанқияр ерлігімен жақсы атаққа ие болып, мақсатқа жетпек. Бірақ мұндай ерлік істесе де, ол еңбегі Жүсіп алдында еленбей қалады. Жәбрәһил әлі де үміт үзбейді. Жүсіптің кенже баласы Рахымға сырын ашып, басына қамшы тигенде барып, жауыздыққа, қайырымсыз қаталдыққа көзі жетеді. Сонда барып қолына қанжар алып, адамгершілік арын қайратымен қорғауға шығады.

Зәһира — тау халқының таза жанды, өр мінезді, асқан сұлу аруы.

Жүсіп қаншама қатал болмасын, Зәһирада атаға деген жүрек бар. Зәһира бірге туған аға, інілеріне деген бауырмалдық мейіріммен қарайды. Екі ағасы тауға аң атуға кеткенде Кавказдың долы дауыл, нөсер жауынынан қауіптенген Зәһираның алып ұшып қорыққан жүрегін, жан толқынын ақын былай сипаттайды:

Сонда да Зәһира бұған сенбейді көп,
Қан басып қара көзін, бірге ере кеп.
Кавказға сүп-сүр болып қарап тұрып,
Қол сермейді: — Әй, әке, келмейді деп.

Зәһира Рахым қаза тапқанда інісін өлтірген жаннан қанды кек алуға ант етеді.

Сөйткен Зәһира сүйген адамын тауып, махаббат құшағына енгенде, сол рахат, сол еркіндікке жол бермейтін жауыздықтың иесі өз әкесі, өз ағалары екеніне көзі жетеді.

Зәһира барлық ескі сенімді, әдет-ғұрыпты аттап, ата алдындағы антты бұзып, махаббатын ардақтайды. Жауыздыққа қарсы шығады.

Бәрінен махаббат күшті. Ақын поэмасын осылай қорытады.

Кәрі Жүсіп, Зәһира, Жәбрәһил — поэмадағы толық жасалған көркем образдар.

Поэмада Жәбрәһил де, Зәһира да өледі. Бірақ олар жауыздыққа бас иіп өлмейді. Жауыздықпен жағаласып, махаббат бостандығы, бас еркі үшін күрес үстінде қаза табады.

Кәрі Жүсіп айналасын өрт алғандай, тамыры қурап, өмірі бітіп бара жатқан бір кәрі томардай болып қалады.

Әзірге үстемдікке ие сол Жүсіп. Бірақ өмірі ұзақ емес. Зәһира, Жәбрәһилдердің жолы жеңеді, әділет жеңеді, ол үшін Жәбрәһил, Зәһирадай — ер ұл, ер қыз керек деген ақынның идеясы поэмада ашық көрінеді.

Ескінің бейнесі кәрі Жүсіпке қарсы күрескен жас

тілектер, жаңа күштер деумен бірге, ақын поэмада әлеуметтік теңсіздікті ашады. Поэманың жатымды тұлғасы Жәбрәһил кедейдің жалғызы. Жүсіппен келісе алмаудағы негізгі себеп те сол.

...Жарлының бір жалғызы ер Жәбрәһил,
Есті, сұлу, ерлік бар қабағында, —

дейді ақын.

Жәбрәһилдің сырының қызға көп уақыт ашылмауының себебі оның кедейлігі, Жүсіптей байдың қызын сұрауға:

Айтуға бата ала ма байға кедей,
Тұра ма әл келмесе кедей демей, —

дейді Ақылбай.

Поэмадағы Ақылбай романтизм сарыны шындық өмірмен тығыз байланыста.

“Дағыстан” — негізінен нағыз романтизм үлгісіндегі поэма. Поэманың басты геройларының іс-әрекеттерінде, мінез-құлықтарында әрбір геройдың өзіне тән ерекше бір сезімі баса сипатталып, асқақтата жырланады.

Қызғаныштан туған кек қуу жолына түскен қатал мінезді бірбеткей қаһарлы Жүсіпті көрсек, махаббат жолына басын байлаған, айнымас адал жүректі, өр мінезді, ізгі көңілді Зәһира мен Жәбрәһилді көреміз.

Оқиға құрылысы мен көркемдік идеяның ерекшеліктері поэмадағы романтизм стилінің белгілерін әбден аңғартады.

“Дағыстан” — бұрын қазақ поэзиясында үлгісі болмаған жаңалық.

“Дағыстан” поэмасының өлең құрылысы, сөз қолдану жолдары, тіл көркемдігі даусыз Абай үлгісі.

Ақылбай Терек өзенін сипаттағанда:

Ақырып айдаһардай жүз толғанып,
Тауды бұзып, тас жарған долы Терек, —

дейді.

Бұл Абай мен Лермонтовтан алынып жатқан ақындық үлгі екені көрініп тұр. “Еліріп тік қарайды Кавказ мықты”, “Кемпір қара шәлісін бүркеп тықты”, “Гүл мен ағаш майысып қарағанда”, “Суық түспен қарайды көрі Кавказ” деген сияқты метафоралар Абайға дейінгі қазақ әдебиетінде болмаған. Бұл — классикалық орыс әдебиетінің, үлкен жазба

әдебиетінің үлгісі. Ақылбай поэмасы өзінің тіл көркемдігі, сөз образымен де жаңалық ерекшелігін әйгілеп тұр.

Толқынды қара шашы жібек талдай,
Көрген адам қарайды көзін алмай.
Аласы аз, нұрлы қара ұялы көз,
Жаралған бір денесі қапы қалмай, —

деген Зәһира кескінін суреттеуде Абайдың сұлу қызды сипаттауы көз алдына келгендей.

Ақылбай бұлбұлдың сайрауын: “Квинтадай үнін түзеп шырқатады”, — деп сипаттайды. Бұлбұл даусын скрипканың ең жоғарғы тонды, ең нәзік бірінші шегінің үніне, квинтаға салыстырып жырлауы да Ақылбайдың ақындық мәдениетін көрсетіп тұр.

Скрипкада жақсы ойнаған Ақылбай, музыка мәдениетіне де жақсы таныстығын көрсетеді. Бұл дау жоқ Әбдірахим (Әбіш) арқылы келген орыс мәдениеті әсерінің бір толқыны сияқты.

Поэмада Кавказ табиғаты асқақтаған ақындық рухта тамаша көркем суреттеледі.

Ақылбайдың ең ұзап барған жері Семей қаласы мен Шыңғыс тауының сырты мен бөктері ғана. Ал Кавказды, Дағыстан жұртының мінез-құлқын жазуда көзімен көріп әсер алған ақындай суреттейді. Шындықтан қол үзіп шығып кеткен қиялдан ақын мүлдем аулақ.

Бұл жөнде ақынның мәдениетінен Абай өнегесі көрініп отырады. Ұстазы Абайдың:

Талап қыл артық білуге,
Артық ғылым кітапта,
Ерінбей оқып көруге, —

деген өсиетін Ақылбай орындағанын көрсетеді.

“Дағыстан” поэмасын жазу үшін орыс классиктерін, әсіресе Пушкин, Лермонтовты қатты зер салып оқығанын көреміз.

Сөкпе қалса сөзімнің шалалары,
Кітапта жазған орыс даналары, —

деп, әкесі Абай үлгі алған зор мектеп — орыс әдебиетін ардақтап, орыстың ұлы ақындарын аса үлкен құрметпен атайды. “Дағыстан” поэмасының үлгісі — орыс романтизмі. Орыс романтизмі болғанда, қиял дүниесіне, мистикаға

кететін романтизм емес. Жуковский жырлайтын романтизм емес. Орыс әдебиетін дамытуда революциялық маңызы болған, Пушкин бастаған прогрессившіл романтизм.

Ақылбайдың “кітапта жазған орыс даналары” деп сүйсініп оқып, өнеге алғаны осы Пушкин, Лермонтовтардың кітаптары. Осы ақындардың романтикалы өлең, поэмаларын өзіне үлгі етеді.

Ақылбайдың Кавказ тақырыбына жазған “Дағыстан” поэмасында Пушкин, Лермонтовтың сол тақырыпта жазылған романтикалы поэмаларының жақсы өсері тигені айқын көрінеді. Бұл жөнде аз салыстыру ретінде шолу жасауға болады.

Лермонтовтың “Демон” поэмасындағы:

И Терек, прыгая, как львица,
С косматой гривой на хребте¹...

деп келетін долы Терек өзеніне берілген сипаттау, Абайдың “Теректің сыйын” аударғандағы: “Арыстанның жалындай бұйра толқын” деп келетін, “Дағыстандағы”: “Ақырып айдаһардай жүз толғанып, тауды бұзып, тас жарған долы Терек” деген ақындық суреттеулердің түп атасы туысып жатқаны көрінеді.

“Демондағы” Кавказ тұлғасын суреттеудегі Лермонтовтың:

И башни замков на скалах
Смотрели грозно сквозь туманы —
И врат Кавказа на часах
Сторожевые великаны!²

деп келетін сөз образдары, метафоралар Ақылбайдың “Еліріп тік қарайды Кавказ мықты” деп Кавказ тауын кесек тұлғалы, жанды бейнеде суреттеуінде де өсері айқын көрініп тұр.

Ақылбай поэмасында:

Бұлбұл құс ұйқысынан көзін ашып,
Түріне гүл бәйшешек таңырқасып.
Күн ыстығы түскенше сермелік деп,
Үнін, жүнін түзетті жабырласып, —

¹ М. Ю. Лермонтов. Полное собрание сочинений, т. 2. стр. 137.

² Там же.

деп келетін жерлер сол “Демондағы” суреттерді елестеткендей.

И кучи роз, где соловьи
Поют красавиц безответных
На сладкий голос их любви¹, —

деп келеді Лермонтов.

“Дағыстандағы” кәрі Жүсіптің қайғылы халде отырған қалпын, дүниеден безіп, түңіліп отырған кезін суреттегенде, ақын Кавказдың көркін, тамаша табиғатын, мәуелі жазды, сайраған бұлбұлды... жырлай келіп:

Жүсіп тұр қайғы басқан үй алдында,
Дүниенің әсер бермей тамашасы, —

дейді. Бұл да дүниеден безген, қуғындағы Демонның өмір қызығынан ләззат ала алмайтын күйін сипаттағандағы Лермонтов сарынына жақын келетін сипаттау.

Природы блеск не возбудил
В груди изгнанника бесплодный
Ни новых чувств, ни новых сил,
И все, что пред собой он видел,
Он презирал, иль ненавидел², —

дейді “Демонда”.

Бұл, әрине Лермонтовтан Ақылбай көшіріп алуы емес, ұлы ақыннан келген жақсы әсер, өнеге, үлкен мектеп үлгісі. Соны Абай шәкірттерінің терең ұғып, жоғары бағалап үйрене білгені, творчестволық жолмен орыс әдебиетінің асыл мұраларын меңгере білгені деп ұғуымыз керек.

Ақылбай өзі көрмеген Кавказ жайын Пушкин, Лермонтов еңбектері арқылы жақсы танып, терең сезініп жырлаған. “Дағыстандағы” жырланатын черкес жұртының мінездерін, ерлік бейнесін суреттеуде Ақылбай үлгіні “Демоннан” емес, Пушкиннің “Кавказ тұтқынынан” алады. Пушкин өзі бұл поэмасының ең дұрыс, ең сәтті шыққан жерлері — черкестің тұрмыс-салты суреттелген бөлімі деген. Ақылбай да өз поэмасында Дағыстандағы толып жатқан тау жұртының ішінен черкес елін алып жазды. Сонда:

¹ М. Ю. Лермонтов. Полное собрание сочинений, т. 2. 1947 год, стр.137.

² Там же.

Күні бүгін іркіліп көрген емес,
Бір сөзге қанжар алып қағысқаннан, —
не болмаса:

Қаны қызса қанжарын қайтармайды,
Өзге елдің бұрын жұмсар таяғынан, —
деп черкестерге берілетін ерлік, қайсарлық мінездер Пушкин жырлаған черкес мінездерімен, салтымен дәл түсіп отырады.

Пушкин “Кавказ тұтқынында”:

Черкес оружием обвешен,¹
Он и гордится, им утешен¹, —

дейді.

“Дағыстанда” Кавказдың адамды апатқа ұшырататын дауылы мен нажағайлатқан нөсер жауынын, тау тасқынын Ақылбай:

Кавказдың кара бұлты шықты аспанға,
Түсі суық, қорқыныш байқасқанға.
Еңсергенде екпіні тау жыққандай,
Шыдар емес ешбір жан шайқасқанға.
Бір түрлі жауын жауды сатырлаған,
Жүктей тас домаланып бытырлаған.
Бір минутта он-он бес жай түсіп тұр,
Қорқытты жан иесін шатырлаған, —

деп суреттейді.

Кавказ тауының қолма-қол үйіріліп шыға келетін қара бұлты мен дауыл, тасқынын, оның жойқын апат күшін Пушкин де сипаттайды. “Кавказ тұтқынында” бұл жай былай жырланады:

... Шум табунов, мычанье стад,
Уж гласом бури заглушались...
И вдруг на доли дождь и град
Из туч сквозь молний низвергались:
Волнами роя крутизны,
Сдвигая камни вековые,
Текли потоки дождевые...² —

дейді.

¹ А. С. Пушкин. Полное собрание сочинений. Изд. АН СССР. 1937 г., т. IV стр. 99, 100.

² Там же, стр. 99.

Ақылбай да Жүсіптің екі баласы бірдей апатқа ұшырайтын сапардағы Кавказ қаһарын осы Пушкин үлгісінде суреттеген. Кавказдың бейнесін дұрыс сипаттауда орыстың ұлы ақындарынан үйренгені айқын көрінеді.

Сонымен бірге Пушкин, Лермонтовтың Кавказ тақырыбындағы поэмаларында жырланатын орыс адамдары (тау халқына қарама-қарсы қойылатын) “Дағыстан” поэмасында кездеспейді.

“Дағыстанда” черкестердің жаумен соғысы да суреттеледі. Ақын соғыс сипатын аса шебер береді.

Көбелектей көп әскер сайдан дулап,
Қамданған қалың кісі шықты шулап.
Қара қошқыл түгіннен от жарқылдап,
Қорқынышты дыбыспен оқ зуылдап.
Оқ тигендер құлайды оннан-бестен,
Шалшықтағы балықтай жатыр тулап, —

дейді.

Ақынның адамға әсерлі жақсы жазылған дастаны экрандағы киноның лентасы сияқты көз алдынан лезде өте шыққандай болады. Оқушысының көз алдына бұрын көрмеген жаңалықтарды әкеліп, ақыл, ой дүниесін кеңейтіп, алысқа көз салғызып, көңіл тербейтін, сезімін сергітіп, қиялын қанаттандырып, жігер беріп, рухтандыра алатын ақындық шығарма — адам санасын тәрбиелейтін өзінше бір жақсы мектеп сияқты. Адамның ақылына қонымды, сенімді, әрі көркем, әсерлі шығарма ақынның талантына ғана емес, біліміне, мәдениетіне де байланысты.

“Дағыстан” поэмасы құрғақ еліктеуден туған шығарма емес, ақын жыр етпек ел-жұртын, ол елдің тарихын, тұрмыс салтын, елдік ерекшеліктерін жақсы түсініп жазған. Ақын Дағыстан жұрты жайында көп ізденіп, жырлайтын тақырыбын әбден меңгеріп, шын беріліп, ақындық шабытпен жазған.

Ақын Дағыстан елінің тарихи шындығын жақсы біліп жырлаған. “Дағыстан” поэмасының “Қазақтың Қап дегені Кавказ серек” деп басталуының өзі, тау суреттерін поэмадағы негізгі табиғат бейнесі етіп алуы “Дағыстан” деген сөздің мәнін ақын жақсы түсініп жырлауында.

“Бұл (“Дағыстан”. Қ. М.) моңғол сөзі, таулы жер (“гористая страна”) деген сөз. Каспий теңізінің батыс жағалауына келген татарлар берген ат екені күдіксіз”. Дағыстан

жұрты ерте заманда татарлардың тықсыруымен тауға шығып кеткен ел. Одан кейінгі замандарда да Дағыстан басып алу саясатының нысанасы болған ел. Дағыстанды жаулап алу мәселесі XVI-XVII ғасырда көтеріледі. I Петр тұсында (1722 ж.) Дербентті орыс әскері басып алады. “Дағыстан” поэмасының авторының осындай тарихи жайлардан үлкен хабары болған. Сондықтан поэмада:

Бұрын талай соғыста ойран болған,
Көрінді Дағыстанның қалалары, —

деп жыр етеді.

Поэмада қанжарласып бірін-бірі өлтіріп тастау, өш алу, ант, қанды қанмен жуу — қанды кек әдеті үлкен орын алған. Ақын бұл мәселені де тарихи шындықтан шықпай жыр етеді. Дағыстан елінде, тау халқында қанды кек қуу XIX ғасырдың екінші жартысында да болғаны тарихи шындық. Бұл жөнде Кавказдағы Авар экспедициясына қатынасқан Я. Костенецкий деген адам “Современник” журналында былай деп жазады:

“Азаматтық дауды, яғни жеке меншік туралы дауды, әрбір қоғам өзі қалап алған кадилар шешеді, ал қылмысты іс пен дауды, жеке бастың кегіне байланысты тартысты қанды кек алу (қаңлы) әдеті бойынша әркім өз қолымен шешеді”¹.

Ақылбай “Дағыстан” поэмасында тарихи шындықты бұрмаламай, біліп жырлаған.

“Дағыстан” поэмасының көркемдік, идеялық мазмұны, тарихи шындық жағынан құнды болып шығуына орыс әдебиетінің жақсы үлгісі, ақынның кітап мәдениетін меңгере білгендігі — Абай өнегесі зор мектеп болды дедік. Сонымен қатар тау халқының мінез-құлқын ақынның жақсы біліп, дәл суреттеуіне себеп болған тағы бір жай бар. Ол — Ақылбайдың Кавказ адамдарын көріп біліп, бірге жүріп, олармен істес болуы. Олар арқылы тау елінің салт-санасымен, әдет-ғұрпымен, мінез-құлқымен таныс болуы. Олардан Кавказ жұрты туралы әңгіме-аңыздар, жауынгерлік жорықтар жайында көп нәрселер естіп-біліп, қанық болуы. Ақылбай істес болған Кавказ адамдарының өздері талай жорықты, жауынгерлікті басынан кешірген адамдар болуы.

Абайды дана көріп келген талантты адамдармен бірге, Абайды пана көріп келгендері де Абай аулында көп болған. Бұл жерде біз Ақылбай поэмасына байланысты Кавказдан

¹ Журнал “Современник”. 1851 г., том 23, стр. 75-76.

келген черкестер жайынан мысал үшін айтпақпыз. М. Әуезов “Абай” романында Ақылбайдың Балқыбек съезіне бара жатқанын суреттей келіп, оның қасындағы екі күтуші, атшысын айтады:

“Бірі — Қазақбай, зор денелі, үлкен қошқар тұмсықты, шүңірек көк көзді кісі. Тұқымы черкес. Ендігі аты Қазақбай атанған, Құнанбай ауылының көршісі. Ол жас жағынан Ақылбайдан көп үлкен Абай құралыптас”.

Бұл жазушының ойдан алып жазған адамы емес, тарихи шындық. Жалғыз Қазақбай емес, Абай аулында черкестен бірнеше адам болған. Кейбір Кавказ елінің адамдары Абайды паналап аулында жатып кеткен. Кейбірі Абай аулының адамы болып біржола тұрып қалған. Соның бірі осы Қазақбай.

“Құнанбай аулына келген черкес нәсілді, Кавказ тауының баурында туып өскен, өз айтуынша аты Хасен еді дейді. Бұл жерге келіп орныққан соң Құнанбай оның атын Қазақбай қойыпты. Қазақтан қатын әперіп, үй қылып, мал шаруашылығына айналыстырған. Келбетіне, түсіне қарағанда анық Кавказ халқы екендігі байқалып тұрушы еді... Қазақбайдан Омарқан, Сейтқан, Ережеп дейтін балалар туып, ер жетті”¹.

Екінші бір черкес жігіт —

“1893 жылы... Семей арқылы... Абай аулына келді... Өз айтуынша: “Арзрум деген қалада туып өстім. Соғыс ғылымын үйрендім, қылыш шабуға аса ұста болдым. Өз елімнен бірнеше адамдардың өліміне себеп болдым. Сондықтан өз елімде тұра алмай... паналауға келдім”, — дейтін. Бұл жігіт Мағауия мен Кәкітай ауылдарында кезек қонақтап үш жыл жүрді. 1901 жылы Мағауия аулында жас жігіттерге соғыс өнерін көрсетем деп... Ділдә бәйбішеден, Әбіштің қылышын бер дейді, соны маған бере тұрыңыз, жастарға өнер көрсетейін деп сұраған соң, бәйбіше береді. Қолына қылыш тиген соң әрлі-берлі сермеп, неше түрлі шабу әдісін жұртқа көрсетіп жүріп, бір мезгілде айғайлап, көзі бұзылып, сендерді де өлтірейін деп қасындағы Садық деген Абай үйінің, бір жігітін қылышпен салып жіберіп саусағын шауып түсіреді. Одан қорқып жұрт бет-бетіне қашқан соң, ерттеуді тұрған атқа мініп, ауылды айнала шауып елді қорқытады”². Сөйтіп, есінен адасып, ақыры Семейдегі есаландар үйіне түседі.

¹ Абай музейінің қолжазба қоры, номер 22, 30-бет.

² Абай музейінің қолжазба қоры, номер 22, 31-32-беттер.

Бұлардан басқа 1892–1893 жылдары бірнеше черкестер Абай аулында болған.

Ақылбайдың “Дағыстан” поэмасын жазғанда черкестердің тұрмыс-салтын дұрыс суреттеуіне, поэмадағы кейіпкерлердің мінез-құлқы, іс-әрекеті шындықпен берілуіне, сөйтіп, дұрыс көркем образ жасалуына жоғарғыдағы айтылған черкестерді көріп, білу сөзсіз әсер еткен деп ойлаймыз.

“Дағыстан” поэмасы — қазақ әдебиетіндегі жаңа үлгінің бірі. Орыстың XIX ғасырдағы классикалық әдебиетінен келген өнеге. Орыс әдебиетіндегі Пушкин, Лермонтов үлгісіндегі прогрессившіл романтизмнің Абай арқылы келген әсерінің бірі — Ақылбайдың осы “Дағыстан” поэмасы. “Дағыстан” поэмасы жазыла сала, Абайдың әнші, ақын шәкірттері арқылы елге тез тарап кеткен. Қолжазбадан қолжазба, ауыздан-ауызға көшіп, сол кездегі Семей облысына қарайтын елге түгел тараған.

“Дағыстан” поэмасы бейне бір Кавказ тауынан шырқалған қазақ ақынының қуатты дауысындай, ел құлағын елең еткізіп, көңілін көкке көтеріп тастағандай болады.

“Дағыстан” поэмасына еліктеп жазушы ақындар да болған. Сондай ақынның бірі — марқұм Иса Байзақов. Иса Абай шәкірттерін жақсы білген, елге таратушының бірі болған. Исаның “Кавказ” поэмасы Ақылбайдың осы “Дағыстан” поэмасының тікелей әсерімен жазылған.

“ЗҰЛЫС”

Ақылбай ақын “Зұлыс” атты үлкен поэмасын 1900 жылдары жазған. Зұлыстар туралы поэманы әуелде Мағауия жазбақ болып жүреді екен. Кейіннен Мағауияның денсаулығы нашар болуы себепті жазбақ поэмасының ойлаған оқиғасын ағасына айтып беріп, “Зұлысты” Ақылбай жазып шығады.

Ақылбай поэмасын толық жазып шыққан соң қолжазбасы қолдан-қолға тарап кетеді. Бұл қызықты үлкен поэманың қолжазбасы, не кошірме қолжазбалар қазірде түгелдей табылмай отыр.

Поэманың бастапқы бір бөлімі (көлемі 104 жол) тек 1924 жылы “Сана” журналының 2–3 санында басылған.

1950 жылы поэманың тағы 140 жол өлеңін тапқан едік. Бұл табылған 140 жол өлең — жоғарыда айтылған журналда жарияланған поэманың бастапқы бөлімінің жалғасы.

Поэманың журналға шыққан бөлімінен қалып қойған бір шумақ өлең де кейін табылды. Осының бәрі “Зұлыстың” түгел болмаса да бір талай толықтырып, поэманың мазмұнын, көркемдік қасиетін бұрынғыдан әлдеқайда айқындай түсті. Және ақын поэмасының оқиғасын қайдан алып, қалай жырлағанын ашуға да мүмкіндік туды. “Зұлыстың” 140 жолы жарты ғасырдан кейін табылуы — іздеу, зерттеу нәтижесінде поэма түгел табылар деген үмітті онан сайын күшейтіп отыр.

* * *

“Зұлыс” поэмасының оқиғасы ағылшын жазушысы Хаггард, Генри Райдердің (1856–1925) “Сүлеймен патшаның қазынасы” “Копи царя Соломона” атты әйгілі романынан алынған. Хаггардтың бұл романы 1886 жылы ағылшын тілінде баспадан шығып, 1891 жылы орысшаға аударылған. Бұл роман дүние жүзінде көптеген тілдерде аударылып, осы күнге дейін басылып келеді.

Орыс тілінде 1891 жылдан бастап бірнеше рет баспадан шықты. Соңғы кезде орыс тілінде 1957 жылы басылды.

Романның жазылу тарихы да қызық. Бұл жөнінде “Сүлеймен патшаның қазынасын” 1922 жылы Петербург қаласында басылған кітабына жазған алғы сөзінде К. Чуковский былай дейді:

— Бұдан қырық жыл бұрын Оңтүстік Африкадағы, Замбези өзенінің маңындағы ертеде бір заманда болған ескі қаланың бұзылған орнына саяхатшылар тап болады. Бұл бұзылған қаланың мән-жайын ешкім білмейді. Тек жергілікті халық ерте кезден бері Замбабве деп атайды, яғни тас сарай немесе тас шаһар деген сөз. Бұндай қала қу мединен, құла дүзге қайдан пайда болды.

Осыдан барып аңыз туады. Ел бұл қаланы аса ескі заманда, әлденеше мыңдаған жылдар бұрын, Ғайса тумай тұрып көп бұрын, тіпті Сүлеймен патшаның кезінде болған қала деген қауесет таратып әкетеді. Сойтіп, Забабве шаһарының даңқы бүкіл Африкаға әйгілі болып жайылады.

Бұл оқиға ғалымдардың да көңілін аударып, олар бұзылған қала орнына келіп әрбір тасына дейін қадағалап зерттейді. Ғалымдар қаланың салынған уақыты бергі за-

¹ Г. Р. Хаггард. “Копи царя Соломона”. “Прекрасная Маргарет”. Детки, 1957 г., Москва.

ман, яғни төрт-бес жүз жылдың шамасы, Сүлеймен патша есімінің бұл қаланың тарихына ешбір қатысы жоқ деген қорытындыға келді.

Ол жерде бір кезде айырбас саудасын жүргізетін бекініс қана болған. Сонымен қала тарихының шындық сыры ашылып, ол туралы қызықты аңыз мәнін жойған болар еді. Бірақ сол Сүлеймен атына байланысты аңыз Хаггард романының оқиғасына кіріп, ерекше көркемдік қасиет тауып, жандана түседі.

Әрине, Хаггард романының жазылуына осы аңыз ғана негізгі оқиға болды деуге болмайды.

XIX ғасырдың басында Англия Оңтүстік Африканы отарлау әрекетіне кіріседі. Оңтүстік Африка сияқты алыс аймақ өзінің жер, кен байлығымен ашкөзді ағылшын отаршыларына ерекше бір ен байлықтың сырлы өлкесі сияқты көрінетін.

1867 жылы Оңтүстік Африкадағы Кимберли қаласының маңынан алмас кен байлығы табылды.

Бұндай ғажайып ен байлықты ести сала, артта қалған негр еліне неше түрлі авантюристер, саудагерлер, тез, оңай баюдың жолын іздеген алаяқтар ағыла бастайды. Алыстан аранын ашып келген ашқарақ алаяқтар дәл ертегілердегідей қас пен көздің арасында шаш етегінен байлыққа кенеледі.

Бұған дейін ағылшын өкіметі Кап (Кейптаун), Наталь сияқты Оңтүстік Африканың провинцияларын ғана басып алған еді. Отар саясатын жүзеге асыруға сол жерлерге ірге тебу жеткілікті деп санайтын. Ал алмас кен байлығының табылуы ағылшын отаршыларының аранын ашып, қызғаныш отын лаулата түсті.

Алмас табылған жер негр тайпаларының бір бөлігінің мекені болатын.

Ол жерді бурлар иемденетін (Оранжевая республика буров). Ағылшындар енді алмас байлығын өз қолына алуға жанталасып кіріседі.

1871 жылы ағылшын өкіметі өзінің Қаптағы губернаторына алмас кені табылған жерді басып алуды тапсырады. Бес жылдан соң бурлар республикасына небәрі 90 мың фунт стерлинг төлеп, ағылшын өкіметі алмас байлығына түпкілікті ие болып қалады.

Осыдан былай ағылшындардың Оңтүстік Африканы отарлау дәуірінің қызу кезеңі, нағыз шектен шыққан жыртқыштық әрекеті басталады. Бейбіт жатқан елге қару жұмсап,

¹ Г. Р. Хаггард. "Копи царя Соломона". Повесть под редакцией и с предисловием К. Чуковского. Петербург, 1922 г.

қан төгу, не алуан айуандық провокациялар, кісі өлтіру, бір ұлтты екінші ұлтқа шағыстырып, араларына от салып, бірін-біріне айдап салу сияқты зұлымдықтар Англияның отаршылдық саясатына тән ежелгі дәстүрге айналған ісі болатын.

Болашақ жазушы Г.Р.Хаггард осы оқиғалардың куәсі де, қатысушысы да болады.

Өздерінің жас жеткіншектерін, үстем тап өкілдеріне қажетті тәжірибе алып, өмір мектебінен өту үшін отар елдерге жіберу – ағылшын аристократтары үшін ежелгі дәстүрге айналған іс еді.

Хаггард ес біліп, ер жеткен кезде, ағылшындардың аса көңілін аударып, отаршылдық саясаттың нысанасына алғаны Оңтүстік Африка болатын. Сонымен он тоғыз жасар Г.Р. Хаггард 1875 жылы Натальдағы ағылшын губернаторының секретары болып Оңтүстік Африкаға барады.

Хаггард қызмет жөнінен Оңтүстік Африканы аралап, негрлердің тұрмысымен, әдет-ғұрпымен танысады. Негрлердің басшыларымен кездеседі. Талай-талай әрі қауіпті, әрі қызықты оқиғаларды көзімен көріп, басынан кешіреді. Зұлыстардың, бурлардың ағылшын отаршыларына қарсы ерлік күресерін көреді.

Хаггард отаршыл өкіметтің ресми қызметкері ғана болып қалмайды. Өмірге көрегендікпен көз жіберетін, сергек сезімді, терең ойлы, ақылмен аңғаратын жазушы болады.

Ағылшын отаршылары зұлыстардан, бурлардан қаншама күшті қарсылық көріп, қатты соққыға ұшыраса да, отаршылдық саясатын күшпен іске асырып, ақыры 1902 жылы бұларды отар елге айналдырып, дүние жүзіндегі ең бай алмас, алтын казынасына ие болғаны белгілі.

Хаггард Англияға қайтқан соң, осы көрген, білген оқиғаларының негізінде көркем шығармалар жазуға кіріседі.

Ағылшындарға қарсы зұлыстардың күресін басқарған қолбасшының ерлігін әңгіме етіп, Хаггард 1882 жылы роман жазды. Бұдан басқа жазған екі кітабының бірі – ағылшындар мен бурлар соғысында ағылшын армиясының жеңіліп калуын суреттеуге арналған. Бірақ жазушының бұл романдары Хаггардқа абырой әпере алмайды.

Хаггардтың “Сүлеймен патшаның казынасы” (“Копи царя Соломона”) атты романы 1886 жылы жарыққа шыға сала, бірнеше күннің ішінде жазушының даңқын көтеріп өкетеді.

Міне, осы романның оқиғасының негізінде ақын Ақылбай өзінің “Зұлыс” поэмасын жазып шыққан.

“Сүлеймен патшаның қазынасының” қысқаша мазмұнына тоқтайық. Хаггард романдағы оқиғаны шығарманың бас кейіпкері Аллэн Кватермэн атынан баяндайды. Кітап оқушыға романды жазған сол Кватермэн сияқты көрінеді. Романның “Сөз басын” да сол Кватермэн атынан жазады.

“Елу бес жасқа келгенде тұңғыш рет қолыма қалам алуым өрескел-ақ көрінетін шығар”, — деп бастайды Кватермэн әңгімесін.

Кватермэн — ежелден піл атып, оның азуын, сүйегін сатып кәсіп етіп келе жатқан ер жүректі, әккі, кәрі мерген.

Кватермэн атқан пілдерінің сүйегін алмас кені шығатын жерге апарып сатып, параходпен Натальға қайтып келе жатады. Сол параходқа Англиядан келе жатқан жолаушылар да мінеді. Пароходқа мінген жолаушылардың ішінде екі адам елден ерекше Кватермэннің көзіне түседі. Оның бірі — алып денелі, сымбатты Генри Куртис, екіншісі — дембелше, орта бойлы Джон Гуд. Кватермэн Генриді бір адамға ұқсатады. Бірақ кімге ұқсатқанын есіне түсіре алмайды.

Сонымен бұлар әңгімелесіп кетеді. Кватермэннан әрнені сұрап Гуд әңгімелесіп отырады. Бара-бара әңгіме піл ату жайына ауысады. Сол кезде бұларға таяу отырған біреу: “Е, мырза, дәл түстіңіз. Піл жайында әңгімені біреу келістіріп айтатын болса, Кватермэн мерген айтады да”, — дейді.

Бағанадан үндемей тыңдап отырған Генри “Кватермэн” деген есімді естігенде елең ете қалады. — Ғапу етіңіз, сіз Аллэн Кватермэн емессіз бе? — дейді Генри. Кватермэн екенін білген соң, Генри оған өзінің сырын ашады. Генридің Джордж деген жалғыз інісі болады екен. Аса жақсы көретін інісімен бір ретте Генри ұрсысып қалады да, бес жыл бойы көріспей кетеді. Осы кезде бұлардың әкесі қайтыс болады. Әкесі өлерде өсиет қалдырмайды. Барлық мүлікке Генри ие болып, Джордж құрқол қалады. Оның үстіне ешбір мамандығы да болмайды. Ағасына бас иіп Джордж да келмейді. Інісіне Генри де илікпейді. Бірақ Генри дүние үшін інісін сатпақ емес, іштей жаны да ашиды. Джордж кішілік етіп

¹ Романның 1922 жылғы баспасында “Аллэн Кватермэн” деп, 1957 жылғы баспасында “Аллэн Кватермейн” деп берілген. Ағылшын сөздері, кісі аттары орысша жазылғанда әртүрлі жазылуы—ағылшын тілінің өзіне тән ерекшелігін көрсетеді. Біз 1922 жылғы аударма бойынша “Кватермэн” деп алдық. Ақылбай поэмасында да осыған жақын “Кватерман” делінген. — Қ.М.

келер деп күтеді. Олай болмайды. Джордж бір күні банктегі өзінің аз ғана ақшасын Невилль деген жалған атпен алады да баю мақсатымен Оңтүстік Африкаға аттанады.

Генри кейін біліп қалып, інісін іздеуге кіріседі. Інісіне хат жазады. Ешбір хабар ала алмайды. Содан бері үш жыл өткен. Кватермэн Невилльді (Джордж), қасында Джим деген аңшы бар, екеуі алыс сапарға аттанып бара жатқанда көрген. Біреудің сұрауы бойынша осы жайды хат арқылы Кватермэн хабарлаған. Кватермэннан Невилль жайын сұрап хат жазып, хат алғанда Генридің кісісі екен. Кватермэннің хаты Генридің қолына тиген. Міне, енді інісін іздеу сапарына шыққан Генри керекті адамы Кватермэнді кездестіріп отыр.

Генри Кватермэннен інісі Джордждың қандай сапарға аттанғанын анық білгісі келеді. Кватермэн бұдан бұрын ешкімге ашпаған сырын айтып, Джордждың Сүлеймен патшаның қазынасын іздеуге аттанғанын хабарлайды.

“Сүлеймен патшаның қазынасы деймісін! Ол қазына қай жерде?” – деп Генри мен Гуд елең ете түседі.

Кватермэн тұңғыш рет піл атуға шыққанда Иванс деген мергенге кездеседі. Сол Иванс Сүлеймен тауы, ол таудың аржағындағы Сүлеймен қазынасы (алмас) сақтаулы жайды Кватермэнге айтқан. Иванс әлдеқашан өлген. Кватермэн ол әңгімені естігелі отыз жыл өткен. Иванс сол ескі замандағы бір қаланың орнын да көрген. Иванс таудың арғы бетіндегі елдің зұлыстардың бір тұқымы екенін де айтқан. Ол кезде Иванстың сөзіне жас Кватермэн мән бермеген.

Иванс өлгеннен кейін жиырма жылдан соң тағы да Сүлеймен тауы туралы, ол таудың арғы бетіндегі ел жайында Кватермэнге португалдық Хозе Сильвестр деген адам толық мағлұмат береді. Хозе Сильвестр де Сүлеймен қазынасын іздеп сапар шегіп бара жатқан адам екен. Ол Кватермэнге:

– Қош бол, сеньор, егер бір-бірімізді көруге жазса, мен ол кезде дүние жүзіндегі ең бай адам болам, сонда сені де ұмытпаспын, – деп Хозе Сильвестр батысқа бет алып, бетпақ шөлге сапар шегеді.

Бір жұма өткенде Кватермэн шөлден жүдеп-жадап, қалжыраған өлім халіне жеткен Хозе Сильвестрді даладан көріп, шатырына алғызады. Хозе Сильвестр өлер алдында Кватермэнге бір документ беріп, “Шөл сапарына шыдасаң, ол жерге сен жетерсің”, – дейді.

Хозе Сильвестрдің берген документі тот түстес көмескі жазу жазылған, тозығы жетіп сарғайған алақандай шүберек, оған ораған бір қағаз болады.

“Қағазға көшіріп жазылған жазу да сол шүберектегі жазу. Осы жазудың не екенін шешу үшін көп жыл уақытым кетті. Менің арғы бабам Лисабоннан еді, ол саяси эмигрант болған, тұңғыш осы жағаға келген португалдықтардың да бірі сол. Оған дейін және одан кейін де ақ нәсілден ешкім аяқ баспаған таудың ішінде өлгелі жатып, осы документті жазып қалдырған менің бабам. Ол бұдан үш жүз жыл бұрын өмір сүрген адам, есімі де Хозе де Сильвестра”, – дейді. Одан әрі ол документті Хозе де Сильвестраның қасында болған адам, оның семьясына жеткізіп бергенін, содан бері ол документті ешкім оқып білуге, сырын ашуға шұғылданбағанын, ол сырды тек осы Хозе Сильвестр ғана ашып, ақыры арманына жете алмай кетіп бара жатқанын айтады.

– Бұл документ енді басқа біреудің дүние жүзіндегі ең бай адам болуына көмегі тиіп қолын жеткізер. “Бұл қағазды енді ешкімге де бермей, ол сапарға өзің аттан!” – деп Кватермэнге ақырғы сырын айтып, Хозе Сильвестр өледі.

Генри мен Гуд Кватермэннен ол документтің қайда екенін, онда не жазылғанын сұрайды.

– Жазу жазылған шүберек пен ондағы жазудың аудармасы үйімде сақтаулы, қазір қойын дәптерімде оның ағылшын тілінде аудармасы және картаның кошірмесі бар, – дейді Кватермэн.

Ол документтің мазмұны былай: Хозе де Сильвестра Сүлеймен қазнасын тапқан. Түпсіз мол қазнаның (алмастың) сақтаулы жеріне шейін барып, көзімен көрген. Бірақ, Гагула дейтін жәдігөй кемпірдің кеселінен ол қазынадан еш нәрсе ала алмай, өз басын әрең сауғалап құтылған. Содан бір үңгірдің ішінде аштан өлгелі отырып, бір сүйектің сынығын қалам етіп, киімінен жыртып алып, соған өз қанымен жазу жазып қалдырған. Онда Сүлеймен қазынасына баратын жолдың жайын жазып, картасын сызған. Оның бұл документті жазған уақыты 1590 жыл екен.

Кватермэннің Сүлеймен қазынасы жайындағы бұл әңгімесі Генри мен Гудты қайран қалдырады.

Кватермэн осы Сүлеймен қазынасы жайындағы әңгімесіне байланысты Генридің інісі Джордждың жайын баяндайды. Джордж сапарға шығатын күні оның қасына еріп бара жатқан Джим деген мергенмен Кватермэн сөйлесіп, олардың Сүлеймен қазынасын іздеп бара жатқанын біледі.

Кватермэн Джимге: Егер сендер Сүлеймен қазынасын іздесеңдер бара жатқан беттерің дұрыс емес және бұл сапардан аман қайтар ма екенсіңдер деген қауіп айтады.

Джим Кватермэннен Сүлеймен қазынасы туралы еш-

теңе естігенің бар ма? — деп сұрайды. Кватермэн жай бір негізсіз әңгіме естідік дейді.

“Ол негізсіз әңгіме емес. Мен бір кезде жас баласымен сол жақтан келген әйелді көргенім бар. Сүлеймен қазынасы туралы сол әйелден естідім”, — дейді Джим.

Джорджбен бара жатқан Джимге, Сүлеймен қазынасын баратын жол жайын жазып, Кватермэн қағаз береді. Бірақ бұл қағазды пәлендей жерге жеткенде ғана көрсет, әйтпесе сенің қожаң менімен сөйлесем деп өуре етеді, дейді.

Сонымен Джордж (Невиль деген жалған атпен жүрген), Джим екеуі кете барады.

Міне, Кватермэннің Генридің інісін соңғы рет көргені осы. Осы әңгімені естіген соң Генри: “Мен енді інімді іздеуге аттанам. Соның ізімен Сүлеймен тауына дейін барам. Қажет болса, одан да әрі асам. Інімнің не өлі, не тірі екеніне көзім жеткенше іздеймін”, — дейді. Романдағы уақиға желісінің түйіні осы.

Генри Кватермэннің оқудағы баласын қаржымен қамтамасыз ететін болады. Сөйтіп бұлар: Генри, Гуд, Кватермэн Джорджды (Генридің інісі) іздеуге — сапарға әзірленеді.

Романның оқиғасы осылай басталады.

Кватермэндердің сапарға шыққалы жатқанын естіп, Омбопа (Ақылбай поэмасында Омпапа дейді) деген алып денелі, әсем тұлғалы зұлыс жігіт бұлардың қауіпті, қиын сапарында жолдас болғысы келетінін айтады. Ол ешбір ақы да қажет етпейді. Одан басқа Вентфогель және Хива деген жас зұлысты жолдастыққа алып, тағы бірнеше кісі қызметші, өгіз айдаушылармен жиырма өгізге азық-түлік, сауыт-саймандарын артып, Генрилер алыс жолға шығады.

Бірталай жүріп, жолдың қиын кезеңіне келген соң өгіз, арбаларын тастап Кватермэн, Генри, Гуд, Омпапа, Хива, Вентфогель — алтауы жаяу кетеді. Романда бұдан әрі олардың жолда пілге, арыстан сияқты жыртқыш андарға кездесуін, піл атып жүргенде жаралы пілден Хиваның қаза тапқанын, одан арғы сапарда шөлге душар болғандарын, ашыққандарын әңгіме етеді.

Жол азабы романда соншама әсерлі, қызықты суреттеледі. Бұлар Сүлеймен тауына жеткенде суыққа ұрынады. Ол таудың бір үңгірінен өлген кісінің сұр боп қалған денесін көреді (Ол баяғы Хозе де Сильвестра). Тауға жеткенде Вентфогель үсіп өледі. Ақыры таудан асып, арғы беттегі елге — Кукуан (зұлыстардың бір бұтағы) жұртына келеді.

Ол ел мылтықты білмейді. Бұлар киік, өгіз атып өлтіріп, оларға “керемет” көрсетеді. Генрилер өздерін жұлдыздан түскен адамбыз деп таныстырады.

Романда ол елдің жабайылық әдет-ғұрпын сипаттайды. Әсіресе, королі Твала мен жүздеп жас жасаған жәдігөй кемпір Гагуланың күдікті деп ойлаған адамдарды қойдай қырған қанішерлігі ерекше әңгіме етіледі.

Твала бұл елде жолсыз король болып отырады екен. Ол былай болады. Ол елдің бұрынғы королінің әйелі егіз бала табады екен. Ол егіз баланың алғашқы дүниеге келгені Имоту деген болады да, екіншісі Твала болады. Елдің салты бойынша егіз баланың нашарлауы өлтірілуі керек те, біреуі ғана корольдің мұрагері болып қалуы керек екен. Сонымен Имоту аман қалып, Твала өлтірілмек болады. Бірақ оның шешесі Тваланы өлімге қимай жасырып қалады. Кейін король өлген соң Имоту король болады. Оның нақ сүйер әйелінен бір ұл туады. Ол ұл үш жасқа келгенде елде соғыс болады. Аштық болады. Имоту соғыста жараланып жатып қалады. Халық арасында корольға наразылық туады. Осы кезде Тваланы жасырып, сақтап жүрген Гагула кемпір, Имоту заңсыз король, шын король мынау деп Тваланы халық алдына алып шығады. Сонымен Твала Имотуды өлтіріп, король болады.

Имотудың әйелі үш жасар баласымен қашып кетеді. (Жоғарыда Джимнің көрген әйелі сол). Сол Имотудың баласы — Игнози “Омпапа” деген жалған атпен қашып жүрген екен. Оның Генрилермен еріп келуі де сол.

Омпапа өз еліне келген соң Генри, Кватермэндерге шын сырын ашып, өзінің шын аты Игнози екенін айтады. Тваланың әскер басы оның інісі (шешесі бөлек) Инфадус болады. Ол да жоғарыдағы тарихты жақсы біледі. Тваланың қанішерлігіне наразы, іштей қарсы. Омпапа оған сырын айтады. Сонымен ол Омпапаға (Игнози) болысып, Генри, Гуд, Кватермэн бәрі — Тваланың көп әскерін өздеріне қаратып алып, қырғын соғыс жасап, Генри Тваланы жекпе-жекте өлтіріп, Омпапа (Игнози) король болады.

Генри бұл жақтан інісі Джорджды таба алмайды. Енді Сүлеймен қазынасына баруды ойлайды. Сүлеймен қазынасына баратын жолды білетін жалғыз Гагула болады. Игнози Генрилерге кісі қосып, Гагуланы қорқытып, Сүлеймен қазынасын көрсетуді бұйырады.

Гагула бұларды тау астындағы бір ғажайып үңгірге апарды. Онда неше алуан кереметтерді көреді. Ақыры Сүлеймен қазынасына апарды. Жер астындағы тас қақпаның жоғары сырылып ашылатын сырын Гагула ғана біледі. Қақпа ашылған соң Генри, Гуд, Кватермэн үңгірге кірсе, сандық-сандық асыл тас, алмас, алтынның мөлшері жоқ. Бұлар ғажайып қазынаны қызықтап жүргенде Гагула шыға жөне-

леді, қақпа да жабыла бастайды. Қақпаның ар жағында бұларға еріп келген Фулата деген қыз қалған екен. Ол қызды Генрилер Твала мен Гагула өлтірмек болғанда ара түсіп алып қалған. Сол қыз қақпаны жауып кетіп бара жатқан Гагуламен алысады. Гагула оған қанжар салып өлтіреді. Бірақ өзі де жабылған тас қақпаның астында қалады. Генри, Гуд, Кватермәндер шығуға үлгермей, қараңғы үңгірде қалып қояды.

Романда бұлардың үңгірдегі ауыр азабы сипатталады. Ақыры, үшеуі бір жол тауып, үңгірден шығады. Шығарда тек Кватермән ғана бірталай алмасты қалталарына толтырып ала шығады.

Кватермән, Генри, Гуд – үшеуі Игнози (Омпапа) корольға келіп, қош айтысып еліне қайтады. Игнози бұларды құрметпен аттандырады. Қастарына әскер қосып береді. Әскер бұларды таудан асырып, шөлге ұрынбай баратын тура жолға түсіріп жібереді.

Генрилер жолда аққан бұлақ, бір жазираға келсе, ол жерде тігулі шатыр тұр. Ол шатырдан сақал-мұрты өскен, аң терісінен киім киген екі адамға кездеседі. Олар Генридің жоғалтқан інісі Джордж және Джим екен. Джордж Сүлеймен қазынасына жете алмай, жолда аяғын сындырып, Джим екеуі аң аулап күн көріп жүр екен.

Сонымен Генри аман-есен інісін тауып, барлығы еліне қайтады. Кватермән өзінің бастан кешкен осы уақиғасын әңгіме етіп жазған болады. Міне, Хаггардтың “Сүлеймен патшаның қазынасы” атты романының қысқаша мазмұны осы.

Оңтүстік Африканың байлығына аранын ашып анталаған ағылшындарға Хаггардтың романы ол кезде соншама ерекше қызықты көрінеді. Хаггард қиялға ұштасқан ғажайып оқиғаны романында соншама әсерлі, әрі нанымды етіп шебер суреттегені сондай, Оңтүстік Африка байлығына, сырлы қазынаға көзі тұнып, көңлі ауған жеңіл ойлы ағылшын оқушылары романдағы Сүлеймен қазынасы жайындағы аңызға шын деп сенеді. Кейбіреулері Хаггардқа хат жазып, Сүлеймен қазынасына қалай барудың жөн-жобасын сұрайды. Бір ағылшын Сүлеймен қазынасының қай жерде екенін Хаггард айтпаса да, экспедиция жабдықтап, өз бетімен іздейтінін романның авторына хабарлайды.

Кезінде осы жайдың өзі-ақ Хаггардтың романының даңқын онан сайын көтереді.

Әрине, романның негізгі қасиеті Оңтүстік Африканың таңғажайып аңызға айналған бай қазынасына деген ағылшындардың қомағайлығын қоздырып қызықтыруында ғана

емес. Ондай болса кейіннен Оңтүстік Африка Англияның отарына айналып, ағылшындарды ынтықтырып, көңлін аударған Сүлеймен қазнасы жайындағы аңыздың сыры ашылған соң, романның да мәні түсіп, оқушыларын қызықтырудан қалған болар еді.

Хаггардтың “Сүлеймен патшаның қазынасы” романы осы күнге дейін көп тілдерге аударылып, үздіксіз басылып, жасөспірім, ересектердің, жалпы көркем әдебиет оқушылардың көңілін аударып, қызыға оқитын кітабына айналып отыр.

Романда қиялға ұштасқан шытырман ғажайып оқиғаларды оқушыға қызықты әрі әсерлі, әрі тартымды, көңілге қонымды етіп сипаттап беруде автордың тамаша шеберлігі көрінеді. Шығарма өзінің жоғары дәрежедегі әдеби-көркемдік қасиетімен құнды. Автор романдағы кейіпкерлердің барлық сыр-сипаты мен мінез-құлқын нанымды етіп ашып береді. Геройларының әр қайсысының өз басына тән қасиеттерін айқын көрсетіп, олардың жарқын бейнесін көз алдына әкеледі. Ол кездегі Батыс Европа әдебиетінде ғажайып халді суреттеуге арналған романдарда сюжетті динамикалы етіп құрып, жасанды жайлармен оқушысын қызықтырмақ болу негізгі мәселе саналатын.

“Сүлеймен патшаның қазынасы” ондай романдардың қатарынан ерекше жеке тұрған шынайы көркем шығарма.

Романдағы бас кейіпкер Кватермэн – өмір тәжірибесі бай, көпті көрген, егде тартқан ер мерген. Ол – бүкпе сыры жоқ, ашық-жарқын, қарапайым адам. Романдағы оқиғаның осы Кватермэн атынан баяндалуы шығарманың құндылығын арттыра түседі. Кватермэнмен бірге қауіп-қатері мол қиын сапарға шыққан романдағы басқа кейіпкерлер де адамгершілік қасиеттерімен, ерлік іс-әрекеттерімен оқушыға жағымды, жақсы әсер қалдырады.

Абайдың және оның ақын-шәкірттері Мағауия, Ақылбайлардың көңлін аударған, бір жағынан, романның осындай әдебиеттік, көркемдік қасиеті болса, екінші жағынан, Батыс Европа әдебиетінде ХІХ ғасырдың аяғында, әсіресе ХХ ғасырдың басында мол орын алған “отаршылдық” романдар дейтін шығармалардан “Сүлеймен патша қазынасының” жеке дара тұрғандығы. Батыс Европада көп тараған “отаршылдық” роман деп аталатын шығармалардың қайсысында болмасын, қалай бүркемеленбесін, ақ нәсілдің артықшылығы деген жат пікір дәріптеліп, отаршылардың “цивилизаторлық” миссиясы деген жалған идея мадақталатыны (қазір де солай) көрініп тұрады.

Міне, осындай адамды жиіркентетін нәсілшілдік сарын,

“отаршылдық” романдарға тән, адамгершілікке жат, жалған идея Хаггардтың “Сүлеймен патшаның қазынасы” романында жоқ. Хаггард романында өзі ішінде болып, көзімен көріп, білген зұлыстардың және басқа негр тұқымдас жұрттың тұрмыс-салтын, өмірін нақтылы дұрыс жазады. Олардың адамгершілігін, қалтқысыз адалдығын автор ерекше атап, ізгі көңілмен, сүйіспеншілік сезіммен сипаттайды.

Романның бас кейіпкері Кватермэн:

— Джентелмень деген не сөз? Бұл сөз маған аса түсінікті емес. Мен өз өмірімде талай ниггермен (расистер негрді менсінбей жек көріп “ниггер” деп атайды екен. — Қ. М.) істес болдым... Жоқ, мен бұл сөзді сызып тастаймын, тіпті жаныма жат сөз! Мен жергілікті жұрттың (туземцы) нағыз джентелменьдерін білем... Сол сияқты нағыз оңбаған, арамза ақ нәсілді адамдарын да білем, ақшалары сонша көп болса да, олар бірақ джентельмен болған емес, — дейді.

Хаггард қырыққа тарта роман жазса, сол романдарының ішінен жоғарыдағы айтылған жағымды жайларымен әлемге әйгілі болған “Сүлеймен патшаның қазынасы” атты романына Абай көңіл аударып, өзінің ақын шәкіртіне осы романның оқиғасы негізінде поэма жазғызған.

Ақылбай романның атын да өзгертіп, өзінше “Зұлыс” деп атаған. Тегінде Абай романдағы Сүлеймен қазынасы деген аңыздан гөрі Англияның жаулап алған елі Зұлыстардың тағдырына көңіл бөлген.

Ақылбай ақын романның оқиға желісін өз шығармасының негізі ете отырып, өзінше жырлап кетеді. “Сүлеймен патшаның қазынасындағы” әңгімені Кватермэн аузынан емес, ақын негізінен өзі баяндайды. Қажетті жерінде кейіпкерлердің диалогтерін береді. Романдағы суреттелетін Сүлеймен тауының орнына, Ақылбай Зұлыс тауы деп алып, сол тауды сипаттайды.

Ақын поэманы Зұлыс тауын суреттеуден бастайды.

Зұлыс деген бір тау бар үлкен биік,
Басы қарлы таянып көкке тиіп.
Пілден пайда етуші жансебіл бар,
Қаракет қып сүйегін, атып, жиып.
Орта жері отша ыстық піл ойнағы,
Өзге нәрсе шыдамас, кетер күйіп.
Жаралы піл жабыспай жібермейді,
Ер атады еңбек қып жанын қиып.

Қалың тоғай, қара үңгір, қиын жартас,
Қаскүнем хайуанаттар тұрған сыйып.
Дейтұғын Кватермэн бір мерген бар,
Бейнет ішіп, күн көрген қатер киіп, —

деп ақын Оңтүстік Африка табиғатын романда берілген суреттерге дәлме-дәл келетін бейнемен сипаттайды.

“Орта жері оттай ыстық”, “қалың тоғай, қара үңгір”, “қиын жартасты” неше алуан жыртқыш хайуанаттар мекен еткен, хауіпті жерде піл атып, “бейнет ішіп, қатер киіп” күн көрген мерген Кватермэннің ерлік тұлғасы, салған жерден оқушының көңлін аударып, қызықтырады.

Хаггард романында уақиға Кватермэн атынан баяндалатынын айтқан едік. Ақын сол жайды да поэмасында әңгіме етеді. Жырламақ оқиғасын ер мергеннің көз көргенін жазып кеткен кітабымен де таныс екенін де ескертіп:

Құралайды көзге атқан екен мерген,
Мекен қып өмір сүрген қандай жерден.
Көз көргенін кітап қып тасниф еткен,
Өлең қылдым өнерлі сондай ерден, —

дейді.

Енді ақын атқан пілдердің сүйегін сатып, қайтып келе жатқан Кватермэннің кеме үстінде екі жолаушымен кездесіп, танысқанын баяндайды:

Кеменің үйі де көп, кісі қалың,
Аяқ басып жүруге келмейді әлің.
Екі адам бір бөлмеде бөлек отыр,
Кім екені аңшыға емес мәлім, —

деп, сол екі адамның портретін береді.

Біреуі ұзын бойлы, қыр мұрынды,
Қымбатты оңаша алған бір орынды.
Қара мұрт, қызыл жүзді, кең жауырынды,
Сөзі әдемі, киімі әм форымды.
Кемедегі кісіден иығы асқан,
Келісімді, келімді, кердең басқан.
Кішкене қабағында кейісі бар,
Оғат етіп айтпасам, байқамастан, —

деп, Генри Куртисты сипаттайды.

Романда Генридің портретін:

— Я никогда не встречал человека такого богатырского сложения. У него были соломенного цвета волосы, густая борода, правильные черты лица и большие, глубоко сидящие глаза. В своей жизни я не видел более красивого человека, и он чем-то напоминал мне древнего датчанина, — деп суреттейді.

Ақылбай романдағы Генри сипатының ең елеулі, өз оқушысына түсінікті болар деген жақтарын алып бейнелеген. Ол — Генридің алып тұлғасы мен қажымас күш, мол қайраттың иесі екенін аңғарту. Ол қасиеттерін ақын: “Ұзын бойлы, кең жауырынды”, “Кемедегі кісіден иығы асқан”, сол алып тұлғасы өзінің жалпы келбетіне, жүріс-тұрысына лайықты: “келісімді”, “келімді”, “кердең басқан”, — деп берген.

Романда Кватермэн Генриді көргенде оған ұқсаған адамды бұрын бір жерде кездестіргені көз алдына елестейді. Бірақ кім екені ол жерде есіне түспейді.

— Он очень напоминал мне еще кого-то, но кого — я не мог вспомнить, — дейді Кватермэн. (Ол адам кейін Генридің інісі болып шығады). Ал, Ақылбай роман оқиғасына қажетті осы жайды қағыс қалдырмайды. Өзінше:

Кішкене қабағында кейісі бар,
Оғат кетіп айтпасам, байқамастан, —

деп өз атынан төлеу салады. Ақынның бұл сипаттарынан Генридің жай жолаушы емес, көңлі алаң, бір өкінішке ұшыраған адам екені — қабағындағы кейіс белгісінен байқалатыны оқушыға аңғартылады.

Екінші жолаушыны, Генридің жолдасы Джон Гудты:

Біреуі толық келген, орта бойлы,
Кемеш кісі секілді білімге ойлы.
Үлбіреген ақ тәнді, көзі көкшіл,
Нағылса ол да жақсы адам сойлы, —

деп бейнелейді.

Романда Британия флотында он жеті жыл қызмет еткен, капитан атағымен резервке шыққан, енді Генриге жолдас болып, оның інісін іздеуге аттанған Джордж Гудты:

— Это был коренастый человек, лет тридцати, среднего роста, темноволосый, плотный, довольно оригинальный с виду. Он был чрезвычайно опрятно одет, тщательно выбрит и всегда носил в правом глазу монокль, — деп суреттейді.

Ақылбай романдағы кейіпкерлердің бейнесін сипаттауда романдағы мінездемелерді сөзбе-сөз аудармай, адам тұлғасын романдағы қалпына сәйкес ете өзінше суреттеп береді. Ақын романды бастан-аяқ зерттей оқып шығып, кейіпкерлерге романның әр тарауында біртіндеп беріліп отыратын сипаттамаларды жинақтап, ықшамдап, өлең шумақтарына сыйғыза беруді мақсат еткен. Мысалы, романның алғашқы тарауында Гудке берілген сипаттамада, Ақылбай айтқан, “Үлбіреген ақ тәнді” деген сөздер кездеспейді. Ал “Үлбіреген ақ тәнді” деген сипаттаманың романның оқиғасына туралай байланысы бар.

Романның VII тарауында Генри, Кватермэн, Омпапа, Гудтар зұлыстардың жеріне жетіп, олармен алғаш кездескенде зұлыстар тұңғыш рет көрген ақ нәсілді адамдарға таңырқап, қайран қалады. Далада бұлақ басында жолаушылар мен зұлыстар тұтқиылда кездесіп қалады да, енді бұларды еліне бастап апармақ болады. Дәл осы кезде суға түсіп жатқан Гуд түгел киінуге де үлгермейді. Оның көзіндегі моноклі де, алынбалы-салмалы тісі де (протезі), “үлбіреген тәні де” зұлыстарға таң көрінеді. Зұлыстар жолаушылардың нәрселерін алып жүрмек болып, Гудтың киімін киінуіне де мұршасын келтірмейді. Гуд киімді кием деп таласып:

— Но я хочу надеть снова свои брюки! — ревел Гуд по английски.

Омпапа перевел его слова.

— О повелитель мой! — воскликнул Инфадус. — Неужели ты хочешь скрыть свои прекрасные белые ноги от взора своих покорных слуг. (Гуд брюнет, но кожа у него необычайно белая). Чем мы прогневили тебя, о повелитель, что ты хочешь-то сделать.

Глядя на Гуда, я буквально разрывался от смеха. За это время один из туземцев уже успел схватить одежду капитана и убежать с нею, — дейді Кватермэн.

Ақылбай поэмасының экспозициясында Гудпен оқушысын таныстырып, оны сипаттағанда: “Үлбіреген ақ тәнді” деуі де осы. Осы мысалдың өзінен-ақ Ақылбайдың “Сүлеймен патшаның қазынасы” романымен жете таныс болғандығын айқын көреміз.

Сөйтіп Генри мен Гуд кеме үстінде Кватермэнмен танысады. Генри Кватермэнге інісі туралы хат жазғанын, інісімен не себепті араздасқан сырын айтады. Інісінің мергенге жолыққан жайын естігенін, енді оны іздеуге бел байлап шыққанын баяндайды:

... Еміс хабар естідім жолықты деп,
Сізге кез менің інім болыпты деп.
Зұлыс тауда піл атып жүргенінде,
Үйіңе қонақ болып қоныпты деп.
Осы еді, Кватермэн, менің жайым,
Зор қайғы інім еске түскен сайын.
Бар өмірімді жолына құрбан қылдым,
Еріксіз жатқызбайды қайғы-уайым.
Жалғыз інім Джорджға меһирбанмын,
Қалайша кеткеніне өзім таңмын.
Көргеніңді көмескі қылмай сөйле,
Осылай әуре болған мен бір жанмын, —

дейді Генри. Кватермэн да одан көрген-білгенін жасырмайды.

Аңшы сонда, ініңді көрдім, депті,
Ол оңай қайтпас жерді сапар етті.
Сүлейменнің қазынасын іздемекке,
Талап етіп екі адам жүріп кетті.
Бару қиын дедім мен, айттым жайын,
Адам аман қайтпаған барған сайын.
Ақыры болмаған соң копия бердім,
Жол планы бар еді менде дайын, —

деп Кватермэн Джордждың қауіпті сапарға аттанғанын айтады. Романда Джорджбен бірге аттанған аңшы Джимнің жайын әңгіме етуді Ақылбай қажет деп таппаған.

Енді романда Кватермэн әңгіме ететін Сүлеймен қазынасы жайындағы аңыз (мергеннің Иванстан естіген әңгімесі, Хозе Сильвестрдің өлер алдында Сүлеймен қазынасына баратын жол жоспарын беріп кетуі, т. б.) “Зұлыс” поэмасында қысқаша жырланады. Кватермэннің Джорджға Сүлеймен қазынасына баратын жол планынан копия бергенде, планның өзін қайдан алғанын ақын Кватермэн аузынан айтқызады:

— Бір күні мен Зұлысқа шықтым аңға,
Піл кез келер деп ойлап андығанға.
Ыстықтан қап-қара боп тілі түскен,
Жығылып-тұрған жолықтым халсіз жанға.
Көтеріп алып келдім балағанға,
Қуандым көз ашуға жарағанға.
“Алмас... алмас...” деді де жаны шықты,
Қойнынан қағаз таптым қарағанда.

Сүлеймен планы екен қазынасының,
Білмедім қайда екенін жолдасының...

дейді. Бұл “алмас, алмас” деп келген белгісіз адам – романдағы Хозе Сильвестр. Кватермэн соның қойнынан шыққан планнан Джорджға копия берген. Сол жобамен Джордж Сүлеймен қазынасын іздеп кеткен.

“Сана” журналына басылған “Зұлыс” поэмасы оқиғаның дәл осы жеріне жеткенде, аяғы табылмады деп үзіледі.

Поэмада осы үзілген жеріне дейін жырланатын оқиға “Сүлеймен патшаның қазынасы” романының I, II тарауларындағы (Глава I. Я встречаюсь с сэром Генри Куртисом. Глава VII. Легенда о копиях царя Соломона) әңгіме желісі. Оқиғаның баяндалуы романнан алшақ емес. Негізгі сарыны сақталып жырланған.

Поэманың кейін табылған бөлімі осы айтылған оқиғаның жалғасы. Генри інісін іздеу сапарында Кватермэнның серік, жолдас болуын өтінеді. Романда Генри бұл сапарға тек інісін іздеу мақсатымен ғана аттанбақ. Оны дүние – Сүлеймен қазынасы қызықтырмайды. Егер қазына табыла қалса, ол байлыққа ортақ болмақ емес.

... Если же нам посчастливится добратся до Сулейменовых копей и найти алмазы, вы поделите их поровну с Гудом. Мне они не нужны, – дейді Генри (романда) Кватермэнге.

Ал, Ақылбай бұл арада Генри бейнесін өзінше береді. Оны байлыққа бас имейтін адам деп романдағыша дәріптемейді. Генридің аузына:

Осы жолы менімен болсаң жолдас,
Дос боламын өмірге жанды аямас.
Сыбағаң өзімменен бірдей болсын,
Құдай ондап табылса брильянт тас, –

деген сөз салады. Ал, Кватермэн бұл сапарға Генридің беретін ақшасына қызығып бармайды:

Басым сатып бармаймын мен пұлыңа,
Сізді қимай еремін бұл жолыңа, –

дейді.

Бұларға ақысыз, пұлсыз серік болып, сапар шегуге келген “төрт кезден аса бойы бар” зұлыс жігіті Омпапаны ақын сүйсіне, мадақтай жыр етеді:

Омпапа айтты: ұзын ғой менің бойым,
Генри де талықпас, менің ойым.
Ми қайнарлық ыстық бар, қатты суық,
Кім көйпектеп жүреді салмай ойын.
Құдайым екеуімізге берген сыйын,
Жүк емес азық-тамақ, мылтық-киім.
Гуд пенен Кватермэн қысқа жілік,
Задор Зұлыс асуға ісі қиын.
Отырды ішкілікпен ойнап күліп,
Бірінің айтқан сөзін бірі іліп.
Не десе де сөзі жөн Омпапаның,
Құдай артық жаратқан атан жілік.

Ақын бұлардың “тройка атпен” (романдағы өгіз орнына) Зұлыс тауының бөктеріне келгенін әңгіме етеді.

Ақылбай ақын поэмада өр мінезді, алған бетінен аумаитын, айнымайтын, қиындықтан қашпайтын, табанды, жігерлі, қайратты ер адамдардың дара бейнесін ақын тілімен сипаттап береді. Бұлар үйреншікті тұрмыс, күнделікті таныс өмірдің жағдайында әрекет ететін жандар емес. Олар қауіп-қатері мол, қиын сапарда сан алуан шытырман оқиғаларға кездесіп, жат жерлерде таңғажайып оқиғаларға ұшырап, сырлы табиғат аясында тартысқа түсетін нағыз романтикалы поэманың геройлары.

Сондықтан поэмада оқиға түйіні түйілетін жерге жеткенде, Кватермэндердің қиын сапарының басталар кезеңінде, табиғат суретін ақын нағыз романтикалық сипатта асқақтата жырлайды:

Зор Зұлыс, зодыр Зұлыс түсі суық,
Басына жан бармаған мұның жуық,
Алабас ақ бурадай бұрқыраған,
Үскірік, қарлы бұлт басын жуып.
Зор кеудемен Зұлыстың асқан басы,
Күн ашықта жалтырлап жылтыр тасы.
Аю, арыстан, піл, барыс – хайуанаттар,
Қойнында бір сақтаған – ол анасы.
Аю, арыстан үн берер кешке таман,
Жан иесі көрінсе қалмайды аман.
Жалбырап қалың шашы көзін жауып,
Ақырып аю да жүр жалпақ табан.
Кірсең тұрар сайынан күн көрінбей,
Шытырманнан жан өтпес бір сүрінбей.
Ажал иісі шығады әр сайынан,
Қараңғы жаһаннамның үңгіріндей.

Осы аз ғана өлең шумағынан қандай тамаша көркем сөз образдарын кездестіреміз.

“Зор Зұлыс, зодыр Зұлыс түсі суық” дегендегі эпитеттер табиғатты жанды бейнеде кейіптеу (олицетворение), “ала бас ақ бурадай бұрқыраған” деген көркем теңеулер, күрделі метафоралар, екпінді, әсерлі дыбыс үндестіктері, осы шумақтардың өн бойында кездесетін өлең өрнектері, ажарлы сөз айшықтары нағыз ақындық образдар. Осының бәрі — Ақылбайдың Абай поэзиясынан алған ақындық өнердегі үлгі-өнегесін айқын аңғартады.

Ақын Зұлыс тауын суреттеуде романнан да алшақ кетпейді. Тау суреті романның VI тарауында беріледі.

Поэмада енді нағыз қызықты оқиғалар басталады. Жоллаушылар жеті күн жол жүріп, піл жайлаған жерге жетеді. Осы арада бұлардың піл атқаны, жаралы пілден Гудты аман алып қалып, өзі қаза тапқан бала зұлыстың ерлігі айтылады.

Генри атқан піл жығылады да, Гуд атқан піл жараланып, оның өзіне қарсы ұмтылады. Ақын бала зұлыстың (Хива) ажалға ара түскен жанқиярлық ерлігін емірене жырлайды.

Генри атқан жығылды сонда барып,
Гуд атқан жығылмады жараланып.
Түтінге қарсы өкіре жүгіреді,
Гудты талқан қылмақ боп ызаланып.

¹ “На расстоянии не более сорока или пятидесяти миль от нас, сверкая, как серебро, в утренних лучах солнца, высилась Грудь Царицы Савской, по обе ее стороны на сотни миль тянулись великие горы Сулеймана”.

“...Прямо перед нами высились две огромные горы, по крайней мере в пятнадцать тысяч футов высотой, подобных которым, я думаю, нет больше в Африке, да, вероятно, и во всем мире. Соединенные обрывистым скалистым отрогом, они отстояли не более чем на дюжину миль одна от другой, торжественно вздымая прямо в небо свою величественную белизну”.

“... Я не в силах описать ослепительную красоту этого вида. В величественных очертаниях этих колоссальных вулканов — так как горы несомненно были потухшими вулканами — было нечто столь торжественное и подавляющее, что у нас захватило дыхание. Некоторое время утренний свет играл, переливаясь, на снегу и на конусообразных коричневых массах гор ниже линии снега. Затем, словно для того, чтобы скрыть величественное зрелище от наших взоров, странные клубы тумана и облаков, постепенно стущаясь, заволокли горы, пока наконец мы едва могли различить их чистый гигантский контур, вырисовывающийся, подобно видению, сквозь облачную пелену”.

Піл жүгірді тоқтамай терең сайдан,
Қойсын ба ұмтылған соң анадайдан.
Гуд жанына таянып келген кезде,
Бала келіп жабысты әлде қайдан.
Жан қиған ерлік шықты мұндай жастан,
Өлмеймін деп келген жоқ байқамастан.
Гуд жанынан күдерді үзген кезде,
Бала қанжар салады тайқамастан.
Күшті піл бір-ақ тарпып жерге басты,
Ашуланса сындырған қара тасты.
Басып тұрып денесін дар айырып,
Ақырып лақтырды есіл жасты.
Оны өлтіріп, жүгірді Гудке таман,
Не қылса қояр емес оны да аман.
Тез оқтап екі көздің арасынан,
Генри саспай атты, ол майталман.
Генри талай көрген мұндай істі,
Сүйтсе де өлтірер деп зәресі ұшты.
Қақ маңдайдан қапысыз оғы тиіп,
Өкіріп піл бұқасы шөке түсті.

Осы оқиғаны ақын романдағы әңгімеге аса жақын, тіпті дәлме-дәл суреттеп берген.

Романның IV тарауын (Кватермэн атынан) былай аяқтайды:

— Что касается Гуда, он поднялся и, ломая руки, предался отчаянию над останком храбреца, который пожертвовал своей жизнью, чтобы его спасти. Хотя я и много испытал в своей жизни, но тоже почувствовал комок, подступающий к горлу. Амбопа стоял, созерцая огромного мертвого слона и изуродованные останки бедного зулуса.

— Что же, — вдруг сказал он, — Хива, правда, умер, но умер, как мужчина.

Ақылбай да поэманың осы бір тарауын:

Баланың бар денесін алды теріп,
Әрқайсысы жыласты бойы еріп.
Жас жанын жолдас үшін құрбан қылған,
Әділ ер, кез болмас деп, мұндай серік, —

деп аяқтайды.

Ақын зұлыстардың адамгершілігін, жолдас үшін жан қиятын адалдығын, ерлік қасиеттерін ерекше көрсетіп жырлайды.

Поэма оқиғаның дәл осы арасына, зұлыс баланың ерлікпен өлген жеріне келгенде үзіліп қалады. Поэманың кейін табылған жалғасында жырланатын оқиға романның III, IV тарауларының мазмұнына сәйкес (глава III. Амбопа поступает к нам в услужение. Глава IV. Охота на слонов).

Ақылбай поэмасын тегінде түгел аяқтаған.

Біз жоғарыда әдейі романның қысқаша оқиғасын айтып кеткен едік. “Зұлыс” поэмасының қолжазбасын оқыған және поэманы естіген адамдар, өлең күйінде жатқа білмегенмен, поэманың үзіліп қалған жерінен былайғы мазмұнын түгел әңгіме етіп айтып береді. Олардың айтқан әңгімесі (поэманы оқығанда, не тыңдағанда есте қалғандары) түгелдей дерлік роман сюжетімен дәл түсіп отырады.

Әзірге поэманың жалғасы табылмағандықтан “Зұлыс” жайындағы мәселені осымен аяқтаймыз. Поэма толық табылған соң, оны әдеби зерттеу ісі тереңірек жүргізілуі керек.

* * *

“Зұлыс” поэмасы — Абайдың ағартушы-тәрбиешілік, ақын ұстаздық еңбегінің жемісі. Ақылбай сияқты ақын шәкіртіне ағылшын жазушысы Г.Р. Хаггардтың шығармаларының ішіндегі ең таңдаулысын танып тауып, таныстырған және “Сүлеймен патшаның қазынасы” романының сарынымен поэма жаздырған Абай екені даусыз.

Абайдың тәрбиешілік, ұстаздық қызметіне тоқтай келіп, М. 0. Әуезов былай дейді:

“Бұл уақытта, жалғыз өз өсиетін айтпай, орыс кітаптары арқылы таныс болған бұрынғы-соңды данышпан, ғалым, ақын-жазушы атаулының бәрінен мысал келтіріп отырады. Ұдайы ойшылдыққа салына бермей, көркемдік тәрбиені де көп ойлайды. Сол ретпен, өзі оқыған қызықты, шебер романдарының көбін өз тілі, өз аудармасымен (редакциясымен) өсем әңгіме қып айтып береді.

Абай айтуынан тараған осындайлық жаңа, соны әңгімелердің ішінде өз уақытына жаңа болған “Мың бір түн”, “Шаһнама”, “Бақтажар”, “Ләйлі-Мәжнүн”, “Көрүлгі сұлтан” сияқтылардан басқа, орыс пен Европаның да талай романдары болады. Абайдың айтқанынан тараған А. Дюманың “Үш мушкетері”, “Он жылдың соңғысы”, “Король қатын Маргосы”, Лесаждың “Ақсақ французы” (Хромой бес), Пушкин, Лермонтов әңгімелері және Батыс Европада орта ғасырда инквизиция сотының заманын суреттейтін

“Қызыл сақал” деген роман, онан соң Америка, Африка жабайылары ортасында күн кешкен “жәһәнкездер” жайындағы романдар да көп айтылатын болған”.

Осы айтылған Африка жабайылары ортасында күн кешкен “жәһәнкездер” жайындағы романдардың бірі — Хаггардтың “Сүлеймен патшаның қазынасы” атты романы болған.

Сол роман сарынымен жазылған Ақылбайдың “Зұлыс” поэмасы Абайдан бұрын қазақ әдебиетінде болмаған жаңалық — нағыз көркем жазба әдебиет үлгісіндегі шығарма.

¹ “Зұлыс” поэмасының мазмұнын толық білетіндер Әрхам Ысқақов, Рақымжан Мамырзақов, Смайылқан, т.б. Олардың қолжазбалары бар.

² Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. 48-бет, Алматы, 1957 ж.

ПОЭМАЛАРЫ

ДАҒЫСТАН

Дағыстан Кавказдағы көрі Жүсіп,
Қисса ғып айтқым келді көңлім түсіп.
Тепе-тек тек жатудың табы батып,
Білмедім не қылуды ішім пысып.
Сынауыңа сорғалап келмесе де,
Сөкпеңдер, мына сөзі қалай десіп.
Еріккен соң ер сөзін ермек еттім,
Осыны айтпасам да өнер қысып.

Қазақтың “Қап” дегені Кавказ серек,
Тәңірім сұлу биік еткен ерек.
Ақырып айдаһардай жүз толғанып,
Тауды бұзып, тас жарған долы Терек.
Артық нәрсе дүниеде айтпақ үшін,
Деме жұрт, тау мен өзен неге керек.
Қолдан келер айла жоқ, жанға рахат,
Хикметін тамаша көрсетер ек.
Кавказды сұлу қылған Құдай қалап,
Көрген адам кете алмас тамашалап,
Белгілі ер черкестен көп халық бар,
Сол тауда өмір сүрген жанасалап.
Сөйлейін сол таудағы Дағыстаннан,
Жау менен жалығу жоқ шабысқаннан.
Күні бүгін іркіліп көрген емес,
Бір сөзге қанжар алып қағысқаннан.

Әдеті ата мұра баяғыдан,
Айтылар әңгімесі аяғынан.
Қаны қызса қанжарын қайтармайды,
Өзге елдің бұрын сермер таяғынан.

Ақ жиек, көкшіл сұрғылт сәуле берген,
Мұнартқан Кавказ буы көтерілген.
Алтын шатыр сәулесі тау басында,
Атырабы мәлім болды талай жерден.

Бұлбұл құс ұйқысынан көзін ашып,
Түріне гүл-бәйшешек таңырқасып.

Күн ыстығы түскенше сермелік деп,
Үнін, жүнін түзетті жабырласып.

Квинттей¹ үнін түзеп шырқатады,
Көмейін қайырып, толғап ырғатады.
Толғантып тоқсан екі мұң мен зарды,
Тәңірінің берген үнін зырлатады.

Сайраған құмыр² бұлбұл үні шықты,
Кемпір қара салысын бүркеп тықты.
Гүл мен ағаш майысып қарағанда,
Еліріп тік қарайды Кавказ мықты.

Сөкпе, қалса сөзімнің шалалары,
Кітапта жазған орыс даналары.
Бұрын неше соғыста ойран болған,
Көрінді Дағыстанның қалалары.

Бұзылған Дағыстанның қу қаласы,
Көрінді қарт Жүсіптің үйханасы.
Жүсіп тұр қайғы басқан үй алдында,
Дүниенің әсер бермей тамашасы.

Бір қатын үйден шықты кадам басып,
Асығып дегбірі жоқ асып-сасып.
Жүсіп айтты қатынға: “Шақырды ма,
Көрейін жалғызымды болса нәсіп?”

Қатын айтты: — “Жалғызың жаман деді,
Әлі ырзалық берген жоқ саған деді.
Өкенді шақырайын дегенімде,
Бір ауыз сөз қатпады маған деді.

Күрсінді сөзін естіп Жүсіп көрі,
Көзінің жасқа толып кетті бәрі.
Өткен істің қатесі ойға түсіп,
Келді-ау деп Әлі кемпір қылған зары.

Екі көзден жас ыршып, ытып кеткен,
Тоқтамай сорғалатып әжім беттен.
Жуан, қалың білектей бурыл мұртқа,
Домалап улы жасы барып жеткен.

¹ Квинта – (латынша) бесінші скрипканың ең жоғарғы дауысты ең нәзік, бірінші ішегі.

² Құмыр бұлбұл – тау бұлбұлы.

Зәһира сұлу жалғыздан айрылғанын,
Әлінің арнап қарғып, зар қылғанын.
Алдына әкеп тосқандай секілденді,
Орынсыз өмірінде бар қылғанын.

Жүсіптің қандай іспен өскендігін,
Басынан қандай өмір кешкендігін.
Баяндап ұқтыруға жаңа келдім,
Неліктен осы қайғы түскендігін.

Төкаппар Дағыстанда Жүсіп батыр,
Бақыты асып құрбысынан келе жатыр.
Екі сөзді көтермес зор көкірек,
Соқтығып бұған ешкім тимейді ақыр.

Аяғынан бастадым сөздің басын,
Ғажайып кәрі Кавказ тау мен тасын.
Басқа түрлі сипатпен білдірейін,
Келісімді келтірген тамашасын.

Қозғаған жас қуатын мәуелі жаз,
Мақұлық қыбырлаған бәрі де мәз.
Әр жерінен ажалдың иісі шығып,
Суық түспен қарайды кәрі Кавказ.

Бейне жары Кавказдың не баласы,
Өрт алғандай таусылып айналасы.
Жасы жеткен, қапалық қайғы басқан,
Жабырқанқы Жүсіптің жалғыз басы.

Бұл Жүсіп құрбысынан жасында асқан,
Именіп еш нәрседен емес сасқан.
Отты көз, өр көкірек батыр Жүсіп,
Тік қарап, тура ажалға қарсыласқан.

Қаймығып тірі жаннан қорықпаған,
Сірә өзінен мықтыға жолықпаған.
Өз бойына өз күші сенімді боп,
Ойламас жазалар деп ұлық маған.

Мыңнан тізгін тартпаған о да мықты,
Мергендікке өзгеше болып шықты.
Бір кемпірдің жалғызы аты – Ибраһим,
Ондай адам атпаған бір мылтықты.

Білімді, қалжыңға ұста, сөзі майда,
Жұрт күлдіріп сөз сөйлер әрбір жайда.
“Басқа пәле тілден” деп, мақал бар ғой,
Кейде залал қалжың сөз, кейде пайда.

Ол күнгі Дағыстанның әдеті бар,
Бір үлкен той қылады он екі айда.
Кімнің жақсы екенін, кімнің мерген,
Жиылған жұрт сөйлейді осындайда.

Сол той тағы болғанда жұрт мақтады,
“Бұл елде Ибраһимдей мерген қайда”.
Әрі сұлу, әрі есті, әрі мерген,
Қайда барса жақсыға қосылмай ма.

Ибраһим бір сөз айтып қалжыңдапты,
Неғылса қиыстырып мінін тапты.
Тұрпайы тасырлыққа тап келген соң,
Долданып, Жүсіп ыза бола қапты.

Жүсіпке осы қалжың тиді қатты,
Көтермей құрбы сөзін тәңір атты.
Жұрт ескермес қалжының ақ көңіл деп,
Мінезінен тәкаппар соған батты.

Қатал Жүсіп қалжыңды кек көреді,
Мақтауды өзге алғанын жек көреді.
Ішінен Ибраһимға дұшпан болып,
Буынып улы қанжар кектенеді.

Сол тойдан жұрт тарады әр тарапқа,
Ибраһим көңілін беріп жүреді аққа.
Ашық күні аң атып қайтайын деп,
Үйден шығып аттанды Кавказ жаққа.

Жүсіп тағы сол күні анда жүрді,
Жайылған бір далада арқар көрді.
Шалдыртпай ептеп барып атайын деп,
Қақпа тасты бетке алып келеді енді.

Байқамай дөрісін кеп сасып салды,
Бұғып келіп арқарды басып қалды.
Бір заңғардың басына, оғы тимей,
Ойнақтап көз ұшына арқар барды.

Аңға көңіл қоя ма аумасына,
Оқ тимей, арқар шықты тау басына.
Ескерусіз Ибраһим жетіп келді.
Жүсіптей қанын ішер жау қасына.

Мылтықты атайын деп оғын салды,
Ыңғайлап нысанаға бетіне алды.
Оқ жетпес деп дандайсып тұрған арқар,
Ибраһим тарс қойғанда құлап қалды.

Жүсіпке айтты қалжындап: – Батыр, саған,
Мендей боп атуыңа келмес шамаң.
Қате атарлық, ей, батыр, мен емеспін,
Байлайын арқар болса көрсет маған.

Қалжыңға шыдамады Жүсіп долы,
Орынсыз кімге жақсы ашу молы.
Байқаусызда қасына жетіп келіп,
Дәл жүректен жабысты қанжар қолы.

Бұ-дағы қанжар дайын айқаспай ма,
Оныға болмаймын деп шайқаспай ма.
Қапы болды, білмеді аямасын,
Сезгенде бір кісімен байқаспай ма.

Өлтіріп Ибраһимді жығып салды,
Қанжарын қанға былғап жұлып алды.
Жазықсыз бір қалжыңға кісі өлтіріп,
Адам сүймес бір іс қып кете барды.

– Өлтірдің, – деді Ибраһим залым Жүсіп,
Қиянатсыз қалжыңға ашу қысып.
Жалғыз шешем артымнан о да өледі,
Қарық бол дүниеден көңілің өсіп.
Туған адам өлмеші арман етпен,
Көрерміз тәңрі алдында бір сөйлесіп.

Уа, дүние, қәне сенің мақтағаның,
Жақсылығың орнымен ақтағаның.
Қиянат жоқ, жалған жоқ таза жүрек,
Мынау ма жас өмірді сақтағаның!

Жақсылық жаса деген сөзің қайда,
Мін бар ма Ибраһимде өзі майда.
Жазықсыз жас өмірін қанмен жудың,
Ешкімге де тимеді сенен пайда.

Өлтіріп Ибраһимді Жүсіп кетті,
Тағдырдағы өлшеулі күні бітті.
Екі күнде кездескен біреу көріп,
Өлгенін Ибраһимнің мәлімдепті.

Әлі кемпір есітіп талып қалды,
Сүйегін Ибраһимнің алып барды.
Жалғызымды өлтірген жазықтыңы,
Құдая, ата көр, деп қылды зарды.

— Кудая, құлың едім, — деді, — сенің,
Құрыды жалғыз еді менің тегім.
Хақ пайғамбар шапағат қылғаның сол,
Кетпесін өлтіргенде менің кегім.

— Мендей ғып қайғы берсін анасына,
Қарамай қаза берсін шамасына.
Я өзі, я тұқымы, жұрағаты,
Кетпестей әрекет бар баласына!

Әртүрлі Әлі кемпір зарлық етті,
Әлбетте, бұл қарғысын қабыл етті.
Зарланғанын есітіп тағат қылмай,
Жүсіп барып үйіне кіріп кетті.

Кемпір өлді жұмада халі бітіп,
Баланың жетісіне әрең жетіп.
Аманат аласына тапсырдым деп,
Кегімді жіберме деп зарлық етіп.

Бұдан кейін бір талай заман болды,
Қарғысы ақырында жаман болды.
Шошынғаны ойынан шығып кетіп,
Малы, басы Жүсіптің аман болды.

Білгенімше айтайын өңгімесін,
Түгендеп айта аламын әлде несін.
Бес ұл туып, ер жетті арыстандай,
Сөйлейін Зәһира қыздың өзгешесін.

Жүсіптің жалғыз қызы Зәһира сері,
Бұдан сұлу әйелде болмас әрі.
Рақметімен жаратқан Алла сүйіп,
Тарыдай тал бойында жоқ бір міні.

Зәһираны көрген жанда қалмайды ес,
Қара қасы қиылған, көзі нәркес.
Алақанға көтеріп аялайды,
Бұл бір жан деп өзгеше бүкіл черкес.

Тал бойының міні жоқ, қолаң шашты,
Шашының ұзындығы тізе басты.
Күлгенде гүл төгілер тісі меруерт,
Ондай жан бұл жалғанда жаралмас-ты.

Бұралған тал шыбықтай қыпша белі,
Бес ұлдың ортасында шыққан гүлі.
Жеңіл басып, киікше жүреді деп,
“Ғазел” деп атын қойған оның елі.

Толқынды кара шашы жібек талдай,
Көрген адам қарайды көзін алмай.
Аласы аз, нұрлы кара, ұялы көз,
Жаралған бір денесі қапы қалмай.

Кірсіз тіс, қырлы мұрын, мінсіз ерін,
Білерсіз мінезінен ішкі сырын.
Бұл жүрген әйел адам ұқсамайды,
Келтіріп айта алмаймын мыңнан бірін.

Алма бет, аппақ еті қар секілді,
Көргенде онсыз дүние тар секілді.
Жүзін көрген алыстап кете алмайды,
Жанының бір ұшығы бар секілді.

Тақпақтап жарамайды айта берген,
Қызды әркім мақтағанын көзім көрген.
Ақылы, мінезі мен тұлғасы сай,
Мін шықпас таза жүрек бұл әйелден.

Мал мен бас бұл Жүсіпте бөрі дайын,
Ұлы, қызы артықша осындайын.
Әлі, Мұса, Жағыфар, Таяр деген,
Ең кенжесі Рахым айтсам жайып.

Бәйгесін мергендіктің бұлар алған,
Батырлықтан ешқашан емес қалған.
Қолы жеткен айтпасам бір заманда,
Кімді еркіне жіберер мына жалған.

Кім десе, – Жүсіп ұлы дейді халық,
Қайда барса келеді жүлдені алып.
Қан саулаған қамалдан тізгін тартып,
Бір кісіден кірмейді кейін қалып.

Солардың қолы жеткен заманында,
Жолдас болып шөп бұзған қамалында,
Жарлының бір жалғызы ер Жәбірәһил,
Есті, сұлу, ерлік бар қабағында.

Қара мұрт, сұрғылт сұлу, қырлы мұрын,
Қыр қабақ, кең жауырын айтсам түрін.
Алланың әмірімен туған жігіт,
Жеткізіп айта алмаймын мыңнан бірін.

Зәһираға бір күн көріп, болған ғашық,
Кедей деп бермейді-ау, деп қайғы басып,
Не өлмек, не қызды алмақ ойға түсті,
Тағдырдан құтыла ма пенде қашып.

Айтуға бата ала ма байға кедей,
Тұра ма әл келмесе кедей демей.
Ғашықтық бәлесіне кез келген соң,
Не ғылсын амалы жоқ, қайғы жемей.

Ала алмас ғашық адам өзін тыйып,
Сөйлесем деп ойлайды малды жиып.
Дағыстанның белгілі бір жауы бар,
Қыз үшін аттанбақшы жанын қиып.

Дағыстан бір жұмысты етпек болды,
Түбіне сол жауының жетпек болды.
Жүрегінде оты бар ер жігіттер,
Осы жауға аттанып кетпек болды.

Әлі, Мұса екеуі болды бармақ,
Бұларға ұят осындай дудан қалмақ.
Жәбірәһил бұларменен бірге аттанды,
Тәуекел дариясына салып қармақ.

Жүсіптің екі ұл кетті бір басынан,
Әлі, Мұса мін шықпас тұлғасынан,
Әдейі арнап, ыңғайлап әкеткен соң,
Тағдырдың кім құтылар шырғасынан.

Жөнелді Дағыстаннан өңшең батыр,
Жауменен соғысқалы келе жатыр.
Өзі туып көрмеген Дағыстанда,
Қиындық бір жол болды заман ақыр.

Көбелектей көп әскер сайдан дулап,
Қамданған қалың кісі шықты шулап.
Қара қошқыл түтіннен от жарқылдап,
Қорқынышты дыбыспен оқ зуылдап.
Оқ тигендер құлайды оннан, бестен,
Шалшықтағы балықтай жатыр тулап.

Бірге бес барған елден кісі шықты,
Жекпе-жекке шыққанды жаман қыпты.
Әлі, Мұса екеуі қайрат қылып,
Көпке топырақ шашсын ба, атып жықты.
Екеуінің басын да кесіп алып,
Сүйретіп алып барып жерге тықты.
Жәбірәһил аянбайды өзі мықты,
Өлімші жараланды жаман тіпті.
Сүйегін екеуінің алып шығып,
Қайраты Жәбірәһилдің байқалыпты.

Оқ тигенін сүйесіп үйме-жүйме,
Тағдыр ісі түсірді мұндай күйге.
Жақынынан айырылған жаралы көп,
Көздің жасын тыя алмай келеді үйге.

Өкінгенмен не пайда қатасына,
Жолықты Әлі кемпір батасына.
— Тағдыр осы екі ұлың шәйіт болды, —
Деп естіртті Жүсіптей атасына.

Жүз құбылып, сұрланып Жүсіп түсі,
Ойға келіп орынсыз өткен ісі.
Құдай ашу қылмаса, қарғыс келіп,
Қабат қаза көре ме деді кісі.

Ажал жетсе бола ма өлмесіне,
Тағдырға амалы не көнбесіне.
Жылап-сықтап аяғы сабыр етті,
Өлінің көз жеткен соң келмесіне.

Боялды Ибраһимдай екі ұл қанға,
Қарғыс келмей қала ма байқағанға.
Жағыфар, Таяр бір күн ермек үшін,
Мылтық алып Кавказға шығады аңға.

Бұлар барды құтқармас жау қасына,
Ойнақтап бұлт та шықты тау басына.
Кемпірдің тапсырғаны тағдыр тосу,
Жүсіптің не көрсетті сау басына.

Кавказдың қара бұлты шықты аспанға,
Түсі суық қорқыныш байқасқанға.
Еңсергенде екпіні тау жыққандай,
Шыдар емес ешбір жан шайқасқанға.

Бір түрлі жауын жауды сатырлаған,
Жүктей тас домаланып батырланған.
Бір минутта он-он бес жай түсіп тұр,
Қорқытты жан иесін шатырлаған.

Мұны көріп Жүсіпке түсті қайғы,
Көп көрген бой бермейтін осындайды.
Бұлтты күні Кавказға жан шықпайтын,
Егер шықса үйірге қосылмайды.

Зәһира айтады: — Әй, әке, ағам қайда?
Қорқамын осы жауын болмас пайда.
Дегбірінді жүрегім алып кетті,
Көп жанға қатер болған осындайда.

Жүсіп айтты: — Жауынды олар көрер,
Соқтықпай ешнәрсеге байқап жүрер.
Ағаңның алғаш көрген құқайы емес,
Қайдан жүрер соқпағын өзі білер.

Мұны айтса да Жүсіптің көңілі күпті,
Өзінде де үрей жоқ жаман тіпті.
Баласын бір сөз бенен алдандырып,
Ақшамда байқайын деп тысқа шықты.

Сонда да Зәһира бұған сенбейді көп,
Қан басып қара көзін, бірге еріп кеп.
Кавказға сүп-сүр болып қарап тұрып,
— Әй, әке, — қол сермейді, — келмейді, — деп.

Кавказға қара көзі қарап талып,
Тұрғанда қорқынышты ойға қалып,
Әкесі үйге әкеліп жатқызады,
Күмістей білегінен ұстап алып.

Енді айтайын Жағыфар, Таяр халін,
Жібермес ұстаған соң ажал залым.
Бір судан өтеміз деп секіргенде,
Зор толқын келтірмепті оның әлін.

Тағдыр айдап бұларды шыққан бастап,
Өлтірген екеуін де тасқа жаныштап.
Тұла бойда сау қалған бір сүйек жоқ,
Толқын соғып шығарып кеткен тастап.

Ертең тұра ел-жұрты іздей берді,
Жатқан елік біреуге кездей келді.
Жау емес жанды қинап соғысатын,
Күшті толқын қор етті есіл ерді.

Өлгенін бәрі естіді ұлы-қызы,
Батты Жүсіп батырға қайғы сызы.
Кемпірдің қарғысынан құтылуға,
Пана жоқ, айнадай боп жердің жүзі.
Алып барып екеуін көміп кетті,
Бірқатар жылдар менен күндер өтті.
Ашық күнде аң атып қайтайын деп,
Енді Рахым аттанып тауға кетті.

Жәбірәһил жаудан келіп жатып алған,
Жарақат жаман болып, есін таңған.
Елу күндей емделіп тәуір болып,
Сол күні аң атуға о да барған.

Екеуі бір-біріне кездей келді,
Көптен осы бір-бірін көргені еді.
— Рахым, саған айтар бір мұңым бар,
Аттан түсіп сөйлессек болар ма еді.

Керіліп кекір Рахым аттан түсті,
Тәкаппар зор көкірек сондай күшті,
Өзін артық, онымен тең көрмейді,
Менсінбей азар ғана сөз сөйлесті.

— Рахым, құрбылас еді сенің жасың,
Әрекет бір қайғыда менің басым.
Зәһирадай әйел адам жарала ма,
Өзгеше көрінеді қарындасың...

Қысылып Рахымға солай депті,
Айтса да жүзі ұялып терлеп кетті.
Арсыз болып бұрыннан көрген емес,
Қысылғаны бетіне әсер етті.

Жіберді сонда Рахым тасырлыққа,
— Ешқашан сендей жанға бас ұрдық па.
Зәһираның сұлулығын құп білемін,
Сұрамақшы шығарсың қатындыққа!

Ұят шығып Жәбірәһил түре келді,
Ұнатпай тік айтқанын сезіп білді.
— Сұрайын деп жүргенім рас еді,
Қалай қормын алуға бір әйелді?

— Бұл сөзге мен көнбеймін, әкем көнсе,
Азғырған сен кедейдің тіліне ерсе.
Әкемнің де құлы көп сен секілді,
Атылып өлмеймін бе саған берсе!

— Кесел сөз жақпаушы еді бастарыңа,
Сондықтан жан жүрмеген қастарыңа.
Сүйегін екі ағаңның жалғыз алғам,
Құдай қане, өзге жұрт қашқаныңда.

Рахым Жәбірәһилге жақын барды,
Сым ораған қамшысын қолына алды.
— Маған үлкен жақсылық қылыпсың деп,
Қақ басқа келістіріп тартып қалды.

Жәбірәһил бұ дағы асқан батыр мықты,
Еш сөзді естімеген мұндай тіпті.
Тістенгенде ернінен қан сорғалап,
Қабанша қырылдаған үні шықты.

Екеуі де қанжарға қолды қойды,
Аямасқа бекітіп алады ойды.
Ыза менен суырған улы қанжар,
Не қылса біреуінің басын жойды.

Рахым менсінбейді аса сермеп,
Қан басып екі көзін ашу кернеп.
Жәбірәһил әдіс пенен ыңғайланды,
Қанжардан қапы кетер қайсы жер деп.

Әркімге де өзінің керек жаны,
Жәбірәһилдің түзу боп аңдығаны.
Салғанда көкіректен шапқа шейін,
Қанжардың тіліп түсті қадалғаны.

Жәбірәһил көңілдегі сөзін айтып,
Бара тұрсын сонымен үйге қайтып.
Біреу тауып Рахымды апарғанда,
Төрт сөзбен әкесіне арыз айтып:

— Әке!.. Зәһира... Жәбірәһил... — деді, — кегім,
Ойлап Жүсіп, бұл сөздің білді тегін.
Жылап тұрып Рахымға ант етеді,
Өле-өлгенше қумақ боп оның кегін.

Қарғыстан қорқушы еді зулап ішім,
Өлмесе қанды қанмен жумақ үшін.
— Сен де ант ет, — деп Зәһираға ант еткізді,
Қажымай осы кекті қумақ үшін.

* * *

Рахым күні біткен соң өліп кетті,
Және бір еститұғын жері жетті.
Зәһира көңіл көтермек тауға шығып,
Қараңыз тағдыр ісі қалай елті.

Тыңдасаң осы сөзім жөн шығады,
Білмеймін қай жерінен кем шығады.
Көкірегі қайғылы, көзі жасты,
Зәһирадан басқа тауға кім шығады.

Әдет қып Зәһира шығар тау басына,
Бұлбұл көңіл қояма аумасына.
Ояуда ойлап, түсінде көрген емес,
Бір жұмыс кездеседі сау басына.

— Ей, Фазел, қасыңызға рұқсат па? — деп,
Күңіренген үн шығады тау басында.

Ғазел де есіткен соң мұндай зарды,
Жүрек сезді жігітте ғашық барды.
Ағынымен үйіне қайтса-дағы,
Япырмай, бұл қалай деп аң-таң қалды.

Зәһира кетті үйіне қадам басып,
Ғашықтан құтыла ма адам қашып.
Көзін жұмса, жігіт түр сұп-сұр болған,
Не болды деп қарайды көзін ашып.

Ғашықтық Зәһираға да келіп түсті,
Еркектен әйел дерті болар күшті.
Таң атқанша көзінен бір кетпейді,
Жас жүрекке түсірді мұндай істі.

Ертең тұрып сол тасқа тағы барды,
Іздеген сол жігіті кез кеп қалды.
Күнде көріп, жолығып, ойнап-күліп,
Ғашықтық ынтық болған дәмін алды.

Жетіпті мұратына екі ғашық,
Қосылып бір-бірімен айқаласып.
— Қарағым, мұнда тұрмай бір шет жакқа,
Кетейік осы арадан алыс қашып,

— Әкемнен сұра мені саған берер,
Сұраған соң беруге о да көнер.
Егер қабыл көрмесе, мен айтайын,
Некелеп алуыңа тура келер.

— Мені әкең өлтіруге бөгелмейді,
Мен Жәбірәһил көрінсем, жібермейді.
Арман етсең, сен дағы ант еткенсің,
Өлтірсең мен дайынмын егер, — дейді.

Білгені қызға жаман кетті батып,
— “Қаскүнемге кез кеппін қарап жатып.
Жалғыз баурым Рахым естен шығып,
Мен ит болған екем, — деп кетеді атып.

— Өлтірмек, Зәһира, сенің уағдаң бар,
Неғылсаң да мен дайын, міне қанжар.
Кетсең де өлім, бәрі бір өлтірсең де,
Мен жазықты болмаймын оны да аңғар.

Зәһира өткір қанжарды қолына алды,
— Қане, айтшы, естиін деп, өткен халді.
Алса дағы махаббат кекті жеңіп,
Қолынан қанжар жерге түсіп қалды.

– Аллаға ақ екенсің, ісің мәлім.
Сенімен бірге болды менің жаным.
Ақ, қара болсаңдағы тік қарауға,
Тағдыр осы қайтейін келмейді әлім.

Екеуі сол қызықпен жүріп алды,
Ләззатын махаббаттың біліп алды.
Дәлел жоқ Жәбірәһилден айырылуға,
Жарының жазасызын көрді, нанды,

Жүсіп бір күн сұрайды Зәһирасынан,
– Сақ боп жүр, Жәбірәһилдің айласынан.
Сен көрдің бе ағанның құныкерін,
Жүргенін мен есіттім сай басынан?

Жүсіпке әуелгі айтқан жалғаны осы,
Айтпайды Жәбірәһилді жанның досы.
– Кім көріпті? Көргем жоқ, бекер шығар,
Неге керек айтуға сөздің босы.

Мамыт деген қойшыға айтты Жүсіп:
– Хабар бер Жәбірәһилді көрсең ұшып.
Кенжемнің тапсырғанын ұмытпаймын,
Аман-есен кетпесін көзге түсіп.

Мұнан кейін бір талай уақыт өтті,
Рақат кетіп, кезекті қайғы жетті.
Көзі шыққыр ер Мамыт тағы бір күн.
Кектескен дұшпанынды көрдім депті.

Ол айтты Жәбірәһилді көзім көрген,
Жылдам жүр, асып кетті анау белден.
Әмірің батыр Жүсіп екі болмас,
Міндетті сезім осы хабар берген.

Жүсіп сонда шақырды екі құлын,
– Өлтірсек кім алады оның құнын.
Байқаусыз үш қанжармен жетіп барып,
Қарамай өлтірейік ығы-жөнін.

Қасен менен Құсайын жетіп келген,
Бұлар жөн адам емес, оған өрген.
– Қылышың қалай еді, деп Қасенге айтты,
– Бағана өлген қойды бірақ бөлгем.

Біреуі айтты: Қанжарлы қалмас кейін,
Сендерсіз-ақ онымен көрісейін.
Адам қанын ішуге құмары бар,
Салғанда кіріп кетер шапқа шейін.

Кәрі көзі ашумен кетті жайнап,
Бурыл қасы түйолі, қаны қайнап.
Үшеуі әлгі тасқа жетіп келді,
Кешікпей улы қанжар белге байлап.

Сол таста отыр екен қашпақ болып,
Бұралып Зәһира сұлу аппақ болып.
Айрылды бір сүйісіп екі ғашық,
Ертең сонан бір-бірін таппақ болып.

Отырғанда тақаудан сыбдыр етті,
— Япырмай, бізді іздеген бар ма депті.
Қош, Жәбірәһил, ертең кеш келемін деп,
Ымыртта сайға қарай жүріп кетті.

Біртүрлі дыбыс шықты сатырлаған,
Қанжардың дыбысы екен шатырлаған.
Жүгірді Жәбірәһилді бір көруге,
Онсыз өмір жоқ, — деді ақыр маған.

Үш кісі ортаға ап жүр Жәбірәһилді,
Біреуі — әкесі екен, танып білді,
— Оны өлтірсең, әй, әке, мен де өлем, деп,
Дірілдеп есі кетіп Зәһира келді.

Жәбірәһил үшеуіне алғызбай жүр,
Көп те болса қимылын қалғызбай жүр.
Қасеннің шауып түсті оң бармағын,
Қанжарды денесіне салғызбай жүр.

Енді екеуі жабылды екі жақтап,
Күні бітті тұрған жоқ құдай сақтап.
Зәһираның зар даусына қараймын деп,
Еңіреген жарына жүр жалтақтап.

Қамығып қарағанда қапы тиіп,
Қайдан келді дегендей іші күйіп.
Зәһираның зарлығына алаң болып,
Қанды шапан үстіне қалды киіп.

Жәбірәһил қанжардан калды талып,
Зәһира кеп құшақтады оны барып,
Тілі келіп Зәһираға: “Қош!” — деп еді,
Оң жақтағы бетінен сүйіп алып.

— Әке, менің кетірдің шамамды да,
Құдай алған жетім ем анамды да,
Құрыттың тұқымыңды меніменен,
Өлтірдің ішімдегі баламды да.

– Ағанды өлтірді ғой осы залым,
Өзіңе де қылығы еді мәлім.
Көптен бері андыған дұшпаныма,
Үшеулеп өрең жетті менің әлім.

– Әй, әке, өлгенімше көрмен сені,
Өлтірдің аямастан жалғыз мені.
Дірілдеп азда басып үйге келді,
Біткен соң Жәбірәһилдің ақтық демі.

Зәһираға осы қайғы батқан екен,
Шын ғашықтың қайғысын татқан екен.
Баста айтқан көрі Жүсіп қапалығы,
Сонда Зәһира өлер боп жатқан екен.

* * *

Жүсіп қалды Зәһира маған кешпеді деп,
Рызалық меніменен деспеді деп.
Өлерде Зәһира сұлу: кештім, депті,
– Қайтейін, Жәбірәһил кеш деді деп.

Шын ғашық шыбын жанды бүйім демес,
Жөні келсе өлуің қиын да емес.
Артында ғашық жардың қалғаннан соң,
Жалғаннан кетуіне қайғы жемес.

Тартынбас таза жүрек мұндай жолдан,
Жігіттер, осы емес пе өлімі оңған.
Қажымайтын қиянатпен арлы болмай,
Бет алды келе берсін несі қолдан.

Зәһира мен Жәбірәһилдің көңілі таза,
Жүсіп те ашуынан тартты жаза.
Жазықсыз бір жалғызды өлтірем деп,
Тәуір-ақ тапқан жоқ па сонан қаза.

Соңы.

ЗҰЛЫС

Зұлыс деген бір тау бар үлкен, биік,
Басы қарлы таянып көкке тиіп.
Пілден пайда етуші жансебіл бар,
Қаракет қып сүйегін атып, жиып.
Орта жері отша ыстық піл ойнағы,
Өзге көрсе шыдамас кетер күйіп.
Жаралы піл жабыспай жібермейді,
Ер атады еңбек қып жанын қиып.
Қалың тоғай, қара үңгір, қиын жартас,
Қаскүнем хайуанаттар тұрған сыйып.
Дейтұғын Кватермэн бір мерген бар,
Бейнет ішіп, күн көрген қатер киіп.

* * *

Мың ділдә өлсе дағы пілдің құны,
Ер мерген пұлы үшін атпайды оны,
Адам аумас нәрсе жоқ үйренген соң,
Қызық болып қатерлі көрген күні?

Құралайды көзге атқан екен мерген,
Мекен ғып өмір сүрген қандай жерден.
Көз көргенін кітап қып тасниф¹ еткен,
Өлең қылдым өнерлі сондай ерден.

Көрген жоқ Кватермэн бекер жатып,
Күн сайын түрлі аңды келеді атып.
Судан арғы шәһарда қымбат баға,
Қайтпақшы піл сүйегін барып сатып.

Сүйегімен жинаған пілдің тісін,
Барарыңа барсын деп қылған ісін.
Қарапқа² өзі түсіп, пұлын салды,
Алып қайтпақ керекті әр немесін.

¹ Тасниф – кітап жазу (арабша).

² Қарап – кеме.

Кеменің үйі де көп, кісі қалың,
Аяқ басып жүруге келмейді әлің.
Екі адам бір бөлмеде бөлек отыр,
Кім екені аңшыға емес мәлім.

Біреуі ұзын бойлы, қыр мұрынды,
Қымбатты оңаша алған бір орынды.
Қара мұрт, қызыл жүзді, кең жаурын,
Сөзі әдемі, киімі әм форымды.

Кемедегі кісіден иығы асқан,
Келісімді, келімді, кердең басқан.
Кішкене қабағында кейісі бар,
Оғат кетіп айтпасам байқамастан.

Біреуі толық келген, орта бойлы,
Кемеш кісі сықылды білімге ойлы.
Үлбіреген ақ тәнді, көзі көкшіл,
Нағылса ол да жақсы адам сойлы.

Капитан екеуіне келді жетіп,
Көріп жүрген бұрыннан келіп-кетіп.
— Керек қылған кісіңіз, мінеки, — деп,
Аңшының жайын айтты мәлім етіп.

Ұзыны айтты: — Генри — менің атым,
Тиді ме жолықсын деп жазған хатым.
Анық сен Кватермэн аңшы болсаң,
Сізге бір жолығарлық бар қажетім.

— Кватермэн аңшы біз іздеп жүрген,
Зұлыс тауда піл атып өмір сүрген.
Керек қылған хатыңыз тиіп еді,
Таса болмас өзіңнен көрген, білген.

— Айтайын, — деді Генри, — жайды бастан,
Миллионердің ұлымын дәулеті асқан.
Жалғыз інім Джордждан тірі айрылып,
Құлағандай болып тұр басыма аспан.

— Ініммен қалжың сөзге келдім шалыс,
Кішіге еңкеймекті көрдім намыс.
Көрместей боп біржола өкпе қылып,
Кетер деп ойламадым менен алыс.

– Бір күні жоғын білдім банкке барып,
Бар ақшасын қалдырмай кетіпті алып.
“Жер үстінде бар болса табармын” деп,
Әр тараптан іздедім хабар салып.

– Анықты түк хабар жоқ ешбір жақтан,
Мұндай іс көріп пе едің судай батқан.
Өмір қайғы, өкініш кездей болды,
Уайымсыз жан едім үйде жатқан.

– Еміс хабар естідім жолықты, деп
Сізге кез менің інім болыпты, – деп,
Зұлыс тауда піл атып жүргенінде,
Үйіңе қонақ болып қоныпты деп.

– Осы еді, Кватермэн, менің жайым,
Зор қайғы інім еске түскен сайын.
Бар өмірімді жолына құрбан қылдым,
Еріксіз жатқызбайды қайғы-уайым.

– Жалғыз інім Джорджға меһирбанмын,
Қалайша кеткеніне өзім таңмын.
Көргеніңді көмескі қылмай сөйле,
Осылай әуре болған мен бір жанмын.

Аңшы сонда: “Ініңді көрдім, – депті,
– Ол оңай қайтпас жерді сапар етті.
Сүлейменнің қазнасын іздемекке,
Талап етіп екі адам жүріп кетті.

– Бару қиын, – дедім мен айтып жайын,
Адам аман қайтпаған барған сайын.
Ақыры болмаған соң копия бердім,
Жол планы бар еді менде дайын”.

* * *

– Бір күні мен Зұлысқа шықтым аңға,
Піл кез келер деп ойлап аңдығанға.
Ыстықтан қап-қара боп тілі түскен,
Жығылып, тұрған жолықтым халсіз жанға.

– Көтеріп алып келдім балағанға,
Қуандым көз ашуға жарағанға.
“Алмас... алмас...” деді де жаны шықты,
Қойнынан қағаз таптым қарағанда.

— Сүлеймен планы екен казынасының,
Білемедім қайда екенін жолдасының.
Қағазды оқып қарасам, іздеген жан,
Не болары белгісіз бір басының.

— Ол планы менде қалды соныменен,
Іс қылып іздемедім оныменен.
Інің Джордж — екі адам іздеп кетті,
Табамыз деп панның жөніменен...

— Сол туралы менің де көрген кісім,
Сіз айтқанға ұқсайды айтсам түсін.
Барма деген тілімді алмаған соң,
Копия бердім қолымнан келген ісім.

Генри естіп, ренжіп ойға кетті,
Ылайық көрді інісін іздемекті.
Қайда өлімнен құтылар адам басы,
Неде болса бұл жолға жүрдім депті.

— Осы жолы менімен болсаң жолдас,
Дос боламын өмірге жанды аямас.
Сыбағаң өзімменен бірдей болсын,
Құдай оңдап табылса бриллиант тас.

Аңшы отырды бір сағат аял сұрап,
Қатыным жоқ артымда қалар жылап.
Школда оқып жүрген бір ұлым бар,
Жалғыз шырақ ақшасыз қалды-ау бір-ақ,

Деп, ойлады балама берсе ақша,
Оқып балам онымен ғылым тапса.
Көп берсе капитал ғып қалдырайын,
Не бітеді кісіге қарап жатса, —

Деп, ойлап Кватермэн жүрмек болды,
Бұлармен бір пәтерге келіп қонды.
— Школда оқып жүрген бір ұлым бар,
Бересің керегіне он мың сомды.

— Басым сатып бармаймын бұл пұлыңа,
Сізді қимай еремін бұл жолыңа.
Жиырма мың бересің және өзіме,
Пұл болсын артта қалған бір ұлыма.

Генри айтты: Және ақша ал мұның болмас,
Оқуына баланның он мың толмас.
Менің халім келмес деп ойыңа алма,
Ризамын ықласыңмен болсаң жолдас.

– Ризамын ғой отыз мың бергеніңе,
Мен де ынтық көрмеген жер көргеніме.
Жан берген жалғыз хаққа қылдым шүкір,
Сен сықылды жолдасқа ергеніме.

Кватермэн бұлармен бірге кетті,
Генри извозчикпен барып жетті.
Төрт кезден бойы асарлық қарашұбар,
Бір жігіт есік ашып кіріп келті.

– Сіз шығарсыз іздеген менің кісім,
Сіздерге дәл ұқсайды айтсам түсін.
Зұлыстан асады деп естіп келдім,
Жолдас болсақ қайтеді демек үшін.

Гуд айтты: – Неде болса ерік байда,
Жолдастың көптігінен бізге пайда.
Бір айналып келсеңіз жолығарсыз,
Мағұлым емес, екені қазір қайда.

Ол кеткен соң Генри келді жетіп,
Отыз мыңды берді де тамам етіп,
Гуд, Омпапа бар сөзін түгел айтты,
Жаңа кетіп қалды, деп, сізді күтіп.

Ол айтқанша Омпапа келді қайтып,
Қайта басар ер емес жолдан тайқып.
Генриден жолдастық рұхсат алып,
Бірге жүрмек жүрісін ауыз айтып.

Омпапа айтты: Ұзын ғой менің бойым,
Генри де талықпас менің ойым.
Ми қайнарлық ыстық бар, қатты суық,
Кім көйлектеп жүреді салмай ойын.

– Құдайым екеуімізге берген сыйын,
Жүк емес азық-тамақ, мылтық киім.
Гуд пенен Кватермен қысқа жілік,
Задор Зұлыс асуға ісі қиын.

Отырды ішкілікпен ойнап-күліп,
Бірінің айтқан сөзін бірі іліп.
Не десе де сөзі жөн Омпапаның,
Құдай артық жаратқан атан жілік.

Таң атты аздан кейін, күн қызарып,
Айта берсе кетеді сөз ұзарып.
Бар керегін толтырып тройка атпен,
Бөктеріне Зұлыстың жетті барып.

* * *

Зор Зұлыс, зодыр Зұлыс түсі суық,
Басына жан бармаған мұның жуық.
Алабас ақ бурадай бұрқыраған
Үскірік, қарлы бұлт басын жуып.

Зор кеудемен бұлттан асқан басы,
Күн ашықта жалтырап жылтыр тасы.
Аю, арыстан, піл, барыс—хайуанаттар,
Қойнында бір сақтаған — ол анасы.

Аю, арыстан үн берер кешке таман,
Жан иесі көрінсе қалмайды аман.
Жалбырап қалың шашы көзін жауып,
Ақырып аю да жүр жалпақ табан.

Кірсең тұрар сайынан күн көрінбей,
Шытырманнан жан өтпес бір сүрінбей.
Ажал исі шығады әр сайынан,
Қараңғы жаһаннамның үңгіріндей.

Адам байқап болмайды Зұлыс басын,
Мекен қылған бір қабат көктің қасын.
Бауры толған шәһар жайлап жатқан,
Қарашы бір тәңірінің тамашасын.

Генри барып жиды бір қаланы,
Ойларлық адам еді әр шаманы,
Жолдастыққа жарарлық түрі бар деп,
Құнын беріп әкелді бір баланы.

Баланы қарап тұрсам бір ет пішін,
Он мың сом ақша берді бұл бала үшін.
Шырағы жанып тұрған адуын жас
Ыңғайлы көрсетер деп жолға күшін.

/Бұл жерде бірталай өлең жоқ/

Жеті күн тоқтамастан ұдай жүрді,
Қасында шыққан шәһар көзі көрді.
Адам азар барарлық орта жерде,
Піл ойнақ қылған екен талай жерді.

Бұлар да қапылыста келіп қапты,
Бір жеті піл алдында жусап жатты.
Гуд пенен Кватермэн мылтық алып,
Көрінбестен екеуін екеуі атты.

Генри атқан жығылды сонда барып,
Гуд атқан жығылмады жараланып.
Түтінге қарсы өкіріп жүгіреді,
Гудты талқан қылмақ боп ызаланып.

Піл жүгірді тоқтамай терең сайдан,
Қойсын ба ұмтылған соң анадайдан.
Гуд жанына таянып келген кезде,
Бала келіп жабысты әлде қайдан.

Жан қиған ерлік шықты мұндай жастан,
Өлмеймін деп келген жоқ байқамастан.
Гуд жанынан күдер үзген кезде,
Бала қанжар салады тайқамастан.

Күшті піл бір-ақ тарпып жерге басты,
Ашуланса сындырған қара тасты.
Басып тұрып денесін дар айырып,
Ақырып лақтырды есіл жасты.

Оны өлтіріп жүгірді Гудқа таман,
Не қылса қояр емес оны да аман.
Тез оқтап, екі көздің арасынан
Генри саспай атты ол майталман.

Генри талай көрген мұндай істі,
Сөйтсе де өлтірер деп зәресі ұшты.
Қақ маңдайдан қапысыз оғы тиіп,
Өкіріп піл бұқасы шөке түсті.

Баланың бар денесін алды теріп,
Әрқайсысы жыласты бойы еріп.
Жас жанын жолдас үшін құрбан қылған
Әділ ер кез болмас деп, мұндай берік.

(Аяғы өзірге табылған жоқ)

ӨЛЕҢДЕРІ

Нағашым — ер Қазыбек¹ әулие еткен,
Фәниден уақыт жетіп о да кеткен.
Сасқан жан жер шетінен бабам десе,
Аруағы көз ашқанша келіп жеткен.

Әрі Арғын, бабам десе болмас жалған,
Тек кісі емес осындай жолды салған.
Біраз күн тіршілікке мәз боламыз,
Ойласам кімнен қалмас мына жалған.

Бекболат туып қалған сондай заттан,
Қамысқа, қарғап жауын о дағы атқан.
Орта жүзді билеген Абылайды,
Титығыма тидің деп сайдақтатқан.

Тіленші одан туған өзі дана,
Ұлына Орта жүздің болған пана.
Біріне-бірінен соң жұрт билетіп,
Жаратқан осылай ғып хақ тағала.

* * *

Бұлғыннан ішік кидім, кәмшат жаға,
Сарп еттім дүниені білмей баға.
Талай қыз “Ақылжан” деп тұрушы еді,
Дейтұғын сұмдық шықты: “Ақыл аға”.

* * *

Әлкем² бір өн тауып бер деген соң,
Матай да алыс бірталай жер деген соң.
Ойыма он минутта осы өн түсті,
Қолымды қапаш-құпаш сермеген соң.

¹ Ер Қазыбек — тарихта белгілі Қаз дауысты Қазыбек би.

² Әлкем — (Әлмағамбет) Абайдың өнші шәкірті.

МАҒАУИЯ ӨЛГЕНДЕ ҚЫЗЫ УӘСИЛАҒА АҚЫЛБАЙДЫҢ ЖАЗЫП БЕРГЕН ЖОҚТАУЫ

Кешегі жүрген агекем,
Азырақ сөйлеп бастайын.
Ерекше туған жан екен.
Айтпай да қайтіп тастайын.
Атаның туын ұстаған,
Ғылымға жетіп жастайын.
Мұқтажын жұрттың шығарып,
Не керек десе сол дайын.
Уақытыңда сіздей жан тумас.
Өмірдің тапқан оңқайын.

Мінезің майда, көңлің гүл,
Сүйеніш болған қуатым.
Сөзге де шешен бұлбұлым,
Ғылымның таптың суатын.
Адалдыққа сарп еттің,
Тәңірінің берген қуатын.

Кеше де Семей шәһәрінде,
Арғын, Найман аса жұрт, —
Төрт арыс ұлы жиылған,
Екі жақтың дұшпаны,
Аямасқа құйылған.
Дос көбейіп ел жиып,
Ойыл менен Қыйылдан
Кереметті Тәтемнің
Аруағына сыйынған.
Дегеніне келтіріп,
Есебін тапқан қиыннан.
Дауасыз науқас кез болды,
Көз тиді ме екен жиыннан ?!

Күннен шұғылаң шарқ ұрған,
Алыс пенен жақынға.
Туғаннан бергі жәрдемің,
Ісі адал менен мақұлға.
Нәбат шашқан өзендей,
Қайрың қалың фақырға.
Сөйлеген сөзің бұл еді,
Түпсіз терең дариядай,
Өлшеусіз едің ақылға.

¹ “Тәте” деп Құнанбайды айтады.

Аялап едің, ағакем,
Алақаннан жем беріп.
Бір сипасаң жүруші ем,
Өміріме ем көріп.
Амал бар ма күдіретке,
Алған соң өзі жөн көріп.
Басшысыз балдыр балапан,
Секілдендік сенделіп.
Біз де адам болар күн бар ма,
Баяғыдай жөнделіп.

Алдың рахат құрбыңа,
Кірсе мейір қанғандай.
Сөзінде мүлтік, мүдір жоқ,
Биікке жорға салғандай.
Біліміңе өлшеу жоқ,
Кім көрсе қайран қалғандай.
Не жазығым бар еді,
Ағакем сені алғандай.
Қараңғы көрге түскенше,
Ұмытпаспын жалғанда-ай...

Мұндай да ажал көрдің бе,
Тонаудан бір күн танбаған.
Мендей де ғарып бар ма екен,
Бақыттың оты жанбаған.
Қызықты дәурен, өмір жоқ,
Дүние қалды тар маған.
Сізсіз маған жарық жоқ,
Өзгеге мейрім қанбаған.
Артында қалдық көп жетім,
Арманда болып зарлаған.

Құпия сыр сізге паш еді,
Көз ашып, кірпік қаққанша.
Өзгенің ойы жетпеген,
Сіз айласын тапқанша.
Қайғыңыз кетпес құрбыңнан,
Қиямет таңы атқанша.
Өкініш кетпес есімнен,
Мен-дағы сіздей көз жұмып,
Көр топыраққа жатқанша.

*Сүйер ұлың болса, сен сүй,
Сүйенерге жарар ол.*

АБАЙ.

МАҒАУИЯ АБАЙҰЛЫ ҚҰНАНБАЕВ

(1870 — 1904)

Мағауия Абайдың Ділдә деген бәйбішесінен, әкесінің жиырма бес жасында туған. Ділдәдан төрт ұл, екі қыз болған. Тұңғыш баласы — Ақылбай. Одан соңғы ұлы Әкімбай, ол сегіз жасында өлген (1866 — 1874). Қыздары Райхан және Күлбәдан, бесінші баласы — Әбдірахман (Әбіш). Мағауия (Мағаш) Абайдың кенже баласы. Бұлардың Ақылбайдан басқалары Абайдың өз тәрбиесінде өскен.

Мағауияны әкесі сегіз-тоғыз жасында мұсылманша оқуға береді. Ауылда, “кішкене молла” деп аталатын Мұхаметкәрімнен төрт-бес жыл оқыған соң, Абай оны қалаға апарып, Семейдегі орысша мектепке оқуға түсіреді. Абайдың Мағауияны қалаға апарып, оқуға бергені туралы айта келіп, Мұхтар Әуезов былай деп жазады:

“...Семейдегі Городское училище дейтін орысша мектепке түсірді. Мағауияның алдында орысша оқуға берген ағасы Әбдірахман Түмен қаласында оқып жүреді. Мағауиямен бірге Абай Күлбәдан деген қызын да орысша оқуға береді” (М. О. Әуезов — “Абай Құнанбаев. Мақалалар мен зерттеулер”. Алматы, 1967 ж. 221-бет).

Осы соңғы кездерде архивтен табылған тарихи деректермен салыстырып қарағанда, Мұхтардың айтқандары, негізінен архив мағлұматтарынан аса алшақ кете қоймайды. Архив документтері — Мағауияның Семейде қандай мектепте, қай жылдары оқығанын, қалай оқығанын және бірге оқыған құрбы-құрдастары кімдер екенін анықтап, ашып береді. Сол сияқты Әбдірахманның Түмен қаласында қандай оқу орнында, қай жылдары оқығанын да архив деректері анықтайды. Тек Күлбаданның оқуы жайында тарихи деректер әзірге кездеспеді.

Мағауия Семейде оқып жүргенде, ағасы Әбдірахман Түмен қаласында реальное училищеді оқығаны (1886—1889). Абайдың “Жасымда ғылым бар деп ескермедім...

Баламды медресеге біл деп бердім, шен алсын, қызмет қылсын деп бермедім” деген өлеңі 1885 жылы балалары орыс мектебінде оқуда жүрген кезде жазылған.

Архив мағлұматтарына қарағанда, Мағауияның Семей қаласында: “Семипалатинская мужская киргизская школа” деп аталатын мектепте 1884 жылы оқып жүргенін көреміз. Оның қаладағы оқуы жайындағы, қазіргі табылған бір ғана документ: “Список воспитанников Семипалатинской мужской киргизской школы”. Бұл — осы аталған мектеп оқушыларының жалпы тізімі. Онда: мектептің әр класында оқып жүрген қазақ шәкірттерінің аты-жөні, жасы, қай класта оқитындары, оқуға үлгеру бағасы, тағы басқа мәліметтер жазылған. Мектептің бірінші класында екі бөлім болған. Бірінші кластың бірінші бөлімінде оқитын шәкірт мектепті бес жылдан кейін, ал екінші бөлімінде оқитын — төрт жылдан кейін бітіреді деп көрсетілген.

Архив документінен Мағауияның он төрт жасында, 1884 жылы Семей мектебінің бірінші класының екінші бөлімінде үздік оқып мектептегі барлық оқушының алды болып, бір өзі ғана “өте жақсы” “отлично” деген баға алғанын көреміз. Мағауиямен бір мектепте оқыған қазақ баласының саны — 32. Мағауия тізімнің 18-ретінде: “Ибрагимов Магавия” деп жазылған. Оқып жүргендердің әр қайсысының мектепті неше жылдан кейін бітіргендері және бітірген соң, қайсысы қандай оқу орнына түсіп оқуды мақсат ететіні көрсетілген.

Абай осы мектепке тек өз баласын ғана емес, басқа адамдардың балаларын да түсірген болуы керек. Олай дейтініміз, мектеп оқушыларының ішінде, Мағауиямен түйдей құрдас және онымен бір класта (бірінші класс, екінші бөлім) оқитын Ерболов Оқас дейтін шәкірт бала бар. Осы бала, тарихта белгілі Абайдың досы Ерболдың баласы бола ма деп ойлаймыз. Бұндай ойға келуімізге себеп болған, Әрхам Кәкітайұлы Ысқақовтың (1886—1963) “Абай өмірінен естіген, көрген білгенім” деп аталатын қолжазбасында айтылған сөздері еді. Онда: “Ербол... Семейге барып, қайтып келе жатып, жолда ауырып шұғыл қайтыс болады. Ерболдың өлімі Абайға қаты батады. Өз қолынан жерлеп, бата оқырын жөнелттіреді. Ерболдың жетім қалған баласына, жесір қалған әйелі Қамқаға Абай өмір бойы қамқорлық етеді”, — дейді.

Мағауиямен бір мектепте оқыған шәкірттердің ішінен кейін тарихта белгілі болған адамдар да кездесуі және олардың қазір де көзі тірі тұқым-жұрағаттары болуы әбден мүмкін. Сондықтан бұдан 100 жыл бұрынғы осы архив документін сол қалпында келтіруді мақұл көрдік.

СПИСОК
Воспитанников семипалатинской мужской
киргизской школы

№	Фамилия и имена	Дата лета	В котором обучается классе	Отметка по успехам	Когда может кончить курс	Куда же после поступит
1	2	3	4	5	6	7
1.	Атаканов Кудахан	11	1 класс 1 отд.	Поря- дочно 3	Через 5 лет	В городское 5-и классное училище
2.	Абылканов Ибакан	10	1 класс 1 отд.	Поря- дочно 3	Через 5 лет	В городское 5-и классное училище
3.	Алинов Нуркат	15	1 класс 2 отд.	Поря- дочно 3+	Через 4 лет	В городское 5-и классное училище
4.	Акымбаев Нуркат	16	2 класс	Поря- дочно 3+	Через 3 лет	—,—
5.	Алинов Рахиш	11	1 класс 1 отд.	Поря- дочно 3+	Через 5 лет	—,—
6.	Базаяев Сетгожа	18	4 класс	Поря- дочно 3+	Через 2 лет	В учительск. семинарию
7.	Базаров Жумажан	17	3 класс	хорошо	Хоро- шо 4+	Через 2 года В фельшерск. школу
8.	Байбулов Искак	14	1 класс	Поря- дочно 3	Через 4 года	В городское 5-и классное училище
9.	Бушыев Мусралы	15	2 класс	Хоро- шо 4+	Через 3 года	—,—
10.	Баигарин Султангазы	15	2 класс	Поря- дочно 3+	Через 3 года	—,—
11.	Бусурманов Ракиш	15	2 класс	Поря- дочно 3+	Через 3 года	В ветеринар- нофельдшер- скую школу
12.	Бейсекин Нургожа	12	1 класс	Поря- дочно 3+	Через 4 года	В городское 5-и классное училище
13.	Батин Рахматула	12	1 класс 1 отд.	Слабо 2	Через 6 лет	В городское 5-и классное училище
14.	Баймагамбетов Садывакас	10	1 класс 1 отд.	Слабо 2	Через 6 лет	—,—

15.	Дюсеков Бекбау	16	2 класс	Поря- дочно 3+	Через 3 года	—,—
16.	Ерболов Окас	14	1 класс 2 отд.	Поря- дочно 3	Через 4 года	—,—
17.	Ибраев Айтказы	14	1 класс 1 отд.	Хоро- шо 4	Через 5 лет	—,—
18.	Ибрагимов Магавия	14	1 класс 2 отд.	Отлич- но 5	Через 4 года	—,—
19.	Куданкулов Тлеу	15	2 класс	Поря- дочно 3	Через 3 года	В ветеринар- нофельдшер- скую школу
20.	Кужугалин Иманали	18	2 класс	Поря- дочно 3+	Через 3 года	В городское 5-и классное училище
21.	Куланбаев Иманли	14	1 класс 1 отд.	Поря- дочно 3	Через 5 лет	—,—
22.	Кусаинов Садык	14	2 класс	Хоро- шо 4	Через 4 года	В городское 5-и классное училище
23.	Мухамедин Айбакан	14	1 класс	Поря- дочно 3+	Через 4 года	—,—
24.	Мусин Джумахан	10	1 класс 1 отд.	Слабо 2	Через 6 года	—,—
25.	Нурушев Нуртай	18	5 класс	Поря- дочно 3+	Через 6 года	В учитель- скую семина- рию
26.	Омаров Ахмет	13	1 класс	Поря- дочно 3+	Через 4 года	В городское 5-и классное училище
27.	Омаров Ольджай	13	1 класс 2 отд.	Поря- дочно 3	Через 4 года	—,—
28.	Рыспаев Мустафа	12	1 класс 1 отд.	Поря- дочно 3	Через 5 года	—,—
29.	Сасенов Ибрагим	15	1 класс 2 отд.	Хоро- шо 4	Через 4 года	В городское 5-и классное училище
30.	Тынбеков Курмангали	11 1 отд.	1 класс	Слабо 2 6 года	Через	В городское 5-и классное училище
31.	Чаукунов Ракиш	15	1 класс 2 отд.	Хоро- шо 4	Через 4 года	—,—
32.	Юсупов Мухаметчиль	10	1 класс 1 отд.	Поря- дочно 3	Через 5 года	—,—

(Центральный Государственный архив Каз ССР.
Фонд 408, опись 1, дело 1.
Начато 1884 г. на 85 листах. Стр., 75—79.)

Оқуға аса қабілетті, зерек, талапты жас шәкірт Мағауия қалада екі-үш жыл оқыған соң, денсаулығы төмендеп, науқасқа шалдыға бастайды. Баласының науқасынан қауіптенген Абай сол кездегі Семей қаласындағы ең тәуір, тәжірибелі дәрігер деп танылған — Становқа қаратады. Мағауияның өкпе ауруына ұшырағанын анықтаған дәрігер, енді оның қалада тұрып оқуына болмайтынын айтады. Сонымен амалсыздан оқуын тоқтатып, Мағауия ауылына қайтады. Бұл — 1886—1887 жылдар еді. Содан бастап үнемі Абайдың өз қасында, әкесінің өз тәрбиесінде болады. Дәл осы кездегі Абай жайын Мұхтар Әуезов былай сипаттайды:

— Бұл кездегі Абайға — ақындық үлкен қадірлі мағнасы бар, әлеуметтік қызмет, қоғамдық зор еңбек болып танылады. Ол надандық, зорлық, жуандық, пәлеқорлық сияқты халық үстіндегі паразит атқамінерлер мінезімен мықтап тұрып алысуға кіріседі. Абайды кейінгі тарихқа және сол кездегі еңбек еліне, көпшілікке, саналы жастарға нағыз қадірлі Абай етіп көрсететін еңбегі өркендейді. Өлең сөзін; поэзияны, әлеуметтік тартыстың құралы етеді, оны сыншы, тәрбиеші, қасиетті дос етіп ұсынады. Зұлымдық, надандықпен кектене алысады. Ендігі Абай ақын, ақындық мүддесі деген жайларға Белинский, Чернышевский, Добролюбовтар айтқан эстетикалық тұрғыдан қарайды. Ақын еңбегі, әлеуметтік тартыстың құралы, қоғамдағы мінді ашатын, соған үкім айтатын ұлы маңызы бар әрекет деп түсінеді. Сол себепті өз заманындағы, қазақ қауымдарындағы мін атаулыны көзге шұқып, басқа сабап айтады. 1886—87 жылдардан бастап Абай осындай өлеңдер туғызуға кіріседі, — дейді.

Бұл кезде жасы он жетіге келген, қалада оқып, орыс мектебінің тәлім-тәрбиесін көрген, зерделі, алғыр ойлы, табиғи талантты Мағауия, Абайдай ұлы ұстаздың саналы шәкірті болып көп тағлым алған.

Мағауия орыс мектебінен алған бастауыш білімін әкесінің өнегесімен өз бетімен дамытып, орыс тіліне жетік болады. Абай оқитын кітаптарды — орыстың ұлы ақын, жазушыларының, ғалымдарының еңбектерін Мағауия да зер салып, көп оқиды. 1889 жылы Түмен қаласындағы реальное училищені бітірген соң, Петербургте оқып жүрген Әбдірахманның да Мағауияға көрсеткен көмегі көп еді.

Осы жылдар Абайдың ақындық атағының да кең жайылып, Абай алдына талапты жастар топталып, Абай ауылы өз тұсында мәдениет ордасына айналған кез болатын.

Сексенінші жылдардың аяқ кезінде ақын, ойшыл, музыкант Абай халық жақсы білетін әрі аса қадір тұтатын кісі

болады. Оған тіпті алыс жерлерден ақындар, музыканттар, жыршылар келеді. “... Мұқа, Ақылбай, Кәкітай, Мағауия сияқты жас таланттар, ақындар, жыршылар Абайдың төңірегіне топталады. Олардың кейбіреулері Абайдан үлгі алып, өздігінен білімін көтереді, орыс әдебиетін оқып, үйренеді”, – дейді Мұхтар Әуезов.

Мағауия – әкесінен үлгі-өнеге, мол тағлым алған, ұлы ақынның жолын қуған, білімді, мәдениетті, саналы шәкірті, талантты ақын. Ол он алты – он жеті жасында қолына қалам алып, өлең жаза бастаған. Жас кезінде жазғандарынан біраз өлеңдері сақталған. Оның алғашқы ақындық қадамынан-ақ Абай өнегесі айқын танылады. Айтпақ ойын, сезім-сырын ақын тілімен суреттеп жеткізу, тақырыптан ауа жайылмау, “бөтен сөзбен сөз арасын былғамау” деген Абайдың ақынға қоятын шартын, Мағауия әуелден берік ұстаған ақын.

Мағауияның лирикалық өлеңдері, Абай айтқандай: “тілге жеңіл, жүрекке жылы тиетін”, “айналасы теп-тегіс жұмыр келген” нағыз көркем шығарма екенін көреміз.

Ақынның алғашқы жазған шығармаларының бірі – “Ай жарық, жаздың түні ат терлетіп” деп басталатын өлеңі. Ақын бұл өлеңінде, екі жастың жазғы жайлауда, ай жарық бір түнде ел көзінен ұрланып, ауылдан аулақ бір сайда, бірін-бірі аңсап табысқан сәттегі көңіл-күйін, сезім-сырын сипаттайды.

Сүйген жарымен көріскенше, көңілі жай таппай, жүрегі алып ұшып тұрған жігіт бейнесін аса нанымды, әрі әсерлі етіп, әдемі суреттейді. Ауылдан ұрланып шығып, күтке жарына, жан ұшырып келе жатқан қыз бейнесін көз алдымызға әкеледі.

Ай жарық, жаздың түні ат терлетіп,
Бір сайға уағдаласқан келсең жетіп,
Жалғаннан жардан басқа түк тілемей,
Жолыққан қандай қызық еңбек етіп.

Ауылды бір кезеңнен тұрсаң бағып,
Бой дірілдеп, шошынып, жүрек қағып.
Асыққанда бір минут бір сағаттай,
Япырмау, келмеді деп әлде нағып.

Шыққан жарың көрінсе о да беттеп,
Әрең шыққан секілді ептеп-септеп.
Қара шапан, ақ көйлек, кәмшат бөрік,
Көк шалғынның үстінде көлбелектеп.

Абайдың “Желсіз түнде жарық ай” өлеңінің үлгісі байқалады. Сонымен қатар Мағауияның махаббат тақырыбын жырлауында үлкен мәдениеттілік, Абай арқылы келген орыс әдебиетінің жақсы өнегесі көрініп тұр. Махаббатты жастардың кездесу сәтін табиғат аясында суреттеп беріп, одан әрі қазбаламай, аса сыпайылықпен аңғартады.

Мағауияның жастық-махаббат тақырыбына жазылған белгілі бір өлеңі — “Түсімде бүгін түнде көрдім дұхтар”. Ақын бұл өлеңінде өз басынан кешкен бір халды баян етеді.

Абайдың жақын достарының бірі, әрі әнші, әрі жыршы Бейсенбай Жәнібековтың (1858—1917) Шәкежан атты ақылды, сұлу қызы болады. Айттырып қойған күйеуін қыз өзіне тең көрмейді. Қыздың көңілі Мағауияға ауып, оған өлеңмен хат жазып, махаббат сырын білдіреді. Қыздың хатын оқыған соң, Мағауия әдейі арнап барып, Шәкежанға жолығып, оның бар сырын өз аузынан естіп, қанады. Шәкежанның адамгершілігі Мағауияға қатты ұнайды. Сөйтіп, сүйіскен екі жас көңіл қосады. Бірақ қосылып, баянды өмір сүруге мүмкіндік жоқ еді. Шәкежанның жастай айттырып қойған кайыны — Сатыбалды бай, Ырғызбай тұқымының ол да бір жуан жұдырығы болатын.

Амалсыздан айырылған сүйген жардың күйігі Мағауияны қатты толғандырған. Өлеңнің қысқаша тарихы осындай. Осы уақиғаны түнде көрген түсі етіп, өлең жазады. Түсінде Шәкежанмен кездесуін суреттейді. Өлеңде Шәкежанның атын әдейі атамайды. Фарсы тіліндегі “дұхтар” (дәхтәр) деген сөзді қолданады (қазақша қыз деген сөз).

Түсіме бүгін түнде кірді дұхтар,
Жүректің шын тілеуі болғаны бар.
Күндіз бойды жия алмай міне отырмын,
Аямай қатты сөкті нысап пен ар.

Бір үйде отыр екем жапа-жалғыз,
Үстіме кіріп келді ойда бар қыз.
Селк етіп мені көріп шошынғандай,
Бетіне хасыйл¹ болды ренжіген сыз.

Ойланып бері басты қайта кетпей,
Оң жаққа отыра кетті маған жетпей.
Бұрын-дағы тым қызыл емес еді,
Сүйтсе де қан қалмапты бетте биттей.

¹ Хасыйл (арапша) — пайда болу мағынасында. — Қ. М.

Нәзік сезім мағынасын байқаймыз ба,
Белгілі бір жаспыз ғой қаны қызба.
Қасына жетіп барып қысып, сүйіп,
Қалжындап дедім: қалқа, амансыз ба? —

деп өзінің сүйген жарымен кездесуін көрген түсі етіп суреттейді. Шынында да Мағауия мен Шәкежан арасындағы махаббат, шын сүйіскен жастардың аз күн көрген қызығы өң мен түстей өте шығады. Қосылып баянды өмір сүре алмай арманда айрылысады. Өзін ақ көңіл, адал жүрегімен шексіз сүйген қыздың махаббат сезімін ақын:

Тұрмады сыпайысып о да шыдап,
Қосылған адамбыз ғой тегінде ұнап.
Арта сап мойыныма ақ білегін,
Кеудеме келіп қалды басы құлап, —

деп суреттейді. Шын сүйіскен жастар арасындағы махаббат сезімін Абай:

Шын ғашық сый болмас,
Сый болса, сыр болмас, —

десе, Мағауия да, шын сүйіскен жастардың сыртқы сыпайылықтан ішкі сезім сырының әлдеқайда күшті болатынын дұрыс сипаттайды.

Осындай адал махаббаттың арты ауыр қайғыға айналады. Ақын енді мақсатқа жете алмай шерлі болған жас жүректің арманын, мұң-зарын жырлайды. Осы сезім-сырын, осы ауыр халді қызға айтқызып, өзін кінәлатады:

Орнына қайта отырды бойын жиып,
Жібердім жалынған соң зорға қиып.
Сөйледі ақырындап дір-дір етіп,
Көзіне келген жасын әрең тийіп.

— Сен емес пе ең соңыңнан ерген кісім,
Бойымда бар қасиетім берген кісім.
Өле-өлгенше сақтарсың адам ба деп,
Қол беріп әулиедей сенген кісім.

Белгілі ер емес пе ең сертің мығым,
Білетін жан емес пе ең көңіл ығын.
Кеудемде дертті болып жүрек қалды,
Қайда кетті тазалық, балалығым!..

Мағауия ескі салт-сананың, әдет-ғұрыптың үстем болып тұрған кезінде сүйіскен жастардың мақсатына жете алмаған арманын жыр етеді. Ақын сүйіскен жастардың жүрек сырын, махаббат сезімін уақиғалы шағын өлеңмен шебер суреттеп береді.

Келешекте уақиғалы ірі поэма жазатын мәдениетті, талантты ақынның аяқ аласын аңғарта алатын өлеңі — осы “Түсімде бүгін түнде көрдім дұхтар” еді.

Аз өмірінің ішінде Мағауияның басынан кешкен өмір кезеңдерінің ең қайғылы, ауыр кезеңі — ағасы Әбдірахман (Әбіш) қазасы болады. 1894 жылы Алматыда қатты науқастанып жатқан Әбіш тағдыры Абай аулын қатты күйзелтеді. Әбіштің науқасын естігеннен бастап, оған арналып жолданған әке махаббатын жеткізетін, Абай жүрегін жарып шыққан сағыныш, тілек жыры туады. Абайдың барлық достары Әбішке туыстық, достық жүректен тілектестік ниеттерін білдіріп терең сезімді өлең-хаттар жолдайды. Мағауия да ағасына арнап өлеңмен хат жазады:

Кәкітай былжырап¹
Айтыпты білгенше.
Жүрегі елжіреп,
Асығып көргенше.

Бірге өскен жолдасым,
Сағындым бірлікті.
Көерге мұңдасым,
Тілеймін тірлікті.

Баяғы келер ме,
Бірге ойнап жүруге.
Бар құдай берер ме,
Жүзді аман көруге.

...Сағындым, сарылдым,
Рахаттан арылдым.
Сабыр ғып жүрсем де,
Хат көріп тарылдым, —

деп, Әбіштің науқас халін естіп, сағыныш-тілек ниетін өлеңмен білдіреді.

¹ Мағауия Кәкітаймен құрдас. Кәкітай Әбішке жазған өлең-хатында Мағауияны “қу көсе” деп қалжындайды. (Мағауия көсе болған). Соның орайына айтылған өзіл.

Абай 1894 жылы, Мағауияны Әбіштің қасында бол деп, Алматыға жібереді. Мағауия Әбіштің қасында бес айдай болып, күтіп, сүйікті ағасын өз қолымен аттандырады. Осы ауыр сапар, қайғылы хал, бес ай бойы ағасының ақырғы демін күткен қаралы күндер, ауылдан аулақта жалғыз басқа түскен ауыртпалық – Мағауияны қатты тебіренеді. Осы ауыр халдің үстінде “Бір үміт, бір хауіптің” ортасында өткізген күндер, үзілген үміт ақынның: “Ыңқылдап жатыр екен жаңа барсам”, “Дейтұғын сөзің қайта “Мағатайым”, “Жалғыз міне отырмын әр нәрсе ойлап”, “Бірге туған бауырлас” деген өлең-жырларын туғызды.

Мағауия Алматыға барғанда, ағасы Әбіштің төсек тартып жатқан ауыр халін көреді.

Ыңқылдап жатыр екен жаңа барсам,
Жасымды тоқтата алмай, болдым сарсаң.
Сүп-сүр болып жатқанын шалқасынан,
Көкірегім көреді, көзімді алсам, –

деп, науқастың аянышты бейнесін суреттеп, өзінің мұңды сезім-сырын жазады. Еліне қайғы арқалап қайтпай, қуанышпен қайтуды арман, тілек етеді.

... Жолықсам күлкіменен құшақтасып,
Сөйлесіп, қалжыңдасып, көңіл басып.
Құдай-ау, өзің сақта жолығудан,
Жыласып, шуылдасып, ойбайласып, –

дейді.

Әбіштің науқасы күн асқан сайын асқынып, Мағауияның үмітін үзгізе бастайды. Туған елден аулақта, ауыр науқасқа душар болып жатқан ағасының қасында жалғыз өзі ғана болған кездегі басынан кешкен қасірет шегін шертеді:

Жалғыз міне отырмын әр нәрсе ойлап,
Тістеніп, көзге келген жасты “қойлап”,
Ауру тыныш болғанда, мен де тыныш,
Ыңқ еткен дыбыс шықса жүрек ойнап –

Ыңқыл қағып жатады сүп-сүр болып,
Сырылдап қақыра алмай кеуде толып.
Жалғыздық, биғилаждық еске түсіп,
Жүрек болмай ериді мұны көріп, –

деп келіп, Әбіштің ерлік, адамгершілік қасиетін сипаттайды.

Шыншыл тіл, әдебі зор, таза жүрек,
Ақ көңіл сақталмайтын ішінде кек.
Өмірден үміті жоқ, бейнеті көп,
Жатады бір қозғалмай зор көкірек.

Болады байқағанға айтуға ер деп,
Тайсалмай еш нәрседен жатыр “кел” деп.
— Азабыңнан құтқар да, бар тілегім —
Айтады: жаным әзір ала бер деп.

Мағауияның бұл өлеңдерінен Әбіштің адамгершілік қасиетін шыншылдықпен суреттегенін көреміз. Кейін Абай Әбішке арнаған өлеңдерінде оны тек өз балам деп жоқтамайды:

Жаңа жылдың басшысы — ол,
Мен ескінің арты едім, —

дейді. Әбіштің халі күннен-күн асқан сайын төмендей береді. Жанындай жақсы көретін аяулы ағасын өлімге қия алмай, жаны күйзеліп, жас басына қайғы-қасіреттің қара бұлты төнген Мағауия:

Дейтұғын сөзің қайда “Мағатайым”,
Жүректің тоқтауы жоқ барған сайын.
Жарқ-жүрқ етіп жайнаған жас шағында,
Шынымен қор бола ма ағатайым!

Жас татымас жылауға көзді бұлап,
Құдай-ау, жалбарынам жанын сұрап.
Сыртыңа ешбір белгі қоймасаң да,
Күймесіңе болмайды жүрек жылып, —

деп күңіренеді.

Ұзақ уақыт төсек тартып жатқан Әбдірахман (Әбіш) 1895 жылы бірінші январь күні, 27 жасында қайтыс болады. Ағасын “аманат” деп, Алматыға уақытша жерлеп, қалың қайғы-қасірет арқалап, Мағауия еліне қайтады. Әбдірахман өлген соң, Мағауияның ағасына шығарған жоқтау өлеңі бар. Әбішке арналған өлеңдерінен бізге жеткені осы айтылғандар. Және “Жас шыбық” атты лирикасы, әлеуметтік тақырыпқа жазған бір өлеңі ғана сақталған.

Абай жыр еткен мол тақырып, терең мазмұн, биік идея Абайға дейінгі қазақ әдебиетіндегі өлең түрінің қалыбына сыймады. Данышпан ақынның асыл жырға боленген кең

ақылы, терең ойлы ел жүрегіне еркін жететін сара жол қажет етті. Осындай зор талаптан барып, өлеңнің ондаған жаңа түрлері туады.

Мазмұнына сай жаңа түр тапқан Абай өлеңдері халық тіліне онан сайын жеңіл, жүрегіне онан сайын жылы тиетін болады. Бұл жаңа түрлер Абай лирикасының терең мазмұнына ұштасып, ақынның өлеңдерін ерекше әсерлі етіп, көріктендіреді.

Абай төңірегіндегі Мағауия сияқты ақындар да ұлы ақынның өлең түріндегі жаңа үлгілерін өнеге етіп, лирикалы өлең жазды.

Мағауия Абайдың сегіз қырлы өнерпаз шәкірті болды. Ол ақындығымен қатар әрі әнші, домбырашы, гармонь, скрипка сияқты музыка аспаптарын жақсы меңгерген шебер музыкант та еді. Ол мәдени-ағарту ісіне де ат салысты. Мысалы, 1890 жылдар Семейдегі бастауыш білім беру ісіне қамқорлық жасайтын қоғамның толық мүшесі болғаны мәлім.

Мағауия ел басқару ісінде де халық қамын ойлайтын, жұртқа жағымды, әділетті жақтайтын, адал азамат екенін анық танытқан адам болған. Мағауияның адамгершілік қасиетін Мұхтар Әуезов былайша сипаттайды:

— ... Мағауия оқымысты жастың бірі болады. Ол әкесіне ел жұмысына да үлкен серіктік етеді. Ерекше адамгершілік тазалығы бар, өте бауырмал және кең мінезді, әділеті мен ары зор, ерекше қасиет иесі адам болады. Ел көпшілігі Абайдың билігімен қатар бертін кездерде Мағауияның әділ көмегін де көп көреді, — дейді.

Мағауияның ауылы да, әкесі Абай ауылы сияқты, өнер-білімге құштар талапкер жастардың, талантты ақын, әнші, музыкант — өнерпаздардың білім салыстырып, өнер жарыстыратын бейне бір мәдениет орталығы сияқты болады.

— Мағауияның жаратылысы халыққа өте жұғымды, бір ғана Абайдың баласы емес, халықтың, көптің баласы сияқты еді. Абайдың елі, жауы болсын, Мағауияны жақсы көрмейтіні жоқ еді, — дейді Рахымжан Мамырқазов.

Мағауия аз жасады, жасынан жабысқан науқас ақыры оны мендетіп жеңіп, 1903 жылы қараша айында, ақын төсек тартып жатып қалады. 1904 жылы 14 май күні 34 жасында Мағауия дүниеден қайтады. Мағауия қазасы Абайға арылмайтын қайғы, айықпайтын дерт болды. Мағауия өлген сон, қырық күннен кейін Абай да дүниеден көшті. Мағауияның бейіті қазіргі Семей облысы, Абай ауданы, Ақшоқы дейтін жерде.

Мағауияның әйелі, Дәмегөй 1933 жылы өлген. Дәмегөйден туған қызы, бала күнінен Абай тәрбиесінде болған — Уәсила (1891—1954) Алматы қаласында қайтыс болды. Құтайба атты ұлы 1918 жылы, Бабыр деген баласы жас шағында өлген. Кәмиля деген қызы, Жағыфар деген ұлы 1934 жылы дүниеден қайтқан.

Жағыфардың (1899—1934) қыздары, Мағауияның немерелері — Ишан мен Ғазел қазіргі Алматы қаласында тұрады.

МАҒАУИЯНЫҢ ПОЭМАЛАРЫ

Мағауия ақынның қазақ әдебиеті тарихында атын калдырған еңбегі — оның поэмалары.

“Әкесінің ақындық еңбегін аса қадірлеп, жақсы білген, ұғынған Мағауия өзі де Ақылбай, Көкбай сияқты ақындық, еңбекке беріледі... Абайдың мәслихатымен және материал беруін пайдаланып, бірнеше поэма жазады. Ол жазған поэмалары: “Еңлік-Кебек”, “Абылай” және “Медігат-Қасым”, — дейді Мұхтар Әуезов (М. О. Әуезов. “Абай Құнанбаев. Мақалалар мен зерттеулер”. Алматы. 1967. 221-б.)

Мағауияның тұңғыш жазған поэмасы — “Еңлік-Кебек”. Бұл поэманы 20 жасында, 1890 жылдарда жазған. Поэма ол кезде елге кең тарампаған. Оның себебін “Еңлік-Кебек” поэмасын сөз еткенде айтамыз. Поэманың қолжазба көшірмесі ғана бізге жеткен. Мағауияның өз қолжазбасы сақталмаған. “Абылай” поэмасының да толық нұсқасы сақталмаған. Қолжазба көшірмелерде шығарманың үзінділері ғана сақталған.

Ақындық өнері қалыптасып, кемеліне келе жатқан шағында, өмірінің ақырғы кезеңінде Мағауияның жазған соңғы поэмасы — “Медігат-Қасым”. Поэманың жазылған уақыты 1900 жыл шамасы. Бұл жөнінде Рахымжан Мамырқазов естегісінде былай дейді: “Медігат-Қасым” 1900 жыл шамасында жазылған. Себебі, біз 1902 жылдан бастап айтушылардан ести бастадық. Бұл “Медігат-Қасымға” арнауы өзінің әні болушы еді, мұны әркім жаттап алып, айтып жүрді. Халық сүйсіне тындайтын еді. “Медігат-Қасымды” Әлмамбет, Мұхаммеди Дарқанұлы, Бейсенбайлар айтып халыққа таралды”.

“Медігат-Қасым” поэмасы да, Абай өлендері сияқты

ауыздан-ауызға жатталып және қолжазбадан қолжазбаға көшіріліп кезінде елге молырақ тараған шығарманың бірі. Поэманың бірнеше көшірме қолжазбасы сақталған. Мысалы, Абай шығармаларын көшіруші Мүрсейіт туралы айта келіп, Мұхтар Әуезов: “Абайдың ақын шәкірттері: Көкбай, Мағауия, Ақылбайлар шығарған поэмаларды да қоса көшірді”, — дейді. Және Абай шығармаларын сүйіп оқып, ұзатылар кезінде Мүрсейіт, Дайырбай, Самарбай сияқты көшірушілерге көшіртіп алып, өздерінің жасау сандығына салып алып кеткен бір топ қыздарды білеміз деп, Мұхтар солардың аттарын да атап-атап айтады.

“Кейін Абай қолжазбаларын жинаушылардың бірталайы пайдаланған сондай көшірмелер: Уәсилә, Әсия, Рахия, Ғалия, Ғабида, Қаныш деген қыздардың көшіртіп сақтаған жазба жинақтары болатын”, — дейді (жоғарыда айтылған кітап, 28-бет).

Мағауия ақынның “Медіғат-Қасым” поэмасының ең әдемі жазылып, ұқыпты көшірілген бір нұсқасын, жаңағы Мұхаң атаған қыздардың ішіндегі, Қаныш атты қыз сары алтындай сақтап келіпті. Қаныш (шын аты Ханымбүбі) сол аса қымбатты қолжазбаны 1940 жылы бізге тапсырған еді. Дәптердің сыртына; “Үшбу кисса тиушыдүр Ханымбүбі Бекбай ұғылына. Жазылды 1908-інші жылында 15-інші мартта”, — деп жазылған. Дәптердің бірінші бетінде: “Қисса Медіғат-Қасым” шығарушы Мағауия Ибраһим ұғылы”, — деп жазылған.

“Медіғат-Қасым” поэмасы 1908 жылы көшіріп жазып, Бекбай қызына тарту еткен, жоғарыда аталған Самарбай екен.

Қаныш (Ханымбүбі) Бекбай дейтін кісінің жалғыз қызы болғандықтан, ата-анасы оны “ұл” деп атайды. Сондықтан поэманы Қанышқа арнап көшіріп жазушы Самарбай да: “Бекбай ұғылына” деген. Бекбай Абай елінің адамы, Абаймен сыйлас, достар болған кісі және ақынның өзі, інілері, балалары Семейге келген кездерінде көбірек жатып жүретін үйлерінің бірі де Бекбайдікі болған. Семейдегі Абай музейі 1940 жылы осы үйде ашылған. “Медіғат-Қасым” поэмасы қолжазбасының Қанышқа ескерткіш-тарту ретінде тапсырылып, сақталуының қысқаша тарихы осы.

“Медіғат-Қасым” поэмасының 1908 жылы (Мағауия қайтыс болған соң, төрт-ақ жыл кейін) көшірілген нұсқасы қазіргі қолда бар тарихи бағалы қолжазба болып отыр. Поэманы ертеректегі қолжазбалардан көшіріп алып жатпаған: Әрхам Ысқақов, Рахымжан Мамырқазов, Шәбден Әлмағамбетовтардың ауызша айтқандарын 1908 жылы қолжаз-

бамен салыстырып, зерттеп қарағанымызда ешбір қайшылық, бұрыс кетушілік байқалмады. Сондықтан “Медіғат-Қасым” поэмасының 1908 жылғы қолжазбасын Мағауия жазған түпнұсқадан ешбір айырмасы жоқ деп кәміл сеніп айта аламыз. Поэманы сол 1908 жылғы жазылған қолжазба бойынша зерттейміз.

“МЕДИҒАТ–ҚАСЫМ” ПОЭМАСЫ

Мағауияның ең көлемді, әрі көркем және оның ақындық ерекшелігін айқын танытатын “Медіғат-Қасым” поэмасы екенін, Мұхтар Әуезов ерекше атап айтқан болатын.

Мағауияда Абайдың мәслиқаты бойынша, шығармасының тақырыбын, қазақ даласынан аулақ, алыстағы Африка елінің тұрмысынан алады.

Ақын поэмасының экспозициясында, ең алдымен, әңгіме етпек уақиғаның негізгі мұрат-мақсатын атап айтып береді:

Бір әңгіме қозғалды ойымдағы,
Мақсат болды әшкере болынбағы.
Бай мейірімсіз ел құлдан саза тартқан,
Африкада, Ніл дария бойындағы, —

деп одан әрі тартыстың қай жерде, қандай ортада өтетінін, құл иеленуші мейірімсіз байдың мінез-құлқын — осының бәрін тарихи шындыққа сай сипаттап өтеді:

Ол күнде болмаған шақ құлға бостан,
Жан ашыған Африка бір гүлстан.
Кені қалың, егіні мол болған соң,
Ізденіп барған жан көп әрбір тұстан.

Қызығын Африканың жаңа тапқан,
Қақ жарып бір ықылымды Ніл дария аққан.
Бұрынырақ ізденіп талап бенен,
Мұрат деген бай кепті Мысыр жақтан.

Үй салған Ніл дарияның жағасына,
Су жайған тоған алып даласына.
Бақша ғып жатып алды бір сахраны,
Жүз шақырымдай Занзибир қаласына.

Құлы көп, егіні көп бұл үлкен бай,
Еңбек қып малды жиған жанды аямай,

Құлды малша таяқпен жұмсаушы еді,
Адам деп обалына бір қарамай.

Поэманың, уақиғасы қай заманда, қандай географиялық ортада өтетінін нақтылы шындықпен, өте дәл сипаттап беріп, мейірімсіз бай Мұратпен таныстырған соң енді уақиғаға басынан аяғына дейін араласатын негізгі екі кейіпкерді атап, оларға қысқаша мінездеме береді. Олар — Мұраттың ұлы Медіғат, құлы — Қасым. Поэма осы екеуінің атымен аталған.

Бар еді Медіғат деген жалғыз ұлы,
Мот қылып бұзып еді малдың молы.
Қаталы әкесінен бетер еді,
Тітіреп тұрушы еді барша құлы.

Дейтұғын бір құлы бар Қасым атты,
Қара сұрлау пішіні, зәңгі затты.
Отты кара көзі бар, ұзын бойлы,
Тәкаппар тәуекелшіл, бек қайратты.

Он сегізге келіпті биыл жасы,
Байға бек қадірлі еді мұның басы.
Бай бала ғып өсірген, сатып алып,
Мәрия дейтін қызда еді ықыласы, —

деп, ақын уақиғаның тартыс желісінің түйінін (завязка), Қасымның Мәрия қызға ғашық болу мәселесімен түйеді де, осы мәселеден басталып, шиеленісетін, Қасым мен Медіғаттың арасындағы қақтығыс, тартыстың (конфликт) себебін ашып беріп, уақиғаға (сюжет) кірісіп кетеді. Қасым, Мұрат байдың сатып алып, асырап өсірген қызы, Мәрияға ғашық болады. Бір күні қызды оңаша алып шығып, оған шын ғашықтығын айтып, сезім-сырын ақтарса, Мәрия қыз Қасымға жылы жауап бермей, қайта өзін кекетіп, арына тиетін ауыр сөздер айтады. Мәрия Медіғатпен көңіл қосысқан екен. Медіғатпен жақындығын арқа тұтып, мақтан ететін қыз Қасымның намысын қорлап, өрескел өктемдік көрсетеді.

Қасымды елемеді бойын тартып,
— Аузыңа алма бұл сөзді енді қайтып.
Ендігәрі мазамды ала берсең,
Жазанды тартырармын Медіғатқа айтып, —

деп, жігітті жерлеп, қорқытпақ болады. Медіғаттың атын естігенде Қасымның қаны қайнап, ыза қысып, “Құдай емес,

сенгенің Медіғат шығар, жерге енсең де құтқарман” деп қатты ашуланған жігіт, ар-намысын қорлап, аяққа басқан асқақ қыздан кегін алмай қоймайтынын айтады. Қыз осының бәрін Медіғатқа жеткізеді. “Қаталдығы әкесінен бетер”, қара жүрек залым, құл атаулыға рахымсыз, мейірімсіз Медіғат Қасымды аса ауыр жазаға тартады. Насос арқылы күшті екпінмен келетін суық судың қатты ағымының астына байлатып, азапқа салып қинайды.

Оқша өтеді насостың мыйға зәрі,
Жаза емес мұнан басқа істің бәрі.
— Екі хисса беріндер, аямаңдар,
Иттікті қылмасын деп ендігәрі.

Бұл жазаны ұмытпас тартқан кісі,
Ешкімге паш болмайды қылған ісі.
Ұрған, соққан дүреден артық жаза,
Екеу түгіл әуелі бір хиссасы.

Медіғат Қасымға осындай зұлымдық көрсетіп жатқан шақта, оның жазықсыз жаза тартуына себеп болған, Мәрия қыздың қуанышты көңілмен тамашалап қарап тұрғанын, оны байқаған Қасымның қайтпас қайсар, ерлік мінезін ақын былай суреттейді:

Кранның астына әкеп қойды байлап,
Ағынға басын дәлдеп жатыр жайлап.
Күлімсіреп балконнан қарап тұрған,
Қасым ер Мәрия қызды көрді абайлап.

Қуанғанын жүзінен сезгеннен соң,
Долданып, күйіп кетті қаны қайнап.
Ыңқ еткенім естілсе, сүйінер деп,
Тістеніп жатып алды, ернін шайнап.

Ақын Медіғаттың рахымсыз, қаталдық қылықтарын жауыздық мінезін, Қасымның жазықсыз тартқан жазасын, Мәрияның адамгершілікке жат, жағымсыз мінез-құлқын жеріне жеткізе, нанымды етіп суреттеп береді. Осының бәрі — поэмадағы басты тұлға Қасымның адамгершілік ар, намыс үшін күреске бел байлап шығуына себеп болған, кек қуып, кек алу жолындағы оның істеген іс-әрекетін ақтайтын жайлар (мотивировка) болады.

Жаны қиналып, азап шегіп жатқан шақта, адамның аянышты халына жайбарақат қызықтап қарап тұрған Мә-

рияның опасыздық қылығы, мазақ еткен арсыз күлкісі — Қасымның ыза-кегін онан сайын қайната түседі.

Ауыр азаптан, өлімші болып, естен танып, талып қалған Қасымды, астына шөп-салам салғызып, бір қораға тас-татады. Екі күн ешбір дыбыс бермей, нәр татпай, қозғалмастан жатқан Қасым, үшінші күні із қалдырмай қашып кетеді. Мұрат бай үш күн бойы іздетсе де, таба алмайды. Бірақ Қасым тек кетпейді.

Из қалдырмай кетудің мәнін тапқан,
Қыз сөзімен қинады Медіғат ақтан.
Кекшіл зәңгі кек алмай неге кетсін,
Байдың үйін торыды бақша жақтан.

Гуляйтгәп Мәрия сонда бақта жүрген,
Ұстап алып, балтамен басың шапқан.
Ертең жұрт Мәрия қызды іздеп жүріп,
Сүйегін тауып алды өліп жатқан.

Поэманың бас жағында баяндалатын осы уақиғалардың шығарманың бас кейіпкері Қасымның кек алу жолына түсуіне себеп болған жайларды көреміз. Құл иемденушілердің адамгершілікке жат жауыздық мінездері, шектен шыққан қаталдық, зорлық-зомбылық, рақымсыздық, мейірсіздік — Қасым жүрегіне кек отын тұтандырады. Кек қуу, кек алу сезімдері оның ақыл-ойын түгелдей билеп алады. Қасымды барынша бағындырып, оны еркін билеп алған күдіретті күшті сезім — ыза мен кек. Қасымды терең тебірендіріп, күреске құлшындыратын сезімнің аты — кек. Қасым — сол сезімге жан-тәнімен берілген адам. Кек алу әрекетіне бекем бой ұрған Қасымға тосқауыл болып, оны алған бетінен қайтаратын күш жоқ.

Ақын Қасымның осындай ерекше мінездерін даралап алып, оның қайтпас қайсар ерлік бейнесін жеріне жеткізе сипаттап, көркем суреттейді. Поэмада Қасымға карама-қарсы қойылған кейіпкерлер — Мұрат пен Медіғат. Бұлардың бойындағы күшті сезім — дүниеқорлық. Дүниеқорлықтан туындайтын рақымсыздық, мейірімсіздік мінез Мұрат пен Медіғаттың іс-әрекеттері арқылы суреттеледі.

Сөйтіп, поэманың тартыс, күрес уақиғалары әрбір кейіпкердің барынша берілген, бірер ғана күшті сезімдерінің әрекетінен туып отырады.

Бұл поэма жөнінде Мұхтар Әуезов: “Медіғат — Қасым” поэмасы да романтизм сарынындағы поэма. Бірақ негізгі стилі солай бола тұрса да, бұл поэманың реалистік шын-

дықпен өмірге жанасымды, қонымды берген тартыстары, мінездері (характерлері) дәлелді көркемдікке сүйенген”, — дейді.

Қасым кек алу әрекетін Мәрияны өлтіруден бастайды.

Мәрия қызды өлтірген соң, Қасым із-түссіз жоқ болып кетеді. Ақын Қасым жайынан бұдан әрі сөз қозғамайды. “Қасымнан еш хабар жоқ, аз жыл өтті” — дейді де, сол өткен аз жылдың ішінде Мұрат бай мен Медіғатың бастарынан кешкен халді баян етеді. Малға мас, бетімен кеткен Медіғат бұзық, ойына келгенін істеп, байдың дүние мүлкін судай шашады. Ақыры Мұрат байлығынан айрылып, банкрот болып, көп құлдарын сатып, өз еліне, Мысырға көшу камына кіреседі.

Жол қауіпті, мықтады қару-жарақ,
Бір арбаға салыпты Медіғатқа арақ.
Сахарамен жүреді қаласы жоқ,
Қырық кісіге алыпты айлық тамақ, —

дейді де, бастаған әңгіменің желісін тағы да үзеді.

Ақын осы арада шегініс жасап, тағы бір уақиғаның тартыс желісін тартып, түйінін түйіп кетеді. Медіғаттың Ғазиза атты қарындасы бар екен. Ол әкесі мен ағасының жағымсыз істерінен жиіркенеді. Оларды ұнатпайды. Ешкіммен сыр ашып сөйлеспейді. Мұрат бай күйеуге беріп құтылғысы келсе де, Ғазиза әкесінің тапқан күйеуін менсінбейді. Сәлім деген жігітке ғашық болады. Ғазизамен махаббаты жарасқан Сәлім, Мұрат байдан рұхсат сұрап, сырын ашады. Қайырымсыз, мейірімсіз, қара жүрек дүниеқор бай Сәлімді қатты жәбірлейді.

Бай біле ме ғашықтық жақсы ниетті,
Кедейсің деп қайтарып көңілін тепті.
Жас жігіт қаны қайнап, шыдай алмай,
Ешкімге мағлұм емес, жоқ боп кетті.
Артынан екі ғашық бір жалғасқан,
Ай жарық, бақта отырып, көп жыласқан.
Не дүние, не ахиретте қосылмаққа,
Екеуі сол арада уағдаласқан, —

дейді ақын. Сөйтіп Мағауия поэмасына тағы бір тақырып — махаббат тақырыбын кіргізіп, бір ғана сезімге түгелдей берілген Ғазиза мен Сәлімді атап, оларды билеген сезім — махаббат, ғашықтық екенін айтады. Ғазиза мен Сәлім арасындағы болатын уақиға желісін ғана тартады да, ақын қайта

оралып, Мұрат байдың Мысырға қайтып келе жатқан сапарында ұшырасатын уақиғаларды баян етуге ауысады.

Мұраттардың керуені жолға шыққан соң, бір жерге келіп қонады.

Керуен қышлағынан шығып қонды,
Білмейді, көп жыл өтті, жолды да оңды.
— Тура бастап барамын, ақы берсең, —
Деп, бұларға бір зәңгі әзір болды.

Сол зәңгі Мұраттарға жолбасшы болып жалданады. Жол үстінде біраз күн өтеді. Бір күні жолбасшы зәңгі кешке қонатын қолайлы жер шолмақ болып, озып кетеді де, керуенді тосып алып, бір тығырық аралға әкеліп қондырады. Өзі ұйықтамай күзетте тұрмақ болады.

Күн батып, қас қарайған мезгіл. Заңғар тауды бөктерлеп, бір топ қару-жарақты жолбасар зәңгілер жортып келе жатады. Олардың басшысын Мағауия: “Сарыбастық бұлардың атаманы, өзі батыр, өзі қу, өзі білгіш” — деп сипаттайды. Ешкімнен жеңіліп көрмеген Сарыбастықтың қаһарлы атағы елге әйгілі. Ол ешкімге сырын айтпайды, жолдастары оны қатты сыйлайды, айтқанынан шықпайды. Ақын Сарыбастық бастап жүрген топтың мінездерін, іс-әрекеттерін айтқанда, олардың аянбай алысатын жауы кім, жақсылық жасайтын жандары кім екенін анықтап береді.

... Әсіресе байларға рақым етпес,
Ағаш толы зәңгінің бәрі ниеттес.
Сорлы болған жандарға тағы өдеті —
Бір жақсылық қылады естен кетпес, —

дейді.

Сарыбастық серіктеріне аттан түсуге бұйрық береді. Оның бүгінгі түнде істейтін ісі бар. Ол шыдамсызданып асығыс хабар күтіп отыр.

Сарыбастық — Мұрат байдың көптен бері жолын тосып жүрген Қасым. Мұратқа әдейі барып жалданып, жолбасшы болып келе жатқан зәңгі — Қасымның сенімді жолдасы — Обаға. Қасым серіктерін бастап келіп, Мұраттарға шабуыл жасап, қантөгіс ұрыс салады. Соғыста Мұрат өледі. Медіғатты Қасым өз қолымен байлап алып, қалған кісілерімен бірге тауға алып кетеді. Серіктері Қасымнан жасырып, басқа мүлікке қоса екі бөшке арақ алады.

Ақын енді поэмада басталып барып, үзіліп қалған, екінші, қосалқы тақырыбының уақиғасын баяндауға кіріседі. Осы

манда аң аулап жүрген екі аңшының біреуі дем алып, ұйықтап жатыр, біреуі ас әзірлеп жүр. Ұйықтап жатқан, баяғы жоқ боп кететін — Сәлім. Екіншісі, елден безіп жүрген кезінде Сәлімнің танысып, достасқан адамы аңшы — Халит.

Мағауия Сәлім мен Ғазизаның арасындағы махаббат, ғашықтық уақиғасын, Халит пен Сәлімнің сырласуы арқылы баян етеді. Бұған шейін Сәлімнің анық кім екенін, оның Ғазизаға ғашықтығы жайынан Халит ешнәрсе білмейді.

Бәрін жайлап, оятты жатқанын кеп,
Ұйықтарсың, — деді Сәлім, тамағың жеп.
Өткен түн көп сөз айттың ұйқысырап,
Әсіресе, ғашығым Ғазиза деп, —

дейді Халит. Сәлім осы арада жолдасына бар сырын ашып: Ғазизамен қалай танысып, көңіл қосқанын, оған шын ғашық болғанын, Мұраттың бұл екеуінің қосылуына қарсы болып, қызды да, өзің де қатты сөккенін баяндап айтып береді.

Сәлім мен Ғазиза жасырын жолығып тұрған кезінде, аңдып жүрген бір топ кісі жабылып, Сәлімді ұстап, өлтірмек болған. Сәлім көп қайрат жасап, әрең құтылған. Ақыры махаббаттың, ғашық жардың күйгін тартып, Мұраттың ызасына шыдамай, елден безіп, дала кезіп, аңшы болып жүргенде, Халит аңшыға кездесіп, екеуі жолдас болған.

Сәлім жолдасына осы сырын айтып отырғанда, жақын жерде мылтық атылып, ұрыс басталып кетеді. Сәлім жәбір көргендерге болыспақ болады. Халит: Сарыбастыққа соқтықсақ, бұл манда жүре алмаймыз деп Сәлімді әрең тоқтатады.

Осы кезде жау қолынан қашып шыққан бір әйел бұларға кездеседі. Ол — Мұраттың әйелі болып шығады. Байын өлтіргенін, Медіғат пен Ғазиза жау қолында қалғанын айтады.

Сәлімдер басқа аңшылармен бірігіп, күш жинап, Ғазизаны құтқару қамына кіріседі.

Ақын енді Қасым жайына қайта оралып, оның Медіғатқа жаза тартқызып, өз қылығын өзіне істегенін, Ғазизаға көрсеткен адамгершілігін, зәңгілердің мас болып, бейқам жатқанда, Сәлімдердің келіп ұрыс салғанын суреттейді.

Қасымның қолы қырылып, өзі Ғазизаны атына мінгестіріп алып, құтылуға айналғанда, Ғазиза Сәлімді танып, Қасымға сырын айтады. Қасым Сәлім мен Ғазизаны өз қолынан қосып, Мұрат пен Медіғаттан кегін алып, мақсатына жетеді.

“Медіғат-Қасым” поэмасының қысқаша мазмұны осы.

* * *

“Медіғат-Қасым” — идеялық мазмұны терең, әлеуметтік бағыты айқын көркем поэма.

Поэмада жеке адам басының ғана намысынан туған тар-тыс емес, әлеуметтік теңсіздіктен туған күрес суреттеледі. Адамның ар-намысына тиетін қаталдық, қанаушылардың зорлық-зомбылығы құлдардың күреске шығуына себеп болады.

Ұнамсыз кейіпкерлер, құл иемденуші дүниеқор, қатал байлар: Мұрат, Медіғаттар. Оларға қарсы қойылатын — Қасым, Сәлім, Ғазизалар.

Мұрат бай құлды мал орнына сататын, зұлымдығы шектен шыққан, құл иемденуші. Оның баласы Медіғат “қаталдығы әкесінен бетер”, адамшылық ардан безген, азғын.

Бар еді Медіғат атты жалғыз ұлы,
Мот қылып, бұзып еді малдың молы, —

дейді ақын. Еңбек етпей, кісі еңбегін қанап мол дәулетке мас болып азғынданған Медіғатты Мағауияның суреттеуі ұстазы Абайдың:

Тамағы тоқтық,
Жұмысы жоқтық,
Аздырар адам баласын, —

дегенін еске түсіреді.

Адамды мал орнына есептейтін Мұрат пен Медіғатта адамшылық ар-ұят, жылы жүрек жоқ. Қасымды аяусыз жазалауға бұйрық беріп тұрып, Медіғат өзінің жендеттеріне:

— Қасым итті насосқа отыртыңдар,
Бергенім, — деп сөйлейді, — құнын, пұлын, —

дейді. Ақын Медіғат пен Мұраттың ешбір жанға жаны ашымайтынын, олардан ешбір жақсылық күтуге болмайтынын өздерінің мінез-құлқын, іс-әрекетін сипаттау арқылы көрсетіп берді.

Мұрат бай, қызы Ғазизаны сұраған Сәлімді кедейсің деп сөгеді. Дүниеқор байларда, адамды қанаушы жандарда махаббат сезімі болмайды, олар адамгершілік жақсы ниетті білмейді:

Бай біле ме ғашықтық жақсы ниетті,
Кедейсің деп қайтарып, көңілін тепті, —

дейді ақын.

Мұрат бай қаталдық мінезді Сәлімге ғана көрсетпейді. Өз қызы Ғазизаны да аямай, зұлымдық мінезді оған да көрсетеді. Қызы алдында екі жүзділік жасап:

— Деді, — ай, қызым, өзің біл өз басыңды,
Жаңа Сәлім сұрады сені келіп, —

деп қызын алдап, сыр тартпақ болады. Ғазиза әкесінің арам ниетін біледі. Ол жалған сөзді жаны сүймейтін, көңілі ақ, жүрегі таза, ары мен махаббатын ардақтап, қорғай білетін қыз. Ғазиза — көңіліндегі шындықты жасырып, жалтақтауды бойына мін санап, ар көретін, жаны биік жан.

Әкесінің Сәлім туралы қасақана айтып тұрған жалған сөзіне:

... Мен риза Сәлімді жар қылуға,
Қуанту керек еді, көнгенді айтып, —

деп жасырмай жауап береді. Қызынан мұндай сөзді күтпеген қайырымсыз Мұрат:

Сол-ақ екен ашылды көпір, мінез,
Деді, ей, қызым, не менен, не онан без.
Сол сияқты бір итті менсініпсің,
Өлтіремін, қайт, — деді сөзіңнен тез, —

десе, Ғазиза қатал әкенің қаһарлы сөзінен жасқанып, жасымай:

Сәлімге ауған бар көңілім қайта алмаймын,
Өтірікші дүниеде атанбаймын.
Жүрегімнің билігі бір өзімде,
Өлтірсең де, қайтам деп айта алмаймын, —

деп, өткір, өжет мінез көрсетеді.

Ғазиза адал махаббатын ардақтайды. Ғазиза үшін махаббатсыз өмір жоқ. Дүниеде махаббаттан күшті, махаббаттан күдіретті нәрсе жоқ. “Махаббатсыз дүние бос, хайуанға оны қосыңдар” демей ме Абай.

Адал махаббатты қорлаған, жанын қиятын ғашық жары Сәлімге тіл тигізіп, балағаттаған мейірімсіз әкенің озбырлығын Ғазиза да кешпейді. Оның жан-тәнімен беріліп сүйген ғашық жары — Сәлім.

Ғазиза мен Сәлімнің басындағы ғашықтық халді, олардың ішкі сезім-сырын, ақын әрі әсерлі, әрі нанымды етіп

суреттейді. Алғашқы кездескеннен бастап, екі жас бірін-бірі ұнатып, екеуін махаббат сезімі билеп алады. Сыр ашып сөйлескенше, Ғазиза мен Сәлімнің жаны жай таппайды. Сондай халде жүрген шақта, бір түні екеуі бақшада кездесіп қалады. Кездескен сәтте Сәлім: “Шошытып алдым ба, байқаусыз қаңғып келіп”, – деп Ғазизадан кешірім сұрап, сөз бастайды. Сонда Ғазиза:

– Неге керек менің Сізге шошығаным,
Қымбатты нәрсе емес қой менің жаным.
Келдіңіз не себептен осы баққа,
Шыныңды айтып, білдірші маған мәнін, –

деген соң, Сәлім терең тебіреніп, бар сырын ақтарады:

Айт деген рұхсатыңды қайтып алма,
Ренжіп қап, көңіліме жара салма.
Шынымен мен сорлыны ұнатпасаң,
Өлімнен басқа маған орын бар ма.

Ғазиза-ау, енді намыс жасырмағым,
Тілегім тағдырымнан емес шағын.
Өмірімнің қуанышы сен, жұбанышы сен,
Құдайым рақым етпес сенсіз бағын.

– Ғазиза-ау, шын ғашықпын, сен маған сен,
Бар өмірімді өзіңе байлаған, сен.
Дүниедегі бар қызық күңгірт тартты,
Дерт болып жүрегіме қайнаған соң.

Шынымен бұл халімді түймеймісің,
Қор болғаным білінді, күймеймісің.
Жүрегіңе тереңдеп ақылдасшы,
Шыныңды айт, сүйемісің, сүймеймісің?

– Мен ғарыппын, бір рахым етпеймісің,
Қор болып осылайша өт деймісің.
Шөлдеген махаббатқа қайыршымын,
Ғазиза-ау, шыныменен кет деймісің?

Сәлімнің ақ көңіл, адал жүректен баян еткен, қалтқысыз ғашықтық сыры Ғазизаны терең тебірендеті.

Ғазиза бір қуарып, бір қызарып,
Үстелге зорға отырды, әрең барып, –

дейді ақын.

“Екі жастың ғашықтығы, көпшілік оқушыға үлгі болсын деген мақсатты ойлаған ақын, романтизм стиліне лайықты жолмен, олардың басындағы ынтазарлық күйді ұлғайтып берген. Бірақ жалғыз ғана осы махаббат арқылы ашылатын екі жастың мінез, сезім әрекеттерінде өз ортасының, заманының шындығынан шалғай кеткен жасандылық жоқ. Осылайша анық классикалық поэзияның үлкен үлгісін шебер танытқан”, – дейді Мұхтар Әуезов.

Мағауия “Медіғат-Қасым” поэмасында идеялық-мазмұн жағынан болсын, көркемдік түр жағынан болсын, Абайдан алған үлгі-өнегесін анық танытады. Абай өлеңдеріндегі кейбір тақырыптарды алып, поэма көлемінде кеңейтіп, жыр ететін кездері де бар. Мысалы, поэмада Ғазиза мен Сәлім арасындағы махаббат, ғашықтық мәселесіне келгенде, Абайдың:

Ғашықтық келсе, жеңер бойынды алып,
Жүдетер безгек ауру сықылданып.
Тұла бой тоңар, суыр үміт үзсе,
Дәмеленсе, өртенер күйіп-жанып, –

деген өлеңін үлгі етіп алғанын, Ғазиза мен Сәлімнің ғашықтық сезім-сырын сипаттайтыны жоғарыда жазылған Мағауия өлеңдерінен байқауға болады. Поэмадағы кейіпкерлердің мінез-құлқы, іс-әрекеттері суреттелгенде Абайдың адамгершілік, достық, махаббат туралы өлеңдерінің сарыны үнемі байқалып отырады.

Шын махаббат адамның мінез-құлқын жаңғыртып, жанын жадыратып, рухын көтеріп, көңіл көзін ашады. Ақын адал махаббаттың қадір-қасиетін осылай мадақтап жырлайды.

Сәлім де бір кезде жел нәпсінің жетегіне еріп, құмарлық қуған жеңіл мінезді албырт жастың бірі болған. Ақын Сәлімнің барлық сырын оның өз аузынан айтқызады:

– Аңшы едім ұрғашының жүрегіне,
Жараттым не сұлуды керегіме.
Өзімді өзім билеген жанша ұғушы ем,
Құр нәпсіге ер екем, керегі не, –

деп, адамгершілік ар-ұятқа жатпайтын қылығына өкінеді. Шын махаббаттың қасиетін Ғазизамен табысқан соң білген Сәлім:

... Жалған сүю, алдаудың арсыздығын,
Шын махаббат көрсетті козімді ашып, –

дейді. Бұрынғы жағымсыз мінез-құлқынан мүлдем арылып, жан дүниесі жаңғырып, өзгерген Сәлім:

... Нәпсі екен, жас жүректің жалыны екен,
Ғашықтық тіпті өзге екен басқа түсті, —

дейді. Мағауия Абайдың:

Ғашықтық, құмарлық пен ол екі жол,
Құмарлық бір нәпсі үшін болады сол, —

деген ой-пікірін осы арада өте орынды кіргізіп отырғанын көреміз, сөзсіз құптаймыз.

Абайдың: “Малға достың мұңы жоқ малдан басқа” — деген сөзінің шындығы. Мұрат байдың мінез-құлқынан айқын көрінеді. Мұрат — малдың құлы. Оның байлықтан басқа арманы да, мұңы да жоқ. Егер де Сәлім ең алдымен байлығын айтып алып, қызын сұраған болса, онда Мұрат құшағын жайып қабыл алып, Сәлімге Ғазизаны қосқан болар еді. Махаббатын ардақтайтын Сәлім, мал, байлық деген сөзді аузына алуды ар көреді. Мұрат бай, кедейсің деп, Сәлімге қызын бермейді. Бұл арада Сәлім ерекше тәкаппар мінез көрсетеді. Ол шынында кедей адам емес еді. Халит досына бар сырын ақтарып айтқан кезде:

Бағдаттағы бір байдың өзі-ақ едім,
Ар қылдым жар алуға малымды айтып, —

дейді Сәлім.

Мұрат бай мен Сәлім арасындағы коллизия поэмада осылай сипатталады. Абай айтатын: “махаббат пен ғадауат майдандасқан” күресті, Мағауия ақын “Медіғат-Қасым” поэмасының уақиғасына көрсетіп, көркем суреттеп береді.

Ақын Ғазиза мен Сәлім образдарын сипаттағанда, олардың ішкі дүниесін — сезім сырын, көңіл күйін көркем сөз күдіреті арқылы сипаттаумен тынбайды. Сәлім мен Ғазиза ғашықтық күйігін тартып, мұңға батып, зар шеккен, тағдырға көнген, күйрек жандар емес. Махаббат үшін жанын пидә ететін, жауыздыққа қарсы аянбай алысатын адамдар. Ақын олардың мақсатқа жету жолындағы күресін іс-әрекеттерін де нанымды суреттеп, рухани ерлік бейнесін де көрсетеді. Мысалы, Сәлімді аңдыған жау қоршап алып, басына қауіп төнген шақта, Ғазиза қамаған жаудан тайсалмай барып, Сәлімнің атын әкеліп, сүйген жарын ажалдан құтқарып жібереді.

... Соны айтқанша артымнан бір ит үрді,
Көп кісі екен артымда, бізді көрді.
— Залымды ұста, өлтір, — деп шуылдасын,
Бәрі де маған қарай ду жүгірді.

...Қорқайын деп тұрғам жоқ мен де тіпті,
Қылышқа маһир едім тым-ақ епті.
“Сәлім!” деген дыбысқа жалт қарасам,
Қыз жетектеп атымды алып кепті.

Қарғып міндім, тоқтамай атқа барып,
Қақ бөліп жүре бердім топты жарып.
Өңкей жаяу аттыны қуа ала ма,
Бәрі де тұрып қалды бос қамалып.

Фазиза Қасымның қолына түсіп, байлауда тұрған халде де жасымайды. Қашып құтылуға әрекет жасап, ерлік мінез көрсетеді.

Фазиза сүп-сүр болды жаны шошып,
Енді бекер тұрмады тағдыр тосып.
Ұрғашы деп зәңгі аяп, бос байлапты,
Қол-аяғын босатты жібін шешіп.

Ойланып тәуекелмен бойды жеңді,
Өлейін не де болса, деп ерленді.
Қасымның жақын тұрған қара атына,
Басын шешіп, үстіне қарғып мінді.

Мінді де арғымаққа қамшы басты,
Келген жағын біледі, солай қашты.
Жазық жердей шабады қара арғымақ,
Елемейді арқардай тау мен тасты.

Қасым көріп, бір атқа мініп алды,
Артынан былдыр қағып айғай салды.
Тіл білетін арғымақ бір қу екен,
Қарамады қамшыға, тұра қалды.

Бас-көзіне қыз дағы төпелепті,
Қара арғымақ қозғалмас бұған тіпті.
Қолында жалақтаған қанжары бар,
Артынан Қасым батыр қуып жетті.

Қор қылды қара арғымақ есіл ерді,
Жетектеп қайта қызды алып келді.
— Жазасын тартқыз мына кашқын қыздың, —
Деді де, анталаған жұртқа берді.

Ақын осы арада Қасымның қаһарынан қайтып, ақылына келгенін, Фазизаға көрсеткен адамгершілігін суреттеп, поэманың бас кейіпкерінің тағы бір жақсы қасиетін ашып, көрсетеді. Ашу жеңген Қасымның Фазизаны зәңгілердің

қолына аяусыз жазалауға бергенін көрген бір кемпір ара түседі. Ол Мұрат байдың күні, Ғазизаны тәрбиелеп өсірген кемпір екен.

Шақырды-ей, Қасым, — деп, күң ойбайлап,
— Сөзімді есті, сабыр ғып, аз абайлап.
Шырағым, өз жайыңды білемісің,
Кек алуға ауыпсың көзің жайнап.

Алдындағы Ғазиза қарындасың,
Қайтып қана қинайсың оның басын.
Бойыңда қалған биттей мейір болса,
Білмейісің осының жарамасын.

— Жазасын тартқан жоқ па Медіғат аған,
Не қылды қарындасың, ойла, саған.
Қорлаған өз сүйегін тіпті оңбайды,
Туысқа мейірімсіз боп қарамаған, —

деген ана сөзі қатты әсер етеді. Тегінде адал ниетті, ақ жүрек Қасым, көзі жетіп, көңілі сенген іске бар пейілімен құлай берілетін жан. Ол Ғазизаға кешірім жасап, бауырына тартады.

Ғазиза-ау, мына кемпір бек ұялтты,
Сен де мендей емес пе ең діні қатты.
Маған Медіғат қинауды қылған уақыт,
Балконда қарағаның жаман батты.

Алмағаның батпады арашалап,
Батты маған тұрғаның тамашалап.
Хайуандай маған жаның ашымастан,
Қарағым, шыдап тұрдың қайтып қарап.

Медіғаттан жүрген жоқ ең сен де жарып,
Осыны кешіп тұрмын көңіліме алып.
Айтқаныңды қыламын, қауіптенбе,
Қонақ қылам, үйге жүр, ертіп барып.

Жетектеп шатырына алып кірді,
Неше түрлі тамақты әкелдірді,
Жесең тамақ мінеки, ұйықтасаң деп,
Көрпесі мен жастығын салып берді.

Жорықтан шаршап келген Қасым осы арада қатты ұйқыға кетеді.

Мағауия уақиғаға тура қатысы жоқ ешбір нәрсені поэ-

масына кіргізбейді де, атамайды да. Ал, Мұрат байдың керуенін Қасым шауып алатын кезін суреттегенде, зәңгілердің одан жасырып, екі бөшке арақты тығып әкеткендерін ақынның атап айта кететіні есімізде. Сол арақ шиеленіскен уақиғаның асқындау сәтінің бір кезеңіне себеп болады.

Ғазизамен татуласып, көңілі жай тапқан Қасым, тынығуға жатып қалғаннан соңғы болған халді ақын былай суреттеп, баян етеді:

Жатысымен кешікпей ұйықтап қалды,
Зәңгілер бір оңаша жерге барды.
Бастыққа білдірмеген арақтарын,
Гулайтты қыламыз деп алдына алды.

Арақты стаканмен көтерісті,
Бас қызып, кешікпей-ақ гуілдесті.
Аш қарынға ішкен соң, ұйқы шала,
Тартынбай жұтқаннан соң қоя ма есті.

Спирт шықты басына, көз қызарып,
Өз заңынша билейді өнін салып.
Сыпайылық әдептер зәңгіде жоқ,
Алды-артына жығылды бәрі барып.

Ұйықтағаны ұйықтады, ояуы мас,
Батырлар естен кетті не қажымас.
Жалғыз сау Сарыбастық ұйықтап жатыр,
Хабарланбай бұл халден ол есіл жас.

Ақын бұл арада Қасымның ішкілікке әуестенбейтін дені таза, берік адам екенін айтып, өзінің сүйікті кейіпкерінің тағы да бір жақсы қасиетін ашып береді.

Ақын енді ұнамды үш бас кейіпкердің арасындағы тартысты шегіне жеткізе шиеленістіріп әкеп, уақиғаны жеделдете дамытады.

Ғазизаны күшпен құтқарып алу үшін қол жинап, қапысын аңдып жүрген Сәлім келіп, ұрыс салып, жас зәңгілерді қырғынға ұшыратқан шақта барып, ұйқыда жатқан Қасым оянады. Қапыда жалғыз қалғанына көзі жетсе де, жау алдында тізе бүгіп көрмеген қайсар Қасым, арғымағына Ғазизаны мінгестіріп алып, жаудың тобын жарып шығады:

Тек кетпей, Ғазизаны ала кетті,
Саспайды сабыры мол, ақылы епті.
Жанын сақтап, қылышпен басын қорғап,
Қақ жарып жүре берді қалың өртті.

Жұлқынып сонда Сәлім жан қармады,
Мергендер қыз қабаттап ата алмады.
Көз алдында жан жарын әкеткен соң,
Күйініп Сәлім ерде ес қалмады.

Сәлім де бөгелмеді, қуып жетті,
“Ғазиза, айырамын, қорықпа”, — депті.
Қыз айтты: — Қасым, тоқта, уағдаң болса,
— Шын сүйген ғашығымның өзі кепті.

Екі сөйлеуді білмейтін Қасым: уағдам шын, бірақ құтқарып алып шыққан соң ғана сүйгеніңе қосамын. Шын ғашық жігіт болса, жаны шыдамас, соңымнан өзі-ақ қуып келер, — дейді.

Ақын соншама шиеленіскен уақиғаның түйінін шебер шешіп, нанымды етіп суреттеп, бас кейіпкерлердің характерін көркем сипаттап береді.

Араби көк атымен Сәлім салды,
Не етем деп жардан аяп бұл қу жанды.
Оңашаға шыққан соң, Қасым тоқтап,
Күйеуін келе жатқан тосып алды.

Сәлім де келе жатыр аңыратып,
Ғашығы һәм кегі бақ қабат батып.
Мылтығын атайын деп көтергенде,
Екі үзді құндағынан Қасым атып.

Сәлімге жүгіреді қыз ойбайлап,
Қасым түр күлімсіреп, көрсе абайлап.
Сәлім атып ұстады қыз майысып,
Мәні-жайын ақтарып айтты жайлап.

Қасым айтты Сәлімге: — Құтты болсын,
— Бір басыңа бауырмын және досың.
Бір кек үшін кеткенмін зәңгі болып,
Ойланбай қылғаным жоқ мұны тосын.

— Өз бауырын өлтірген деме залым,
Саған да белгілі ғой менің халім,
Сені де аң қызығы әкеткен жоқ,
Ғадилеттің жоқтығы саған мәлім.

Қасым поэманың бас жағында, Медіғаттың зорлығына намыстанып, кек алу жолына түскен жалғыз бас, қайсар мінезді құл сияқты ғана болып көрінеді. Ал кейін, уақиға дамыған сайын Қасымның ішкі сыры ашылып, кеудесін

кернеген кешпес кегінің түп төркіні анықталып, бас кейіпкердің тұлғасы сымбаттана түседі. Қасым өзінің шын сырын Ғазизаға ашып айтқанда:

Менің шешем күң емес сатып алған,
Сөзімнен таба алмассың ешбір жалған.
Аңшысы осы жұрттың ұрлап алып,
Әкеңе сахрадағы сыйға апарған.

Аңшыны ұры қылған әкең сенің,
Мұның бәрін ұқтырған анам менің...—

дейді. Қасымның нағашы тегі — зұлыс. Және нағашысы зәңгілердің патшасы болады. Қасым “жеке батыр” емес. Оның өз ортасы бар, қолдайтын тобы бар.

— Мен бардым сол зұлысқа бұдан қашып,
Патшаға мағлұм болдым, сырымды ашып.
Сол елдің батырларын жиып алып,
Кек алуға келгенім жамандасып, —

дейді Қасым.

Қасымның Мұрат сияқты құл иемденушілерге қарсы күресі — әлеуметтік (социальный) мәні бар күрес.

“Кейінгі шыққан шығармалардың ішінде осы “Медігат-Қасымнан” көркемдігі және әсіресе идеясы, ойы зор еңбек жоқ деп айтуға болады”, — дейді Мұхтар Әуезов.

* * *

“Медігат-Қасым” поэмасында адам образын жасауда, көркемдік әдістер (приемдер) жөнінде Пушкин, Лермонтовтың әсері, жақсы өнегесі үнемі сезіліп отырады.

Әрине, орыс ақындарының шығармаларындағы адам бейнелерін Мағауия көшірмеген, үлкен ақындардан үлгі-өнеге ала отырып, көркем образ жасаған. Бұл жөнінде Қасым образын жасауда “Дубровский” повесі мен “Мцыри” поэмасындағы әрбір үлгілердің белгілері байқалады.

Қасымда да Владимир Дубровскийдің кек алу жолына түскені сияқты мінез бар. Дубровскийдің Француз Дефорж болып жалған атпен жүргені сияқты, Қасым да “Сарыбастық” болып жүреді. Мұрат байдың жолын тосып жүрген кезде де, керуенді шауып, Мұратты өлтіріп, Медігатты байлап алған кезде де Қасым өзінің түрі-түсін өзгертіп бояп жүреді. Жауын әбден жеңіп алғанға дейін Ұзінің кім екенін білдірмейді:

Ағашқа бар тұтқынды байлап жатыр,
Ақырып әмір қып тұр бастық батыр.
Бір қатары зәңгінің атаманға,
Бір көгалға тігіпті кенеп шатыр.

Барды да шатырына батыр кірді,
Жуынуға апарып суын берді.
Бетінің бояуларын жуып тастап,
Алады чемоданнан киімдерді.

Киінді бар киімін бейне патша,
Бір сұлу жігіт болды құп тамаша.
Байлаулы тұтқындарға жетіп келді,
Қасында жолдасы жоқ, оп-оңаша...

Қолға түскен Медігаттар Сарыбастық болып жүрген атаманның Қасым екенін сонда ғана біледі. Дубровский байлардан кек алып, сорлыларға көмек етсе, Мағауия ақын Қасымды да сондай ер етіп суреттейді.

Әсіресе байларға рахым етпес,
Ағаш толы зәңгінің бәрі ниеттес.
Сорлы болған жандарға тағы әдеті,
Бір жақсылық қылады естен кетпес.

Бірақ кейбір мінез, іс-әрекеттерінде ұқсастық болғанмен, Қасым мен Дубровский екеуі екі басқа адам.

Мұрат пен Ғазизаның арасындағы қарым-қатынас, Троекуров пен Машаның кейбір қарама-қарсы мінездерін де ойға түсіреді. Сәлім мен Ғазизаның шартты хат арқылы хабарласуы:

Қол дірілдеп сол хатты оқыдым тез,
Жартас. Түн. Сақ бол! — деген үш ауыз сөз, —

деп, Ғазизаның хат жазуы, бұлардың басындағы махаббат драмасы да Дубровский мен Машаның жасырын кездесуін, сырласып, уағдаласуын ойға түсіреді. Бірақ оқиғаның аяқталып, шешілуі екі басқа.

Сол сияқты “Мцыри” поэмасындағы геройдың барыспен алысуы “Медігат-Қасым” поэмасындағы Сәлімнің жолбарыспен алысқан жерін еске түсіреді. Сәлімнің жолдасы Халит:

... Шабайын деп тұрғанын көре тұра,
Жолбарысқа бардың ба көзің көрмей, —

десе, Сәлім:

Мен бардым бар қайратын көрейін деп,
Тіпті тірі жүргенше өлейін деп.
Жүрегімнің жанғанын тым болмаса,
Алысып бір аз ғана бөлейін деп”, —

деген жауап қайырады.

“Мңыри” поэмасындағы черкес баласының еркіндік жолындағы күресі, қайсар мінезі, намыскерлік, тәкаппарлық қылықтарын Мағауия, Қасым, Сәлім сияқты образды жасауға үлгі еткен.

Бұл жерде “Мңыри” поэмасындағы кейіпкердің қайсарлық, шыдамдылық, намыскерлік сияқты мінез белгілері Қасым басынан да табылады. “Мңыридағы” черкес баланың қайсарлығын Лермонтов:

Без жалоб
Томился — даже слабый стон
Из детских губ не вылетал,
Он знаком пишу отвергал,
И тихо, гордо умирал.
Как вдруг однажды он исчез
Осенней ночью —

деп суреттесе, Мағауия Қасымның ауыр жазадан соңғы мінезін дәл осылай суреттейді:

Екі сәтке қозғалмай қалды жатып,
Биттей дыбыс бермейді тастай қатын.
Қасына қойған асқа қарамады,
Тиген жоқ тым болмаса бір дәм татып.

Сыр бермеді босанып биттей жасып,
Өлгендей сүп-сүр болып қаны қашып.
Екі күн сол қалыппен жатты-дағы,
Үшінші күн жоқ болып кетті қашып.

Осы аз ғана салыстыру мысалдардан-ақ Мағауия поэмасына Пушкин шығармалары, әсіресе, Лермонтовтың романтикалық поэмалары үлгі болғаны байқалады.

“Медіғат-Қасым” поэмасының негізгі сарыны романтизм болғандықтан, әрбір кейіпкердің өзіне тән күшті бір сезім-сыры баса суреттеледі. Намыскер, қайсар мінезді Қасым — негізінен кек қуу жолына берік берілсе, Ғазиза мен Сәлім басынан көрінетін негізгі күшті сезім — махаббат. Ақын поэмадағы геройларды осындай сезім сырларын жеріне жеткізе сипаттап, әрі әсерлі, әрі көркем суреттеген.

Мағауия өзінің “Медігат-Қасым” поэмасымен анық классикалық поэзияның үлкен үлгісін шебер танытқан” дарынды ақын және “анық оқымысты, білікті ақын екенін” Мұхтар Әуезов ерекше атап айтады.

Мағауияның орыс әдебиетімен, орыс әдебиеті арқылы Европа әдебиетімен де жақсы таныс болғаны “Медігат-Қасым” поэмасының өзінен де айқын көрінеді.

Бүкіл дүние жүзі әдебиеті тарихында әйгілі бір дәуір — романтизм дәуірі деп аталатыны белгілі. Романтизм дәуірі Байрон атымен тығыз байланысты. Өз заманының талабына сайма-сай келетін романтизм туын тұңғыш көтерген ақын да Байрон еді. Өз заманында Байронға еліктеп жазған Европа ақындары көп болатын. Олардың бәрін былай қойғанда, Байроннан жас жағынан кіші замандастары, болашақ ұлы ақын, жазушылар: Мицкевич, Гейне, Петефи, Гюго, Пушкиндерге де Байрон романтизмнің әсері күшті болғаны мәлім. Байрон романтизмнің орыс әдебиеті арқылы келген әсерінің белгілері Абайдың да ақын шәкірттерінің әсіресе, Ақылбай, Мағауия поэмаларынан да байқалады. Байронның әдебиеті тарихында шығыс циклі поэмалары деп аталатын: “Гяур”, “Абидос қалыңдығы” (“Абидосская невеста”), “Қорсар”, “Лара” сияқты поэмаларының уақиғасымен Абай, оның шәкірттері Ақылбай, Мағауиялар таныс болған Романтизмнің туын көтерген Байрон творчествосын XIX ғасырдағы ұлы орыс жазушылары, әдебиет сыншылары жоғары бағалаған болса, Байрон Абай назарынан қағыс қалмаған. Және Байронның “Гяур” (1813), “Абидос қалыңдығы” (1813) поэмалары орыс тіліне 1821 жылы аударылған. “Қорсар” (1814) “Лара” (1814) поэмаларының 1825—1826 жылдары орыс тіліне аударылып, басылғаны белгілі.

Байрон поэмаларының уақиғасы драматизмге толы болып келеді. Ерекше бір күшті сезімге берілген, өктем мінезді, өзіншіл тәкаппар, қызу қанды, өлермен өжет — бунтарлардың романтикалық бейнелері, іс-әрекеттері суреттеледі. Шығыс цикліне жататын Байрон поэмаларының уақиғасы, негізінен, бас кейіпкердің, оның ғашық жан жарының және оларға қарсы күштердің арасындағы күресті баяндайды. Уақиға, көбінесе, бас кейіпкерлердің қазаға ұшырауымен аяқталып отырады.

Байронның “Гяур” поэмасында — түрік патшасы Гасанның көп әйелінің бірі, Ләйла сұлуға Гяур ғашық бола-

ды. Ақырында: Ләйләні Гассан өлтіреді, Гассанды Гяур өлтіреді де; өзі монастырға кетеді. Поэманың қысқаша мазмұны осы.

“Гяур” поэмасы мен Ақылбайдың “Дағыстан” поэмасында суреттелетін уақиғаның кейбір ұқсастық жағын байқағандай боламыз. Байронның “Абидосская невеста” (“Абидос қалыңдығы”) поэмасын еске алып көрейік. Джаффир патшаның Сәлім деген баласы болады. Сәлім ер жетіп, ес білген соң, Джаффирдің анық кім екенін біледі. Джаффир Сәлімнің әкесі емес, оның туған әкесін және ағасын өлтірген нағыз қанішер жауыз болып шығады. Сәлім енді қол жиып, Джаффирден кек алуға шығады. Бірақ Сәлімнің ғашық жары бар. Ол Джаффирдің қызы Зылиқа (Байронда: Зюлейка). Зылиқаға ғашықтық сезімі Сәлімнің қолын байлап, Джаффирден кек алуына кедергі болып, кешіктіре береді. Ақыры Зылиқаға жолығуға келген Сәлім қапылыста Джаффирдің қолынан қаза табады.

Мағауияның “Медігат-Қасым” поэмасындағы Мұрат, Медігат пен Қасым арасындағы, сол сияқты Сәлім, Ғазиза мен Мұрат арасындағы қарым-қатынас, тартыс уақиғаларының Байрон поэмасына кейбір ұқсас келетін жерлері байқалады. Бірақ Мағауия оқиғаны басқаша шешіп аяқтайды, яғни әділеттік идеясы үстем болып, Қасым, Сәлім, Ғазизалар мақсаттарына жетеді.

Бұл аз ғана салыстырудағы мақсат Ақылбай, Мағауия ақындар Байронға еліктеді деген емес, Абай шәкірттерінің романтикалық поэмаларына Байрон романтизмінің, әсіресе, орыс әдебиетіндегі романтизмнің белгілі дәрежеде жақсы әсері болды, басты белгілері, сюжет құру әдістері жат емес еді, творчестволық жолмен үлгі; өнеге алды деген пікірді білдіру.

“Ақындық мектеп, – дейді Мұхтар Әуезов, – тек ұстаз ақынның өзі тапқан жол, жаңалықты қайталап қана қойса, ол аз болар еді. Абай берген бағыт бойынша ізденген шәкірт ақын Мағауия осы шығармасында (“Медігат–Қасым” поэмасын айтады. (– Қ. М.) Абайдың өзі жазбаған анық сюжетті поэманы туғызады.

Ақылбай мен екеуі де, романтикалық поэманың стилін қазақ әдебиетіне әкеліп кіргізгенде, анық соны, жаңа, жақсы ағым әкеп қосты деу керек”.

“Медігат–Қасым” – қазақтың таза әдеби тілімен жазылған, нағыз көркем поэма. Өлеңнің “іші алтын, сырты күміс”, яғни терең мазмұнына көркемдік түрі сайма-сай болуы шарт деген Абай қағидасын Мағауия берік ұстаған ақын, “Медігат–Қасым” поэмасында орынсыз кірген бірде бір

“бөтен сөз” жоқ. Тек Сәлім мен Қасымның диалогтарында, олардың қай жұрттың адамы екенін аңғарту үшін, өздерінің тілінен (арабша) бір екі-ақ сөз кіргізіп, сөйлетеді. Ол сөздері, қосарлана берілген қазақ сөздері арқылы, оқушыға өзінен-өзі түсінікті болып шығады. Мысалы, Сәлім өзінің қылыштасып ұрысуға дағдылы шебер екенін айтқанда:

...Қорқайын деп тұрғам жоқ мен де тіпті,
Қылышқа маһир едім тым-ақ епті, —

дейді. “Маһирдың” мағынасын “епті” деген сөз түсіндіріп тұр.

Қасым Ғазизаны сүйген жары Сәлімге өз қолынан қосып, оған өзінің “адал, таза малынан” мал-мүлік бөліп және жасау беретінін айтқанда:

— Адал пұлым, алғам жоқ елден талап,
Әкең берген шешеме қолдан санап.
Таза малды беремін мәһеріңе,
Жалғыз баурым сен едің алған қалап, —

дейді. “Мәһер” — қалың мал деген сөз. Тегінде қалың малды күйеу жағы беруі керек. Бұл арада Сәлімнен қалың мал алудың орнына, қалың малды да, жасау-жабдықты да Қасымның өзі беріп тұр. Ақын Қасымның Ғазизаға жасауды ақшадай беретінін айқындап, ашып айтқызу үшін:

— Елдің заңы заң емес біздің заңға,
Аннан басқа дәурен жоқ біздей жанға.
Ғазиза көрсетпеймін жетімшілік,
Он мың теңге беремін придианға, —

деп, әдейі орыстың “приданое” деген қарапайым халық сөзін қолданады.

Бас кейіпкер Қасымның сөйлеген сөзі мен істеген ісі үнемі бір жерден шығып отырады. Оның Сәлімге деген достық көңілі, Ғазизаға деген бауырмалдығы, адамгершілігі, ерлік мінезі, дүниеқор емес, ерекше жомарттығы — поэмада жақсы сипатталып, көркем суреттеледі. Уақиға ширығып, өрбіп, шырқау шегіне (кульминация) өрлеген сайын Қасым, Ғазиза, Сәлім образдары сомдалып, кемеліне келе түседі.

Бұлар сияқты ұнамды кейіпкерлерге қарама-қарсы қойып суреттелетін, Медіғат, Мәрия сияқты ұнамсыз кейіпкерлердің мінез-құлқын, іс-әрекеттерін сөз еткенде, ақын орыс сөздерін орынды қолданады. Мұрат байдың банкрот

болып, сынуына себеп болған оның малға мас, есерсоқ баласы Медіғаттың ақшаны судай шашатын азғындығын, бұзық мінезін ақын орыстың “мот” (мотать) деген сөзімен жеткізеді:

Бар еді Медіғат деген жалғыз ұлы,
Мот қылып бұзып еді малдың молы, —

дейді.

Сол сияқты, Мәрияның желікпе жел көңілді, жеңіл мінезін орыстың “гулять” деген сөзімен аңғартады. “Гулайттап Мәрия бақта сонда жүрген” дейді. Бұл арада Мағауия серуендеп деген сөзді білмей отырған жоқ. Әкесі Абайдан алған өнегесінің тағы бір белгісін байқатып отыр. Крыловтың “Шегіртке мен құмырсқа” деген мысал өлеңінің аудармасында Абай да:

Шырылдауық шегіртке...
Көгалды қуып гөлайттап...

дейді ғой. “Медіғат—Қасым” поэмасында тағы бірнеше орыс сөздері кездеседі. Ол сөздер қазақ өмірінде кездеспейтін, ол кезде қазақ тұрмысында жоқ нәрселердің атаулары. Ақын сондай қазақ тілінде жоқ атауларды, поэмасының уақиғасына қатысы болғандықтан, өзгертпей кіргізіп отырады. Мұрат байдың сауда кәсібiне байланысты банк деген атауды, одан туындайтын банкрот сөзін орынды жерінде қолданады.

Қасымнан еш хабар жоқ үш жыл өтті,
Бай еркіне жіберді Медіғат мотты.
Ауыр дәулет шыдамай судай ағып,
Банкілер мағлұм қылды банкротты.

Сол ретпен поэмада, балкон, кран, насос, спирт, атаман, чемодан сияқты термин сөздер толық тұлғасы сақталып қолданылған. Осының бәрі — Мағауияның орыс тілін жетік білетінін, орыстың өнер-білімімен жақсы таныстығын, өз заманының алдыңғы қатарлы мәдениетті қалам қайраткері болғанын көрсетеді.

Мағауия ақынның “Медіғат — Қасым” поэмасы — Абай бастаған қазақтың жаңа жазба әдебиетінің зор табысы.

* * *

Мағауия “Медіғат—Қасым” поэмасында тарихтық қағиданы (принцип историзма) берік ұстаған, нағыз шыншыл ақын. Поэмада ақындық қиялдан туған, тарихқа қай-

шы келетін еш нәрсе де жоқ. Шығарманың уақиғасы түгелдей дерлік, өмір шындығынан алынған.

Ақын Африка тарихын өте жақсы білген. Сол елдің өмірінде болған уақиғаларды зерттеп өзінің ой елегінен өткізіп іріктеп, ақыл таразысына тартып қорытып, қомақтап алған соң, көркем шығарма жазған.

XIX ғасырдың бас кезінде Атлант, Үнді мұхиттарының шығыс және батыс жағалауларына Португалия отаршылдары келіп, негрлерді аңша аулап, ұстап, оларды мал орнына сатып, құл саудасын жүргізді. Сол сияқты Африканың Голландия отаршылдары (бурлар) отарлау саясатын жүргізе бастады. 1785 жылы ағылшын отаршылдары, бурларды Оңтүстік Африкадан Солтүстікке ысырып шығарып, ол жерді өздері иемденді. Ағылшындар 1854 жылы Орталық Африканы зерттеу деген сылтаумен “Канское общество” дегенді ұйымдастырады. Сөйтіп, Африка жерінің ен байлығына аранын ашқан аш көзді көпестер, сұғанақ саудагерлер, монтаны миссионерлер қабылдай бастайды. Африка жерін колонияға айналдырып ату әрекетіне ағылшын отаршылдары құлшына осылай кіріседі. 1884 жылдан бастап Германия отаршылдары, 1881 жылдан бастап Франция, Португалия, Италия отаршылдары Африка жерлерін иемденіп, ірге тебеді.

Отарлық қанау шымбайына қатты батқан, озбырлыққа ыза-кегі қайнап, ашынған халық отаршылдарға қарсы сан рет көтеріліс жасап, күреске шықты. Мысалы, 1881–1898 жылдардағы Судан елінің көтерілісі, 1880–1890 жылдардағы Үндіқытай халқының көтерілісі Оңтүстік-Батыс Африкадағы готтентоттардың отаршылдарға қарсы ерлік күресі тарихта белгілі.

Африканы алғашқы зерттеушілердің бірі, әйгілі ағылшын жиһанкезі Давид Ливингстон (1813–1873) өзінің “Путешествие по Южной Африке” атты кітабында Африка жайын, ондағы жергілікті тұрғындардың тұрмыс-халін сипаттап, отаршыл құл иемденушілердің мінез, қылықтарын жазады. Ливингстон 1869 жылы 14 мартта Африканың Уджиджи деген селосына келіп, сонда біраз уақыт тұрады. Уджиджи селосының жайын баяндап айта келіп, Ливингстон былай дейді:

“Уджиджи құл және піл сүйегімен сауда жасайтындардың орталық орны. Бұл жерде негрлерді аулап ұстап, алып, не арзан бағамен сатып алып, сауда жүргізетін арабтар тұрады”.

— Бір күні Ньянгве деген селоның базарына жиналған негрлерді, — дейді Ливингстон, — құлмен сауда істейтін

арабтар қоршап алып, мылтық атып қырғынға ұшыратты. Жүздеген әйел оққа ұшты, қашып құтылуға әрекет жасағандары суға кетіп өледі, — деп, арабтардың мейірімсіз қаталдығын өз көзімен көргенін айтады (Д. Ливингстон. “Путешествие по Южной Африке”. Москва, 1947 г. стр. 11). Африкаға жан-жағынан келген отаршылдардың озбырлықтары, құлдық бұғауына түскен жергілікті халықтың аянышты халі осындай болған. “Медігат—Қасым” поэмасындағы:

Ол кезде болмаған шақ құлға бостан,
Жаңа ашылған Африка бір гүлстан.
Кені қалың, егіні мол болған соң,
Ізденіп барған жан көп әрбір тұстан, —

деген өлең жолдарын еске алсақ, Африканың ең байлығына қызыққан, жалмауыздай емініп, жан-жақтан қаптап келіп жатқан отаршыларды көреміз.

Мұрат байдың қайырымсыз қатал мінезін Мағауия ақын:

Құлды малша таяқпен жұмсаушы еді,
Адам деп обалына бір қарамай, —

деп суреттеуі де тарихи шындық.

Африканы зерттеген тарихшы Ливингстон, негрлерді құл етіп, мал орнына сататын арабтардың мінезін қалай көрсетіп жазғанын жоғарыда айттық.

Тарихта жазылған дәл сол арабтардың, көркем әдебиеттегі образы — Мұрат. Поэмадағы Мұрат байдың өзі де араб. (“Мұрат деген бай кепті Мысыр жақтан” дейді ақын).

Ливингстон құл иемденушілердің тағы бір зұлымдық айла-тәсілін жазады. Ол тәсілдері — жас сәби балаларды сатып алып, олардың туған ата, анасын, ана тілін ұмыттырып, өсіріп құлдану болады (жоғарыда аталған кітап 27-бет). Мағауия құл иемденушілердің осындай қылықтарын да жақсы білген. Ақын поэмасында Қасым, Мәрия сияқты кейіпкерлерін суреттегенде, тарихи шындықты баян етеді. Құл иемденуші Мұратбай Мәрияны жас бала кезінде сатып алған, Қасым да сондай халде Мұраттың қолында өскен.

Дейтұғын бір құлы бар Қасым атты,
Қарасурлау пішіні зәңгі затты.
Отты қара көзі бар, ұзын бойлы,
Төкаппар, тәуекелшіл, бек қайратты.

Он сегізге келіпті биыл жасы,
Байға бек қадірлі еді мұның басы.

Бай бала ғып өсірген, сатып алып,
Мәрия деген қызда еді бар ынтасы.

Ақын Қасымның тұлғасын сипаттағанда: “ұзын бойлы, тәкаппар, тәуекелшіл, бек қайратты” деген эпитеттерді орынды қолданған. Мағауия зұлыстардың ер мінезін, тұр-тұрпатын да, олардың әлемге әйгілі болған, отаршылдарға қарсы қаһармандық күресін де жақсы білгенін көреміз.

Энциклопедияда зұлыстар былайша сипатталған: “Зулусы принадлежат к расе банту, отличаются высоким ростом (176 см)... Из всех южно-африканских племен зулусы отличались воинственностью и храбростью... Ервопейцам они оказали сильное сопротивление, и их войны с англичанами привлекли к себе одно время внимание всей Европы” (Энциклопедический словарь русского библиографического института Гранат, том 21, стр. 366–367).

Поэмада Занзибар деген қала да аталады. Мұрат байдың Мысырдан келіп, иемденген жерін суреттегенде:

...Бақша ғып жатып алды бір сахраны,
Жүз шақырымдай Занзибар қаласына, —

дейді ақын. Занзибар — Шығыс Африкадағы белгілі үлкен қала. Су жолы қатынасының және сауда орталығы. Занзибар тұрғындары: негрлер, арабтар, үндістер және еуропа-лықтар болады.

“Медіғат—Қасым” поэмасынан Мағауия ақынның Африка елінің тарихын жақсы білетінін көреміз. Мағауияның Абайдан алған өнегесі аса мол болған. Мұхтар Әуезов “Орыс классиктері мен Абай” атты мақаласында, Абайдың Пушкин бастаған орыс жазушыларын, Батыс Еуропа жазушыларын көп оқып, өзінің білім алып, дүние тануда солардың шығармаларынан өнеге алғанын жазады. Және” Батыс Еуропа ақын, жазушыларынан: Гете, Шекспир, Шиллер, Гейне, Байрон, Бальзак, Беранжелерді оқығанын атап айтады. Абай өзі оқып, білгендерін шәкірттеріне де өнеге етіп айтып, оларға көп тағлым бергені белгілі. Мұхтар Әуезов осы мақаласында: Абайдың өз мәжілісінде болып өз әңгімелерін көп естіген кісілердің ішінде Америка мен Африканың зәңгілері (қара түсті адамның барлығын Абай зәңгі деген бір атпен айтады) жайындағы сөздерді естімегені жоқ деуге болады. Неше алуан күшті, қызық романдарды сол жайынан айтатын болған. Осындай Абай айтқан әңгімелердің бірі — “Медіғат—Қасым”.

“ЕҢЛІК–КЕБЕК” ПОЭМАСЫ

“Еңлік-Кебек” – Мағауияның ақындық қадамын жаңа бастаған шағында жазған алғашқы поэмасы. Мағауияның өз қолжазбасы сақталмаған. Поэманың бір ғана көшірме қолжазбасы, 1940 жылы, Мұхтар Әуезов өз архивін тәртіпке келтіріп, реттетіп жатқан кезде, көп қағаздың ішінен табылады. Поэманы көшіріп жазған Дайырбай Қожанұлы. Бұл кісі де Абай шығармаларын көшіріп жазып, елге таратушылардың бірі болған. Дайырбай қолжазбасы тозаңқырап қалған екен. Қайта көшіріп жазу оңайға түскен жоқ. “Еңлік-Кебек” поэмасын Дайырбай қай жылы, қайдан көшіріп жазғаны анықталған жоқ. Мағауияның “Еңлік-Кебек” поэмасының бізге жеткен жалғыз қолжазба нұсқасы осы.

“Еңлік-Кебек” поэмасының уақиғасы XVIII ғасырдың аяғында (1780 жылдар) болған тарихи шындық.

Тобықты елі Шыңғыс тауының маңына көшіп келген кезде, Тобықтының басшысы Кеңгірбай би (жалған аты Қабекең) болады. Абайдың төртінші атасы – Айдос. Айдос-тың туысқаны – Жігітек. Кеңгірбай сол Жігітектің баласы.

Еңлік пен Кебек рулық-феодалдық талас-тартыстың, ескі әдет-ғұрыптың құрбаны болған жазықсыз жастар еді.

Сүйісіп қосылған екі жастың қыршынын қиған Найман мен Тобықтының ру басы феодалдары. Екі жасқа өлім жазасын кескен, мейірімсіз билік айтқан Кеңгірбай би. Кеңгірбай Найман ру басыларынан алған парасы үшін екі жастың қанын төккен қатал би еді. Ру басылар – “ақ дегені – алғыс, қара дегені – қарғыс” боп, шексіз үстемдік құрып тұрған заманда халықты езіп, қырумен бірге, бостандыққа бой ұрушылық болса, аяусыз жазалап, құртып отырған. Ру басылар сондай залымдық, қаталдық істерін шарифат жолы, ата-бабаның “ақ жолы” деген сөздермен бүркемелеп, қараңғы халықты алдап, арбап үстемдік жүргізген. Ру басылар өз үстемдіктерін үздіксіз жүргізіп, шексіз билеп-төстеу праволарын сақтап қалу үшін, Кеңгірбай сияқты билерін дәріптеп, оның атын да атамай “би, бабаң” деп елден ерекше қасиетке ие адам етіп, әулиелікке дейін көтермелеген.

Кеңгірбай өлгеннен соң, оның аруағын аспанға көтеріп, ел санасын ескі соқыр сеніммен уландырған. Кеңгірбайдан соңғы ру басылар оның жол-жобасын, билік салтын заң етіп, аруағына арқа сүйеп, үстемдік жүргізіп отырған.

Өз тұсында Кеңгірбайдың Еңлік пен Кебекке айтқан билігін ру басы феодалдар халық алдында әділ билік, тура билік деп уағыздаған. Ол заманда Еңлік пен Кебектің жа-

зықсыз төгілген қаны, ауыр қайғысы сыртқа шыға алмаған, халықтың жүрегіне шер болып байланып, іште кете барған.

Кейін Абай заманындағы аруақшыл қара жүрек, надан байлардың, зұлым ру басылардың жаңалыққа қарсы, Абайға қарсы күрескендегі сенгені, күні өтіп кеткен ескі әдет-ғұрып, ескі аруақ, сол Кеңгірбай аруағы болған. Абайдың жаулары арам ойларын бір жерден шығаруға уағда етіскенде, бірін-бірі сендіру үшін Кеңгірбайдың басына барып, ескі молада анттасатын.

Ағартушы Абай рулық-феодалдық ескі салтқа қарсы күресті. Ел басынан кешкен, ру басылар бүркеп келген тарихи шындықтардың бетін ашып, халық алдында әйгілеп, әшкерелеуді мақсат етті.

Кеңгірбай сияқты билердің мінез-құлқын, іс-әрекетін дұрыс көрсетіп, халыққа шындық бейнесін ашып беру азамат ақынның борышы деп білді.

Сөйтіп, “Еңлік-Кебек” жайын тақырып етіп алып, Мағауияның поэма жазуында үлкен саяси-әлеуметтік мән бар.

* * *

“Еңлік-Кебек” уақиғасын жырлаудағы негізгі мақсатын ақын поэмасының басында ашық айтады:

Заманның ғәділетсіз надандығын
Қозғады жүрек, тілім, сөйле мығым.
Баяғыны көксейді білімсіздер,
Мінеки, көрсетейін жамандығын, —

деп, үлкен әлеуметтік мәселені қозғайтынын әйгілеп алған соң, уақиғаға араласатын бас кейіпкерді сипаттап береді.

Ұруы Кебек ердің Жуантаяқ,
Ел үшін жанын салған аямай-ақ.
Зор көкірек, әр сөзді адам еді,
Сол ерлігі түбіне жетеді бірақ.

Уақиға Кебектің Еңлікпен кездесуінен бастап өрбиді. Ақын Кебектің қызбен кездесуін нанымды етіп суреттейді. Кебек қысты күні бүркіт салып аң аулап жүріп, Шыңғыс тауына барады. Бүркітіне түлкі алдырып, аң қызығымен жүргенде кеш болып, күн батқанын да сезбей қалады. Қатты боран соғып кетіп, батыр адасады. Сөйтіп жүріп, ел орныға отыра бір ауылға тап болды. Ол Матайдың бір ауылы екен.

Жөн сұраса ол ауыл Матай екен,
Бір талайдан бұл жерді қылған мекен.
Кебекке құрмет қылды бойжеткені,
Батырдың қобалжыды көңілі бекем.

Ақын енді батырдың “бекем көңілін қобалжитқан”
қызды суреттейді.

Тіп-тік жауырын, нәзік бел, бұрымы ұзын,
Салмақпенен салады қара көзін.
Жауап берсе қалжыңға сондай ұста,
Ешкім сөгер жан емес айтқан сөзін.

Биік қабақ, ақ сұрлау, қара қасты,
Тік маңдай, толық жүзді, қолаң шашты.
Қарауында бір түрлі реңі бар,
Сынап, байқап қалатын жеңіл жасты.

Қыр мұрын, қызыл ерін, аппақ тісі,
Ашық жүзбен жігітті тартар түсі.
Барынша айтып бақтым суретін,
Кебек ердің — Еңлік қыз, асығы осы.

Мағауия поэманың бас кейіпкері Еңліктің портретін бейнелегенде, оның сыртқы сұлу сипатын ғана суреттеуге салынып кетпейді. Сұлу қыздың қара көзінен салмақты мінезі байқалады, қалжың сөзінен алғырлықпен қатар, әдептілігі көрінеді. “Қарауында бір түрлі реңі бар, сынап байқап қалатын жеңіл жасты”, — деп ақын Еңлік қыздың сыртқы көркіне сай ішкі сезім-сырын адамгершілік қасиетін сипаттайды. “Кебек ердің Еңлік қыз асығы осы”, — деп түйеді. Ер жігітке анық адал жар, аяулы ару — Еңлік, дейді ақын.

“Кебек — ел үшін жанын аянбай салатын” елдің ері. Көңілі ақ, жүрегі таза, жаны биік ардагер азамат. Ол — батыр. “Батыр — аңғал”, қулық-сұмдықты білмейді. Ол өзінің адалдығына сенеді. Жүрегі сеніп, көңілі ауған нәрсеге батыр барынша құлай беріледі. Ақын поэманың басында: “Зор көкірек, әр сөзді адам еді”, — деп суреттейді, Кебек ерді.

“Адам сөйлескенше” дегендей, әдепті өзілі жарасып, танысқан соң, Еңлік қызға көңлі ауған батыр, адал сырын жасыра алмайды.

Бұл қызға құмар болды көрге, жерден,
Жүректе билік кетті Кебек ерден.
Бір оңаша болғанда үйдің іші,
Қалжыңдап қызға айтады: “келші бермен”.

— Құрбым, саған көңілім түр қатты кетіп,
Құмарым тарқар ма екен қолым жетіп.
Өмір бойы жолыңа қажымасқа,
Біржолата кетер ем уағда етіп.

— Япырмау, қол жетер ме арманыма,
Мен сенің душар болдым қармағыңа.
Ұрғашыға көңілі ауған жан емес ем,
Алланың көніп тұрмын салғанына.

Қыз айтты: — Мен де саған болдым құмар,
Екеумізді қозғаған жастық шығар.
Қойыңыз тоқтаталық шайтанға ермей,
Әкем білсе, бұл сырды жерге тығар.

...Жерім бар әке-шешем қойған беріп,
Ұрғашыға оңай ма кетпек жеріп, —

дейді Еңлік. Ақын екі жастың диалогында, олардың сыр-
мінезін, таным-талғамын, өз заманына лайықты етіп бере
білген. Бірақ шын махаббатқа қарсы тұратын күш жоқ.

Ақыры ауыл сыртындағы Қақпа тастан табыспаққа сөз
байласады. Қақпа таста кездескен екі жас айнымас дос,
айырылмас жар жолдас болуға уәделесіп, кездесіп жүреді.
Бұл іс жұртқа жария болып, Еңліктің қайнына хабар тиіп,
айттырған күйеуі іздеп келгенде, Еңлік Кебекпен қашып
кетеді. Сөйтіп, Еңлік пен Кебек ескі жол-жораны бұзып
косылып, ел ішіне тұра алмай далада қашып жүреді.

Бір далада Еңлік пен Кебек жатты,
Күні жетіп Еңліктің бір ұл тапты.
Еш нәрседен қаперсіз ойнап-күліп,
Екі ғашық серуендеп жатып апты.

Ақын енді поэманың ұнамсыз кейіпкерлерінің мінез-
құлқын, іс-әрекетін баян етіп, суреттеуге көшеді. Ру басы
билердің бейнесін Кеңгірбай тұлғасына тұтастырып көрсет-
теді.

Тобықтыда сол кезде Кеңгірбай би,
Қыз қайнынан астыртын алыпты сый.
Айтады қыз еліне бітім жерде,
— Әуелі ұстап алып, қызынды тый.

Кеңгірбай айтты сонда матайларға:
— Еңлік қыз жазықты ғой бір құдайға.
Қатынына еш адам ие болмас,
Қоймасаң тыю салып осындайда.

Дәл осы кезде Кебектің жақыны Тоқтамыс сапарда болады. Кеңгірбай тегінде Тоқтамыспен араз екен. Сырын ішіне сақтаған би, қол жиып: “Кебекті ұста” дейді. Қапылыста Кебектердің үстінен қуғыншылар түсіп қалады. Кебек Еңлікті Қозыкүреңіне мінгестіріп ала қашады. Ат тастан секіргенде Еңлік құлап, қолға түседі. Кебек Еңлікті тастап кетпейді. Кеңгірбайға кесімді сөзін айтады. Қызды Матайға берме, бітімге малым дайын, егер тілегімді орындамасаң: “өмір бойы жау болам, жасырмаймын”, – дейді.

Кеңгірбай Кебекті алдайды. “Батырым, неден қорқып жүрсің, аттан түс, өзді-өзіміз сөйлесейік. Сонсоң қызды қосып жіберем” дейді. Сөйтіп Кебекті айламен қолға түсіріп, ат құйрығына тағып өлтірген соң, Еңлікті матайлардың қолына береді. Еңлікті өз елінің жендеттері өлтіреді. Еңлік пен Кебектің артында қалған сәбиге де бір де бірінің көңілі болмайды:

Балаға ешбір пенде қарамапты,
Тобықты неткен жандар діні қатты.
Шеткі Ақшоқы басында бесігімен,
Деседі бір күн бойы жылап жатты, –

дейді ақын. Поэманың қысқаша мазмұны осы.

* * *

Абай айтып берген ақиқат жас ақынды рухтандырып, аға ақынның, дана ағартушының биік мақсаты Мағауия шығармаларының идеялық мазмұны болғанын осы “Еңлік–Кебек” поэмасынан да айқын көреміз.

Абай “Еңлік–Кебек” оқиғасын айтып бергенде, жаз дегенде сыншыл реализм шартын өсиет етеді.

Мағауия поэмада осы шартты орындаған. Ақын тарихи шындықты дұрыс ашумен бірге, өткен ескі заманның қатал заңын да әшкерелейді. Сол қатал заңның қорғаушысы парақор болған ру басыларға поэмада қатал үкім айтылады. Ақын ол үкімін Еңліктің аузынан айтады:

Тобықты құлағыңды сал біраз маған,
Көзбе көз пенде едім ғой сөз айтпаған.
Бауырыңды өзін қиып өлтірдің-ау,
Кеңгірбай, артық емес ... баған.

Кеңгірбай, жан екенсің дінің қатты,
Жүрмісің көрмеймін деп ғарасатты.
Не деп жауап бересің пара алғанға,
Би алдына барғанда ғаділетті.

... Қалжырақтап атандың биім “Қабан”...
Қабан түбі... ғой, білсең надан.
Үлкен бидің алдында сөйлесерміз,
Жазасы не болады бидің арам.

Мағауияның бұл поэмасы ол заманда елге тарай алмады. Тек Абай айналасына ғана мәлім шығарма болып қалды. Онсыз да Абайға, оның достарына жауығып жүрген, ұлы ақынға қол көтеруге дейін барған Тобықты елінің жуан жұдырық, атқа мінерлері Кеңгірбай жөніндегі айтылған шындыққа шыдай алмас еді. “Еңлік-Кебек” поэмасының елге тарауы пәле қуған ру басыларының жанжал отына май құйғандай болмақ еді.

Сөйтіп, “Еңлік-Кебек” поэмасы өз тұсында халыққа кең тарауға мүмкіндік ала алмаған.

“Еңлік-Кебек” поэмасында тарихи шын оқиғаның беті ашылумен бірге, XVIII ғасырдағы қазақ өмірінің, тұрмыс-салтының суреттері дәл сипатталған. Ақын: “Жобалап ауыл іздеп келеді құр, түк болжатпай Шыңғыстың бораны тұр”, — деп Кебектің қысты күнгі боранда адасқанын айтса, Кебекке кездескен ауылды былай суреттейді:

Қасында от көрінді жылт-жылт еткен,
Кебек те кешікпей-ақ бұған жеткен.
Белдеуіне күреңді байлап тастап,
Сол үйге тоқтамастан кіріп кеткен, —

деп ол кездегі қазақтың қысты күні де қазақ үйде отыратынын айтады. “Жөн сұраса бұл ауыл Матай екен, бір қауымнан бұл жерді қылған мекен” — деп, Шыңғыс тауы Матай жері екені де поэмада шындықпен жырланады.

Ол заманда көшпелі қазақ ауылында шай ішу өлі де салтқа айналмағанын, сол замандағы ауылдың ас-суы жайын да дәл жазады:

Ол заманның тамағы құртын ішті,
Кешікпей-ақ қазанда ет те пісті, —

дейді.

Еңліктің киім-салымы да өз заманына сай дәл суреттеледі.

Шапаны теріс арқау, шағи камзол,
Қымбатты ол заманда осы ғой бұл,
Аяғында көк қасқа етігі бар,
Бұрынғының артықша киімі сол.

Басында құндыз бөрік үкі таққан,
Кестелеулі етегі, көйлегі ақтан.
Пешпеті үстіндегі патсайыдан,
Бек жақсы шығатұғын Бұхар жақтан, —

деп сипаттайды ақын.

Поэмада Еңлік—Кебек заманында болған аты аңызға айналып кеткен Нысан абыз жайы да жырланған. Халық Нысан абызды алдағыны болжайтын қасиетті жан, ерекше бір күштің иесі деп түсінген. Кебектің тағдырын Нысан абыз болжап айтыпты-мыс деген аңыз болып кеткен.

Пушкиннің “Песнь о вещем Олеге” өлеңіндегі Олегтің ажалы туралы аңызды летописстен алып, ол аңызды өзгертпей жыр еткені сияқты, Мағауия өз поэмасында Нысан абыздың болжауы жайындағы халық аңызын сақтаған.

Нысан абыз — өмірде шын болған адам. “Абайдың туысы мен өмірі” атты мақаласында Мұхтар Әуезов Нысан абыз туралы былай деп жазады: “Құнанбай жас күнінде ат үстіндегі қайраттылық, ерліктен басқа, ақылға да, сөзге де орамды кісінің белгісін берген болуы керек. Өйткені сол кезде үлкен көрілікке жеткен Нысан абыз деген ел сыншысы Өскенбайға: “Өзіңнің бағың Қыдырдай болса, балаңның бағы Шыңғыстай болады”, — деп сын айтыпты дейді” (Абай. Толық жинақ, 1933 ж., 334—335 бет). “Қыдыр-Шыңғыс тауының солтүстік жағындағы бөктер тау”, — деп, М. Әуезов түсінік берген.

* * *

“Еңлік—Кебек” поэмасындағы Абай нұсқаған, бағыттанған идеялық мазмұнмен қатар, жас ақынның Абайдан ақындық суреттеу үлгісін де өнер етуге талпынғаны байқалады. Еңлік пен Кебектің көңіл қосып, махаббатпен табысқан кезін терең сезімді лирикамен жеткізеді. Еңлікті суреттеуде де сұлудың сыртқы сипатын қызықтап кетпейді. Қыздың көркіне сай ақыл, салмақты мінезі суреттеледі: “Қарауында бір түрлі іреңі бар, сынап байқап қалатын жеңіл жасты”, — дейді. Еңлік пен Кебектің басында көрсеқызар, нәпсіге ергендік, жастық жеңілдік жоқ. Шын махаббат, айнымас ақ көңіл, адал жүрек бар.

Өмір жолдас боламын лайық көрсең,
Жүрегім бекіп қалған жалғыз сен деп, —

дейді Кебек. Сондай адал махаббатпен, берік достықпен табысқан жастар, өлім алдында да мойымайды.

Тірлік маған қымбат көрінбейді,
Не болам Кебек сынды жардан қалып, —

дейді Еңлік. Бұларда жауыздық алдында жалбарыну жоқ. Махаббатын ардақтап, адамшылық ар-намысын аяққа бастырмай, бас имей өледі. “Махаббат пен ғадауат майдандасқан” жерде өлімнен махаббат күшті болып шығады. Еңлік ең ақырғы сөзінде де жасымай, жабырқамай:

Екеумізді бір жерге көміңіздер,
Кебекпен жақын жатсын сорлы денем, —

деп махаббатын ардақтап, тәкаппар өр мінез көрсетеді.

Мағауия Кебектің бүркіт салған аңшылық жайын суреттегенде әкесі Абайдың “Қан сонарда бүркітші шығады аңға” өлеңін үлгі етеді. Мағауияның алғашқы оқыған Абай өлеңдерінің бірі де осы “Қан сонарда...” (1882) болса керек.

Мағауия поэмасында бүркіттің, аңшының қимылы мен мінездерін Абай өлеңінің үлгісінде сипаттайды.

... Бір қырымнан түлкіні байқады ма,
Қолындағы қыраны кетті ырғап, —

я болмаса, “Аспанға айналып кеп кетті самғап” деген суреттеулер Абайдың:

Томағасын тартқанда бір қырымнан,
Қыран құс көзі көріп самғағанда, —

деген сипаттауды көз алдына әкеледі.

Түлкіге түскен бүркіттің ерлік қимылын Абай:

Жарқ-жүрқ етіп екеуі айқасады,
Жеке батыр шыққандай қан майданға, —

десе, Мағауия:

Сорғалап қақпақтай боп бүркіт кетіп,
Кешікпей-ақ түлкіге барды жетіп.
Кешкі шабыт уақыты тайқасын ба,
Домалап түсіп қалды жарқ-жүрқ етіп, —

дейді. Бүркітті түлкі алып жатқанда Кебектің бар дүниені ұмытып, қорқыныш естен шығып шапқанын:

Ойдан төмен Кебек те келді шауып,
Жығылам деп ол жерден қылмай қауіп, —

деп суреттеуі Абайдың:

Қызық көрер көңілді болса аңшылар,
Шабар жерін қарамас жығылғанға, —

деген өлеңін еске түсіргендей.

* * *

“Еңлік—Кебек” поэмасының Шаһкәрім жазған елге мәлім тағы бір нұсқасы бар. Поэманың ол нұсқасын бұл арада сөз етудің орны жоқ.

Мағауия жазған “Еңлік—Кебекте” рушылдықтың белгісі де жоқ. Найман, Тобықты деп қарамайды, “халық” деген ұғым бар. Өз елінің — тобықты ру басыларының Еңлік пен Кебекке қаталдығын Мағауия кешпейді.

Балаға ешбір пенде қарамапты,
Тобықты неткен жандар діні қатты, —

дейді ақын.

Абайдың жолын қуған жас ақын Мағауияның бұдан жүз жыл бұрын (1890) жазған “Еңлік—Кебек” поэмасы — тарихи тақырыпқа арналған реалистік шығарма.

Еңлік пен Кебек оқиғасы халыққа қатты әсер еткен. Халық қиялы Еңлік пен Кебектен қалған баланы өлтірмей ер жеткізеді. Ол бала (Ермек) ер жетіп әкесі Кебек сияқты батыр болады. Әке-шешесінің кегін қуады. “Ермек” атты ел аузында сақталған дастан бар.

ӨЛЕҢДЕРІ

* * *

Ай жарық жаздың түні ат терлетіп,
Бір сайға уағдаласқан келсең жетіп.
Жалғаннан жардан басқа түк тілемей,
Жолыққан қандай қызық еңбек етіп.

Ауылды бір кезеңнен тұрсаң бағып,
Бой дірілдеп, шошынып, жүрек қағып.
Асыққанда бір минут – бір сағаттай,
Япырмау, келмеді деп әлде неғып.

Шыққан жарың көрінсе о да беттеп,
Өрең шыққан секілді ептеп-септеп.
Қара шапан, ақ көйлек, камшат бөрік,
Көк шалғынның үстінде көлбелектеп.

* * *

Түсіме бүгін түнде кірді дұхтар¹,
Жүректің шын тілеуі болғаны бар.
Күндіз бойды жия алмай міне отырмын,
Аямай қатты сөкті нысап пен ар.

Бір үйде отыр екем жапа-жалғыз,
Үстіме кіріп келді ойда бар қыз.
Селк етті меңі көріп шошынғандай,
Бетіне хасіл² болды ренжіген сыз.

Ойланып бері басты қайта кетпей,
Оң жаққа отыра кетті маған жетпей.
Бұрын-дағы тым қызыл емес еді,
Сөйтсе де қан қалмапты бетте биттей.

Нәзік сезім мағынасын байқаймыз ба,
Белгілі бір жаспыз ғой қаны қызба.
Қасына жетіп барып қысып, сүйіп,
Қалжындап дедім, қалқа, амансыз ба?!

¹ Дұхтар – фарсы сөзі (дөхтөр) – қыз деген сөз.

² Хасіл (араб сөзі – пайда болу мағынасында. – Қ. М.

Тұрмады сыпайысып о да шыдап,
Қосылған адамбыз ғой тегінде ұнап.
Арта сап мойыныма ақ білегін,
Кеудеме келіп қалды басы құлап.

Орнына қайта отырды бойын жиып,
Жібердім жалынған соң зорға қиып.
Сөйледі ақырындап дір-дір етіп,
Көзіне келген жасын әрең тыйып.

— Сен емес пе ең, соңыңнан ерген кісім,
Бойымда бар қасиетін берген кісім.
Өле-өлгенше сақтасар адам ба деп,
Қол беріп әулиедей сенген кісім.

Белгілі ер емес пе ең сертің мығым,
Білетін жан емес пе ең көңіл ығын.
Кеудемде дертті болып жүрек қалды,
Қайда кетті тазалық, балалығым!

Сені көрсем тоқталып болмау қайда,
Уайымсыз шын көңілмен ойнау қайда.
Алдымда болар деген үмітім жоқ,
Бір өзіңнен басқаны ойлау қайда.

Сен үшін әке-шеше, ардақ кеттім,
Белгілі құдай қосқан жардан кеттім.
Өзіме аян білсем де, білгенім жоқ,
Мұндай жолы болар ма арам ниеттің.

Кәкітай сол арада кіріп келді,
Қыз дағы жасырмады мәнді білді.
Қыз жанды құрғыр кетті бойы босап,
Кінә ауған соң ұрысты маған енді.

Ежелден маған мәлім уағдаң босы,
Көңілдің табылар ма мұндай қошы.
Жолығушы ең, жүруші ең тым-ақ шапшаң,
Мінезің қайда барсаң бәрі де осы.

Жаманын уағдасыздың білмеймісің,
Көңілге білсеңдағы ілмеймісің.
Бибімен қалай жүрмін, қалай тұрмын,
Көзің шығып кетті ме көрмеймісің.

¹ Бибі — Кәкітайдың әйелі.

ӘБІШКЕ ХАТ

Кәкітай былжырап¹,
Айтыпты білгенше.
Жүрегі елжіреп,
Асығып көргенше.

Бірге өскен жолдасым,
Сағындым бірлікті.
Көрерге мұңдасым,
Тілеймін тірлікті.

Баяғы келер ме,
Бірге ойнап жүруге.
Бар құдай берер ме,
Жүзді аман көруге.

Қуанып құшақтап,
Сөйлесіп күлуге.
Жарқылдап, бұлғақтап,
Қызықты бөлуге.

Сөйлесіп, сырласып,
Далада аяңдап.
Қалжыңмен ырғалып,
Ақырын аяңдап.

Бақытқа сенбедім,
Қызыққа келмедім.
Алланың бергенін,
Сорлы боп білмедім.

Өткенге зар болдым,
Қызыққа жете алмай,
Айтарға бар болдым,
Қайғыдан кете алмай.

Қиналтсам жанымды,
Баяғы келер ме.
Айтсам бар малымды,
Тілекті берер ме!

Сағындым, сарылдым,
Рахаттан арылдым.
Сабыр ғып жүрсем де,
Хат көріп, тарылдым.

1894 жыл

¹ Мағауия Кәкітаймен жас жағынан құрбы болғандықтан, екеуі қалжыңдаса беретін әдеті екен. Кәкітай Әбішке олеңмен жазған бір хатында Мағауияны “Қу көсе” деп қалжыңдайды (Мағауия шынында көсе болған). Сол қалжың сөздің орайына Мағауия: “Кәкітай былжырап” — дейді. — Қ. М.

ӘБІШКЕ

Ыңқылдап жатыр екен жаңа барсам,
Жасымды тоқтата алмай болдым сарсаң.
Сүп-сүр болып жатқанын шалқасынан,
Көкірегім көреді, көзімді алсам.

Көзінің еті қашқан арықтаған,
Сүйек, сіңір — бәрі де анықталған.
Ақ кенептің ішінде аппақ болып,
Ғазиз болып жатыр-ау, қайран ағам.

Рақымсың, рақмансың, ғалым зорсың,
Құлың көрген бейнетті біліп тұрсың.
Құдай-ау, ғарібіңе заман бар ма, —
Дейтұғын бишаралар жолың болсын.

Заманым не боларын білмей тұрмын,
Құдай-ау, не қылсаң да риза құлмын.
Ғарібіңе өзің рақым ойламасаң,
Сенделіп іс ақырын білмей жүрмін.

Еліме қайтармын ба жолым болып,
Барады қасіретке ішім толып.
Турағұл, Ғабидолла, Кәкітайлар
Алдымнан шығар ма екен ойнап-күліп.

Жолықсам күлкіменен құшақтасып,
Сөйлесіп, қалжыңдасып көңіл басып,
Құдай-ау, өзің сақта жолығудан,
Жыласып, шуылдасып, ойбайласып!

1895 жыл

ӘБІШКЕ

Дейтұғын сөзің қайда “Мағатайым”,
Жүректің тоқтауы жоқ барған сайын.
Жарқ-жүрқ етіп жайнаған жас шағыңда,
Шынымен қор бола ма ағатайым.

Жас татымас жылауға көзді бұлап,
Құдай-ау, жалбарынам жанын сұрап.
Сыртыңа ешбір белгі қоймасаң да,
Күймесіңе болмайды жүрек жылап.

1895 жыл

Жалғыз міне отырмын әр нәрсе ойлап,
Тістеніп көзге келген жасты “қойлап”.
Ауру тыныш болғанда, мен де тыныш,
Біңк еткен дыбыс шықса жүрек ойнап.

Әр нәрсе ойға түсті жалғыз жатып,
Уайым ойлаған соң жанға батып.
Еш бейнетті мен әлі көрмеп едім,
Мінеки, енді білдім дәмін татып.

Біңқыл қағып жатады сұп-сұр болып,
Сырылдап қақыра алмай кеуде толып.
Жалғыздық, биғылаждық еске түсіп,
Жүрек болмай ериді мұны көріп.

Шыншыл тіл, әдебі зор, таза жүрек,
Ақ көңіл, сақтамайтын ішінде кек.
Өмірден үміті жоқ, бейнеті көп,
Жатады бір қозғалмай зор көкірек.

Болады байқағанға айтуға ер деп,
Тайсалмай еш нәрседен отыр кел деп.
Азабыңнан құтқар да, бар құдайым,
Айтады: жаным қазір, ала бер деп.

Көп тіленіп сұрайды осыны айтып,
Мұны естіп мен шыдармын енді қайтіп.
Жүзін көріп, бейнеті еске түсіп,
Бойымды жеңе алмадым бүгін тартып.

1895 жыл

ӘБІШ ӨЛГЕНДЕ

Бірге туған бауырлас,
Дүниеде айырылмас.
Тағдыр алла болған соң,
Енді артына қайрылмас.

Дәулет, бақыт, қуаныш,
Бір араға үйіскен.
Басқа қайғы түскенде,
Дәл өзімдей күйіскен.

Ішкі сырды айтқызбай,
Қабақ пенен түйіскен.
“Мағатайым” деген мен
Естен кетпес сүйіскен.
Қай-қайдағы сырды айтып,
Сыбырласып күліскен.

Құдай басқа салған соң,
Бұлқынып болмас көнбеске.
Қиын екен талпыну,
Қолдан келіп өнбеске.

Мағашым жалғыз қалар деп,
Шыдамақ болды өлмеске,
Шыны тағдыр келген соң,
Бола ма шырақ сөнбеске...
Амалың жоқ қайтесің,
Кеткеннен соң келмеске.

Балаң қалды қолымда,
Дидарыңды көре алмай,
Мойныңнан құшақтап,
Еркелеп, сүйіп жүре алмай.
Далада өлім кез болды-ау,
Бас-аяғың құралмай.
Бостығымнан мен сорлы,
Ризалық кетті сұралмай.

Ер жеткен соң Рахила,
Арман қылар әкесің.
Тырнағына ала ма,
Аға, іні, шешесін.
Жетіммін деген ішінде
Кетеме қайғы, кекесін.
Құл болармын балаңа,
Қате кетсе кешесің!

Жарың қалды қолымда,
Жетім болған жасында,
Неше түрлі қайғы бар,
Бишараның басында.
Арманда қалды-ау қайтсін ол,
Отыра алмай қасында.

1895 жыл

* * *

Бір кезде ел маңдайы Күшік¹ еді,
Дәулеті құстай өрлеп ұшып еді.
Берекелі, бірлікшіл, бір туысқан
Алдына бір тайпы елдің түсіп еді.

Елдің малын бұл күнде ұры жеп жүр,
Жегенде де есепсіз ірі жеп жүр.
Адамдық атын жойдың біздің Шыңғыс,
Арам малды екiнiң бiрi жеп жүр.

Момын келер зар қағып негенiнен,
Залым келер құтқар деп жегенiнен.
Бес-алты үйдi билеген қулар шықты,
Қайтiп болар бәрiнiң дегенiнен.

Ал ендi, осы айтқанның бәрiн де қыл,
Көңiлiнде бiреуiнiң қалмасын зiл.
Тамам жанның дегенi қайдан болсын,
Бұл елдiң оңбайтынын осыдан бiл.

* * *

Жас шыбық жазғытұрғы гүлiн шашқан,
Иiсi аңқып маңайына көңiл ашқан.
Бой балқып, буын босап елжiрейдi,
Жүрегiң қапаланып қайғы басқан.

Басына сол шыбықтың жемiс шығар,
Пендесiн еркiндiкпен тәңiрiм сынар.
Жаз жақсы, дәнi толық болса жемiс,
Тамаша уақыт кешiп көңiл тынар.

Жақсы иiс, дәндi жемiс, жас қызыл гүл,
Пендеге құдай берген үлкен сый бiл.
Қайғысыз көңiл ашып, бойды ерiткен,
Күнәсiз шын рахатын айта алмас тiл.

Пендесi жақсылыққа талап ету,
Алладан ол мақсатқа қолың жету.
Алал болған қызықтан құр қалмаңыз,
Бек оңай сұм жалғаннан өтiп кету.

Бұл өлең махаббатты, сағынышты,
Тез ұғып, тез сезiндiк бастан кештi.
Көргенiм күңгiрт тартып қалып едi,
Шын сөзi өткендi ойлап толғатты iштi.

¹ Күшік (Кішік) – Абайдың жетінші атасы. Тобықтының үлкен бір руы Күшік деп аталады. – Қ. М.

ПОЭМАЛАРЫ

МЕДИҒАТ–ҚАСЫМ

Бір әңгіме қозғалды ойымдағы,
Мақсұт болды әшкере болынбағы.
Бай мейірімсіз ер құлдан саза тартқан,
Африкада Нил дария бойындағы.

Ол күнде болмаған шақ құлға бостан,
Жаңа ашылған Африка бір гүлістан.
Кені қалың, егіні мол болған соң,
Ізденіп барған жан көп неше тұстан.

Қызығын Африканың іздеп тапқан,
Қақ жарып бір ықылымды¹ Нил дария аққан
Бұрынырақ ізденіп талаппенен
Мұрат деген бай кепті Мысыр жақтан.

Үй салған Нил дарияның жағасына,
Су жайған тоғам алып даласына.
Бақша ғып жатып алды бір сахраны,
Жүз шақырымдай Занзибар² қаласына.

Құлы көп, егіні көп бұл үлкен бай,
Еңбек қып малды жиған жанды аямай.
Құлды малша таяқпен жұмсаушы еді,
Адам деп обалына бір қарамай.

Бар еді Медіғат деген жалғыз ұлы,
Мот³ қылып бұзып еді малдың молы.
Қаталы әкесінен бетер еді,
Тітіреп тұрушы еді барша құлы.

Дейтұғын бір ұлы бар Қасым атты,
Қарасұрлау пішіні зәңгі⁴ затты.
Отты қара көзі бар, ұзын бойлы
Төкаппар, төуекелшіл, бек қайратты.

¹ Ықылым (арабша) Иклим – кең алқап, өлке мағынасында.

² Занзибар – Шығыс Африкадағы қала.

³ Мот – орысша – байлықты ысырап етуші, шашушы.

⁴ Зәңгі – негр заттылар. – Қ. М.

Он сегізге келіпті биыл жасы,
Байға бек қадірлі еді мұның басы.
Бай бала ғып өсірген сатып алып,
Мәрия деген қызда еді бар ынтасы.

Медіғатпен жақын еді ол қыз бірақ,
Қасымнан ұстаушы еді бойын жырақ.
Қызға бір күн бар сырын айтып еді,
Оңаша алып барып аулағырақ.

Қыз не қылсын бұл құлды, көңілі тоқ,
Кекетіп, жылы жауап берген де жоқ.
Жарынан жаман пішін көргеннен соң,
Дал болып әлгі арада қалды аң-таң боп.

Қасымды елемеді бойын тартып,
– Аузыңа алма бұл сөзді деді қайтып.
Ендігәрі мазамды ала берсең,
Жазанды тарттырармын Медіғатқа айтып.

Ашуы келді жастың қаны құрып,
Жүрегі тулап кетті ашу керіп.
– Құдай емес, сенгенің Медіғат шығар,
Жерге енсең де құтқарман, деді ақырып.

Қыз білдірді Медіғатқа Қасым сөзін,
Қасымның апкелтірді қазір өзін.
Тік тіліп Медіғаттан да тартынған жоқ,
Сүп-сүр болып қан басып екі көзін.

Ақырын Медіғат жиды ол бар құлын,
Әлдің білмей асыпты, – деді зұлым.
Насосқа Қасым итті отыртындар,
Бергемін, – деп сөйлейді – пұнын-құлын.

Оқша өтеді насостың миға зәрі,
Жаза емес мұнан басқа істің бәрі.
– Екі хисса беріндер аямаңдар,
Иттікті қылмасын – деп, ендігәрі!

Бұл жазаны ұмытпас тартқан кісі,
Ешкімге паш болмайды қылған ісі.
Ұрған, соққан дүреден артық жаза,
Екеу түгіл әуелі бір хиссасы.

Кранның астына әкеп қойды байлап,
Ағынға басын дәлдеп жатыр жайлап.
Күлімсіреп балқонда қарап тұрған,
Қасым ер Мәрияны көрді абайлап,

Қуанғанын жүзінен сезгеннен соң,
Долданып, күйіп кетті қаны қайнап.
Ыңқ еткенім естілсе, сүйінер деп,
Тістеніп жатып алды, ернін шайнап.

Су құйылды қраннан басына атып,
Қыңқ етіп дыбыс бермей қалды қатып.
Ойбайынан өлгенін оңай көріп,
Шыдап берді жатса да қанша батып.

Ешкімге қарамады көзін ашып,
Өлгендей сүп-сүр болып қаны қашып.
Жорға құлдар қошамет жөні осы деп,
Бәрі дағы күлісер шуылдасып.

Нарядчик ақыл айтты қасына кеп,
— Өлтірмесең жарайды қойғанын деп.
Рұқсатсыз әкеңнен істеп едің,
Жазым болар, шырағым, қойғаның еп.

Ақырып сонда Медіғат: босат, — деді,
— Алдымнан шығатұғын осы ит пе еді.
Мұнан былай бір ауыз қарсы тұрса,
Қатты жаза қылармын мұнан да енді.

Қасымды босатады қалған талып,
Талғанша шыдамына қайран қалып.
Астына біраз ғана салам төсеп,
Тастады бір амбарға оны апарып.

Екі сәтке қозғалмай қалды жатып,
Биттей дыбыс бермеді тастай қатып.
Қасына қойған асқа қарамайды,
Тиген жоқ тым болмаса бір дәм татып.

Сыр бермеді босанып биттей жасып,
Өлгендей сүп-сүр болып қаны қашып.
Екі күн сол қалыппен жатты дағы,
Үшінші күн жоқ болып кетті қашып.

Зор көкірек өсірді бай бек сыйлап,
Бала бөрін қайырды бір күн қинап.
Көрмегенді көрген соң не шыдасын,
Іздесе де таппады жұртын жинап.

Көршілерін жинады бай келсін деп,
Ізге түсер ит те көп, зәңгі де көп.
Үш күн іздеп бір белгі таба алмастан,
Бәрі де үйге қайтты бек қайран боп.

Із қалдырмай кетудің мәнін тапқан,
Қыз сөзімен қинады Медіғат ақтан.
Кекшіл зәңгі кек алмай неге кетсін,
Байдың үйін торыды бағы жақтан.

Серуендеп Мәрия сонда гөләйттаған,
Ұстап алып, балтамен басын шапқан.
Ызасын бір қанменен жуғаннан соң,
Жөніне жүре берді шығып бақтан.
Ертең жұрт Мәрия қызды іздеп жүріп,
Сүйегін тауып алды өліп жатқан.

Бар адамын жиыпты бай кешіне,
Ойшылдарды алыпты кеңесіне,
Бір ақсақал зәңгіден бай сұрады:
— Білгіш едің, бұл кімнен, білесің бе?

Сөйледі тағзымменен әлгі ақсақал:
— Ұры емес мұны қылған іздеген мал.
Кекті қанмен жуатын Қасым ісі,
Неге қашты, не көрді ойыңа сал.

— Ол болмаса бұл қызды неге шапты,
Келер жердің мәнісін қайдан тапты.
Осымен кетсе игі еді қайталамай,
Көзі жаман ит еді кегі қатты.
Нағашысы қан ішер Зұлүс еді,
Тәкаппар қылған ісі соған тартты.
Сезгенін, ойлағанын жасырмастан,
Сол халыққа зәңгі шал ойын айтты.

Қасымнан еш хабар жоқ аз жыл өтті,
Бай еркіне жіберді Медіғат мотты.
Ауыр дәулет шыдамай судай ағып,
Банкілер мағлұм қылды банкротты.

Бай ағашын сатыпты, егіндікті,
Үйін сатты, ойлады бір ниетті.
Борышын төлеп, аз қалған құл, малымен,
Қамын жеді Мысырға жөнелмекті.

Атын да, арбасын да алды сайлап,
Жүруге біржолата жүгін байлап.
Жиырмадай қолында құл, күңі бар,
Өзгелерін сатыпты базарға айдап.

Жол қауіпті, мықтады қару-жарақ,
Бір арбаға салыпты Медіғат арақ.
Сахрамен жүреді, қаласы жоқ,
Қырық кісіге алыпты айлық тамақ.

* * *

Медіғатта қарындас бар Ғазиза атты,
Ұнамайды бай менен Медіғат анты.
Сыры да, жүрісі де — бәрі бөлек,
Ешкіммен сөйлеспейді діні қатты.

Жүреді істеріне жиіркеніп,
Бір ауыз сөз қатпайды сырына еніп,
Байдың тапқан күйеуін менсінбейді,
Құтылғысы келсе де байға беріп.

Сәлім деген жігітке болған ғашық,
Жолығып жүруші еді көңілін басып.
Ғазизаны ол байдан сұрап еді,
Қызы мен махаббатты сырын ашып.

Бай біле ме ғашықтық жақсы ниетті,
Кедейсің деп қайтарып көңілін тепті.
Жас жігіт қаны қайнап шыдай алмай,
Ешкімге мағлұм емес жоқ боп кетті.

Артынан екі ғашық бір жолығысқан,
Ай жарық, бақта отырып көп жыласқан,
Не дүние, не ахиретте қосылмаққа,
Екеуі сол арада уағдаласқан.

Керуен қылшағынан шығып қонды,
Білмейді көп жыл өткен жолын оңды.
— Тура бастап барамын ақы берсең,
Деп, бұларға бір зәңгі хазір болды.

Ғарапша киімі бар, жүйрік тілге,
Таныспын деп айтады жолдағы елге.
Харакетім басшылық керуенге,
Талайды бастап келдім осынау жерге.

Сұрады сынамаққа жерді барлап,
Суылдатып зәңгі түр бәрін сарнап.
Өз ісіне жүйрігін көргеннен соң,
Сөйлесіп сол арада алды жалдап.

Жол үстінде бірқатар күндер өтті,
Занзибарға жақындап бұлар кепті.

Бір қонарлық жақсы жер көремін деп,
Алдынан басшы зәңгі шауып кетті.

Қондырды тосып алып бір аралға,
— Залалды хайуаны көп, — деді малға.
— Жалғыз келер ауызда мен тұрамын,
Ұйықтамай күзетем деп бүгін таңға.

Бұл сөзін һәммә қауым қабыл алды,
Жайласып сол тығырықта жатып қалды.
Мақсатсыз зәңгі бір күн іс қылған жоқ,
Байқарсыз айтқаннан соң несі барды.

Қас қарайып сол уақыт күн де батты,
Хабарсыз еш нәрседен керуен жатты.
Қасында заңғар таудың бөктерімен
Жүгіртіп келе жатыр жиырма атты.

Бұлар зәңгі жол тосып, кісі өлтіргіш,
Бір қылатын ісі бар бүгінгі кеш.
Сарыбастық бұлардың атаманы,
Өзі батыр, өзі қу, өзі білгіш.

Біреуі сөз айтпайды онан басқа,
Келгенше жеңілген жоқ осы жасқа.
Атаман неше күннен түрі бұзық,
Ұйқы мен қарамайды ішер асқа.

Киімі сондай жақсы атаманның,
Жап-жалаңаш бәрі де қалған жанның.
Сарыбастық дегенде селк етеді,
Үлкен түгіл баласы осы маңның.

Қайдан шыққан еш жанға сырын айтпас,
Өлемін деп қорғанып бойын тартпас.
Жауға қарап ақырып, қол сермесе,
Жолдастары ұрынар оттан қайтпас.

Әсіресе байларға рақым етпес,
Ағаш толы зәңгінің бәрі ниеттес.
Сорлы болған жандарға тағы әдеті,
Бір жақсылық қылады естен кетпес.

Жалғыз дамбал киімі бұтын жапқан,
Өңшең батыр жиылған неше жақтан.
Долы тентек зәңгіні қойша айдайды,
Сарыбастық билеудің жөнін тапқан.

Бір арада бәрілері тұра қалды,
Атаман айналдырып жерін шалды.

Сезікті еш нәрсені көрмеген соң,
Жолдасының қасына қайтып барды.

Бәрі де түсе қалды атын байлап,
Жатуға ыңғайланып төсек сайлап.
Оңашаға апарып көрпе, жастық,
Атаманға орын жүр біреу жайлап.

Тоқ тамақ, іздемейді үй мен шатыр,
Аңша үйренген ұйықтады өңшең батыр.
Мылтығын, қанжарымен қолына ұстап,
Ұйықтамай жалғыз бастық бек сақ жатыр.

— Құдай-ау, қорлық көрдім кінәсізден.
Жолығар кеш қалдық па көзімізден.
Тіпті тірі жүрмеймін соқтығамын,
Сап-сау неге құтылсын бүгін бізден.

— Медіғатқа көрсетермін өлсем дағы,
Неге көмек болмайды істің ағы.
Бүгін тірі қолыма түспей кетсе,
Қол жетпеген бір сорлы болдым дағы.

— Япырмай, болып қалды түн ортасы,
Батырдың алдай алмас шын жолдасы.
Уабаға¹ бір хабарсыз кетіп қалса,
Қиянатшыл кеудеде тұрмас басы.

Сарыбастық жатыр еді осыны ойлап,
Іс қылатын жан емес бекерге ойнап.
Бір уақыт жер тыңдайды жата қала,
Не далаға қарайды бойлап-бойлап:

Келеді бір салт атты дүрсілдетіп,
Кешікпей-ақ сол маңға келді жетіп.
Дос екенін білдіріп хабар берді,
Саршұнақ тышқан болып шиқ-шиқ етіп.

Есітіп бұл хабарды ұшып тұрды,
Келе жатқан кісіні көзі көрді.
Келгенінше шыдамай Сарыбастық,
Алдынан салт аттының қарсы жүрді.

Уабаға¹ қайраты мол аман шығар,
Бастықтың батыр еді сырын ұғар.
— Керуен қайда, кешіктің не себептен,
Қысқа сөйлеп, тезірек берші хабар.

¹ Уабаға — Қасымның Мұраттарға жіберген адамының аты.

– Керуен бір сағаттық жақын жерде,
Кіргіздім айламенен шықпас көрге.
Мұрат бай бала-шаға, құлдарымен,
Іздеген кісілерің бәрі бірге.

Кетіпті бір аңшылар мені шағып,
Астыртын бір-екеуі жатты бағып.
Қара басып ұйықтады жаңа талып,
Бір атпен ептеп шықтым құдай қағып.

Сарыбастық қойып еді бір ысқырып,
Зәңгілер даяр болды атып-тұрып.
Бү да мінді атына, бәрі мінді,
Бұлар өскен жан емес босқа жүріп.

– Отқа бірге кіріскен, жолдастарым,
Аянбай қимылдандар бүгін бәрің.
Қара жұртқа бұл түнде рақымым жоқ,
Тірі ұстандар ақ жүзді адамдарын.

– Ақ жүздіні байландар, өлтірмеңдер,
Құнымды жоқтасындар бүгін сендер.
Жүрегімді жеп жүрген неше жылдан
Дәрім келді, жігіттер, жарамды емдер.

Қылышын суырып алды жалаңаштап,
– Жүр деді, Уабағаға, тура бастап.
Қара арғымақ астында суылдайды,
Анда-санда басын бір изеп тастап.

Ашумен екі көзі кетті жайнап,
Жеңдерін босатады, белін байлап.
Мылтықтарын ыңғайлап аттарына,
Алты ауыз қанжарының бәрін сайлап.

Асау қаны құтырып ашу қысып,
Тісін қайрап асығып іші пысып.
Қанжарларын аузына тістеп алып,
Керуенге тиіп кетті қышқырысып.

Керуен жауды көрді келген жетіп,
Мылтықпен қоя берді дүрсілдетіп.
Жанды беру оңай ма оларға да,
Уағдаласқан өлуге қару етіп.

Қорғасын бұршақ пенен алды тосып,
Зәңгілер қорғанады неден шошып.
Сарыбастық бір былдырлап ақырғанда,
Аттарын қоя берді бәрі түсіп.

Керуенге аттар кірді араласып,
Хайуанды ата алсын ба қалды сасып.
Іле-шала артынан өңкей зәңгі,
Жауға кірді қанжармен шуылдасып.

Қашуға еш жолы жоқ қойған тығып,
Дүркіреді керуен қойдай ығып.
Құлда жүрек бола ма қан көрмеген,
Не қыларын білмеді есі шығып.

Бір адам қаша алмады мойнын бұрып,
Құлдарды бауыздайды қойдай қырып.
Өңге жанға атаман қарамастаң,
Медіғатты тауып алды іздеп жүріп.

Алып тұрып тізерлеп байлап салды,
Тізеге шыдасын ба талып қалды,
Ақ жүзіден жалғыз-ақ бай өліпті,
Өңгелерін бәрін де жиып алды.

Бәрін тінтіп алысты тапқандарын,
Күл көмір ғып жоғалтты қалғандарын.
Екі бөшке арақты жасырыпты,
Бастыққа білдірмейді алғандарын.

Керуенді талап болып жиылысты
Енді аларлық нәрсесі жоқ қой десті.
Олжасын, тұтқындарын ертіп алып,
Тауға қарай таң атпай жөнелісті.

* * *

Бұл таудың аңшысы көп, аңы да көп,
Кісі өлтіргіш бұзақы жаны да көп.
Күні бойы аң атқан кешке қайтып,
Екі аңшы отыр бұлардың маңына кеп.

Бірі қызмет қылып жүр, бірі жатқан,
Шай қайнатып маздатып отын жаққан.
Шөңкесін тағына олар іліп қойып,
Аңдарын сойып жатыр бүгінгі атқан.

Бәрін жайлап, оятты жатқанын көп,
— Ұйықтарсың, — дейді Сәлім, — тамағың жеп,
Өткен түн көп сөз айттың ұйқысырап,
Әсіресе, “ғашығым Ғазиза” деп.

— Шырағым, сені ұнайды көңілім бек,
Ғашық бар жүрегінде, не кешпес кек.

Неге маған айтпайсың уілейсің,
Мен білсем оған себеп ойланар ек.

Шырағым, мергендігің маған жетті,
Бір жат айтпас қорқақ деп сені тіпті.
Сен аңшы боп қаңғырар жан емессің,
Сені бір үлкен қайғы тентіретті.

Бүгін жүрсең өлер ең маған ермей,
Аңға жүрдің бек сүле көңіл бөлмей.
Шабайын деп тұрғанын көре-тұра,
Жолбарысқа бардың ба көзің көрмей.

– Мен бардым бар қайратын көрейін деп,
Тіпті тірі жүргенше өлейін деп.
Жүрегімнің жанғанын тым болмаса,
Алысып біраз ғана бөлейін деп.

– Бар еді бір ғашығым Ғазиза атты,
Сүйіп ем бар көңіліммен оны қатты.
Әкесі кедейсің деп бермеген соң,
Қаһараты жүрекке қатты батты.

– Сол итті көре алмадым енді қайтып,
Ызамен ала-алмадым бойды тартып.
Бағдаттағы бір байдың өзі-ақ едім,
Ар қылдым жар алуға малымды айтып.

– Жаныма ара түстің құрбан болып,
Ерлікпен алып қалдың қайрат қылып.
Сырымды жасырмайын, білдірейін,
Өзің де сөге алмассың мәнін біліп.

– Оңаша сүйгеніммен үш жолықтым,
Махаббат — сағынышты сол жол ұқтым.
Сүйініші, күйініші махаббаттың,
Жүрегіне түспейді қарны тоқтың.

– Бұзылғандық қылып ем әрбір істі,
Ұрғашымен жүріп ем не келісті.
Нәпсі екен, жас жүректің жалыны екен,
Ғашықтық тіпті өзге екен басқа түсті.

Аңшы едім ұрғашының жүрегіне,
Жараттым не сұлуды керегіме.
Өзімді-өзім билейтін жанша ұғушы ем,
Құр нәпсіге ер екем керегі не.

Кетуші ек бір көргенде құмарланып,
Жеткенше сабыр етпей күйіп-жанып.

Алдап, арбап қолыңа түсірген соң,
Салқындап қалушы еді көңіл қанып.

Бір күні Ғазизаны көрдік кез кеп,
Жастықпен жүрегімде сондайды іздеп.
Сөйлесіп мен үйіне ере бардым,
Әлі-ақ қолға түседі сендей қыз деп.

Сол оймен ашна болдым араласып,
Қызды аңдып жүрген жан көп қамаласып.
Жалған сүю, алдаудың арсыздығын,
Шын махаббат көрсетті көзімді ашып.

Көргеннен-ақ жалған сөз айта алмадым.
Бойымды жеңіп кетті, тарта алмадым.
Япырмай, не болды деп сілкінсем де,
Құлап кеттім тереңге қайта алмадым.

Шаруамен үйде қалдым бір күн бармай,
Кешке аңға шығып кеттім шыдай алмай.
Бір топ аңшы жолығып аю атқан,
Үш күн жүрдім солардан босай алмай.

Үшінші күн үйіме келдім кешке,
Бола ма көңіл гүлін іздемеске.
Таң атқанша шыдамақ қиын болды,
Түнде бару биәдеп іс емес пе.

Үйімнен тысқа шықтым отыра алмай,
Бір ойлап тулаған соң көңіл қандай.
Аяңдап жүріп кеттім, бос сандалып,
Бір қыздан басқа ойыма еш нәрсе алмай.

Тағдырды кім біледі болмасына,
Қайғы ілінді, қаңғыртты бұл басыма.
Жеңген жүрек айтқанын қылғызбай ма,
Қыздың бастап кіргізді бақшасына.

Бақшаны сейіл қылдым енді аралап,
Ай жарық жаздың түнін тамашалап.
Тоғайдың арасында орындықта,
Бір ақ нәрсе көрінді тұрсам қарап.

Қасына жақын бардым ептеп басып,
Қарасам Ғазиза екен, қалдым сасып.
Көрініп қалдым, қашуға амал бар ма,
Жетіп бардым қасына амандасып.

Жолығам деп білгем жоқ бұл түн сізге,
Жан жоқ деп ойлап едім менен өзге.

Шошыттым ба байқаусыз қаңғып келіп,
Кешіңіз, сұрғылт кірді жүзіңізге!

Неге керек менің сізге шошығаным,
Қымбатты нәрсе емес қой сонша жаным.
Келдіңіз не себеппен осы баққа,
Шыныңызды айтып, білдірші маған мәнін.

Айтайын рұхсатыңды тартып алма,
Ренжіп қап көңіліңе жара салма.
Шынымен мен сорлыны ұнамасаң,
Өлімнен басқа маған орын бар ма.

Ғазиза-ау, енді намыс жасырмағам,
Тілегім тағдырымнан емес шағын.
Өмірімнің қуанышы, жұбанышы сен,
Құдайым рахым етпес сенсіз бағын.

Ғазиза шын ғашықпын, сен маған сен,
Бар өмірімді өзіңе байлаған сен.
Дүниедегі бар қызық күңгірт тартты,
Дерт болып жүрегімде қайнаған сен.

Шынымен бұл халімді түймеймісің,
Қор болғаным білінді күймеймісің.
Жүрегіңе тереңдеп ақылдасшы,
Шыныңды айт, сүйемісің, сүймеймісің!

Мен ғарыппын, бір рахым етпеймісің,
Қор болып осылайша өт деймісің.
Шөлдеген махаббатқа қайыршымын,
Ғазиза-ау, шынымен кет деймісің.

Жүректегі бар қайғы, зарлы мұңның,
Бастаған соң, бәрін де айтып тындым.
Бар дерті ашылған соң, көрілген соң,
Жасырыны қала ма бұл көңілдің.

Ғазиза бір қуарып, бір қызарып,
Үстелге зорға отырды әрең барып.
Пішінінен бір үміт хасил болып,
Қуанғаннан кетіппін бір аз талып.

Халит-ау, халім осы жүрген қашып,
Өлсем арман қылмас ем амандасып.
Алдына алған басымды құшақтаған,
Қарасам бір уақытта көзімді ашып.

Бет-аузымның бөрі су коздің жасы,
Ауып маған кетіпті бар ықыласы.

Құшақтасып қалыппыз екі сорлы,
Бұдан артық не көрер адам басы.

Отырдық бір жыласып, бір күлісіп,
Жүрек бәрін білдірді сырын шешіп.
Таңға жақын айырылды ама бар ма,
Жолығармыз ертең деп, қош-қош десіп.

Тұра сала орнымнан ертең бардым,
Ғазизаны сұрауды көңіліме алдым.
Бай қорлады, бермеді кедейсің деп,
Шығып кеттім долданып, ашуландым.

Тыста біреу қолыма бір хат берді,
Кімнен келген екенін ішім білді.
Асығыс бүктесіне қарай салып,
Үйге апарып тезірек ашқым келді.

Қол дірілдеп сол хатты оқыдым тез,
“Жартас. Түн. Сақ бол!” деген үш ауыз сөз.
Жолықпақ мезгілі мен жерін айтқан,
Сақ бол деген мағлұм ғой, аңдыр мінез.

Түн болған соң, бұйырып ат ерттеттім,
Уағдаласқан орынға жүріп кеттім.
Байдың бағы қасында белгілі тас,
Түн жарым уақытында келіп жеттім.

Тастадым бір ағашқа атты байлап,
Тасқа келіп бекіндім жерді абайлап.
Ит мінезі Медіғаттың мағлұм еді,
Қаруымды оңайға қойдым сайлап.

Келе жатыр Ғазиза, көрдім бақтан,
Торғын шәлі жамылған, көйлегі ақтан.
Жүрек соғып дірілдеп зорға басып,
Алдынан қарсы шықтым мен тас жақтан.

Жеткенше асығыстап бастым сасып,
Сөз сөйлер орын бар ма амандасып.
Аузы менен көзінен кезек сүйіп,
Тас жаққа алып жүрдім құшақтасып.

Мен үшін естідің-ау қаһаратты,
Тұрпайы әкем сөзі жаман батты.
Қарағым, тез сөйлесіп, айрылалық,
Рахымсыздар аямас, анду қатты.

Сенен соң әкем келді маған кіріп,
Қасыма жетіп келді мені көріп.

– Деді, ей, қызым, өзің біл өз басыңды,
Жаңа Сәлім сұрады сені келіп,

Сені қорлап айтады сөзін жайлап,
Жауабын қойған жансып маған байлап.
Әлгі өтірік майдасып тұрғанына,
Жүрегім тулап кетті, қаным қайнап.

Нем бар дедім, әй, әке, одан артық,
Менен несін жасқандың бойың тартып.
Мен риза Сәлімді жар қылуға,
Қуанту керек еді көнгенді айтып.

Сол-ақ екен ашылды көпір мінез,
Деді, – ей, қызым, не менен, не онан без.
Сол сияқты бір итті менсінесің,
Өлтірермін қайт, деді, – сөзіңнен тез!

Сәлімге ауған бар көңілім қайта алмаймын,
Өтірікші дүниеде атанбаймын.
Жүрегімнің билігі бір өзімде,
Өлтірсең де қайтам деп айта алмаймын.

Жауапты бергенім жоқ мен дағы ығып,
Жіберсе де қайтейін жерге тығып.
Ұрсып-ұрсып аузына келгенді айтып,
Соныменен үйімнен кетті шығып.

Соны айтқанда артымнан бір ит үрді,
Көп кісі екен артымда бізді көрді.
Залымды ұста, өлтір, – деп шуылдасып,
Бәрі де маған қарай ду жүгірді.

Қылышпен қарбандым мен дағы ұрысып,
Осынша жазам не деп ашу қысып.
Екеу-үшеу жығылып қалғаннан соң,
Бәрі де тұрып қалды есі шығып.

Қорқайын деп тұрғам жоқ мен де тіпті,
Қылышқа маһир едім тым-ақ епті.
“Сәлім” деген дыбысқа жалт қарасам,
Қыз жетектеп атымды алып кепті.

Қарғып міндім тоқтамай атқа барып,
Қақ бөліп жүре бердім, топты жарып.
Өңкей жаяу аттыны қуа алмай,
Бәрі де тұрып қалды бос қамалып.

Халит, міне білдірдім халді бастан,
Осындай істі көрдім мен де жастан.

Кісі өлтірдім, тұруға орны бар ма,
Кетіп қалдым жарымды көре алмастан.

Кеше түнде Ғазиза түсіме енді,
Сәлім, мені сақта деп қолын берді.
Беттен басқа жерінің бәрі де қан,
Қорқынышты пішінін көзім көрді.

Оянып кеттім сонан шошынғаннан,
Сағынышты ғашықпын жүрек жанған.
Жалғыз алла рахымынан үмітім бар,
Сөндірет деп бұл отын өзі салған.

Сонымен отыр еді от басында,
Мылтық тарс-түрс атылды қақ қасында.
Шуылдаған дауыс та естілді,
Қаруға ұмтылысты жасқансын ба.

Ұрысқан қылыш даусы шартылдаған,
Және артынан өрт шықты жарқылдаған.
Сәлім сасып қаруын қамданады,
Өрқашан қатерлі істен тартынбаған.

Зәңгілер ғой біреуді талап жатқан,
Бізге намыс болмай ма бойды тартқан.
Кешікпей тез қамданып атыңа мін,
Құдайға жан болады бұған шапқан.

Халит айтты: орынсыз батырланба,
Екеуміз не қыламыз сонша жанға.
Бұл белгілі Сарбастық талап жатқан,
Жаулассақ жүре алмаймыз осы маңда.

Оларды мен көріп ем кешке жақын,
Бұл итпен жауласуға болма батым.
Бұл тауда аңшы болып жүре алмайсың,
Өшіксе қылғызбайды бізге жатын.

Сонымен ұйықтай алмай отыр еді,
Енгігіп сасып қашқан дүбір келді.
Не қылса жаудан қашқан адам ғой деп,
Ұмтылды ұсталық деп жүгіргенді.

Екеуі ұстап алды қамап жүріп,
Бишара қаша алмады әлі құрып.
— Байымды да, өлтірді зәңгі талап,
Жаным қи, — деп сұрайды жылап тұрып.

Байың кім, өз жайың кім, қорықпа сасып,
Айт жаным біз тимейміз, бәрін ашып.

Қолдан келсе жақсылық аямалық,
Жөні кеп құтқаруға болса нәсіп.

Әлгі айтты: байым Мұрат келе жатқан,
Жер алып, алтын қазған осы жақтан.
Ғазиза атты қызы бар, Медіғат ұлы,
Саудасы тоқталған соң елге қайтқан.

– Шаршап кеп жатыр едік аунап-қунап,
Білмей қалдық келгенін жауды дулап.
Байды өлтірді бірнеше кісісімен,
Қалғанын тірі ұста, деп жатқан шулап.

Сәлім түсі бұзылып қаны қашып,
Ұшып тұрды орнынан асып-сасып.
– Осы менің Ғазиза ғашық жарым,
Ара түсіп өлемін қаруласып.

Халит айтты: – тұра тұр, сөзді тосып,
Сарыбастық саспайды сенен шошып.
Бүгін мейрам, бар аңшы қалада жүр,
Солармен соқтығалық басты қосып.

– Оларға сөйлеселік түнде барып,
Ертең түсте ізделік жиып алып.
Пәлен жерде белгілі мекені бар,
Тоқталмастан барады маған қанық.

Сәлім де осы сөзді көрді мақұл,
Мақсатқа жетпек керек қалмай қапыл.
Бағанағы жаяуды мінгізіп ап,
Жылдамдап жүріп кетті қылмай тақыл.

Мәжілісіне көп аңшы келді бұлар,
Қатерлі іске шетінен бәрі құмар.
Сөзін естіп тоқталмай құп алысып,
Қайрат қылмақ жол болды, ерлік сынар.

Ертерек жиылысып атқа мінді,
Бәрі де аралаған талай шыңды.
Қарауылдап білдірмей қамап алды,
Сарыбастық мекен қылған бір қиынды.

* * *

Бұл таудың бір тасы жоқ бастық білмес,
Бір қиынға ап келді адам келмес.
Жалғыз дара жолына күзет қойды,
Салақтық жоқ бойында, жанға сенбес.

Ағашқа бар тұтқынды байлап жатыр,
Ақырып өмір ғып тұр бастық батыр.
Бірқатары зәңгінің атаманға,
Бір көгалға тігіпті кенеп шатыр.

Барды да шатырына батыр кірді,
Жуынуға апарып суын берді.
Бетінің бояуларын жуып тастап,
Алады шамаданнан киімдерді.

Киінді бар киімін Европаша,
Бір сұлу жігіт болды құп тамаша.
Байлаулы тұтқындарға жетіп келді,
Қасында еш адам жоқ оп-оңаша.

Келді де алдарына қарап тұрды,
Мұның Қасым екенін бәрі көрді.
Өздерінің қалғаны беп-белгілі,
Рахым қылмас түйілген түрін білді.

Шақырды бір былдырлап зәңгілерін,
Ғарапша сынап алды бар білерін.
— Рақымсыз сен тәкаппар Медіғат залым, —
Деді, міне болды ғой өлер жерің.

— Медіғатты су астына отыртыңдар,
Қылған ісі өзіне мағлұм шығар.
Екі хисса беріңдер аямандар,
Бұл залымның бір үлкен жазасы бар.

Медіғатты дірілдетіп суға апарды,
Өз жазасын өзіне қылып салды.
Өзгесіне тимеді Сарыбастық,
Өзінің шатырына қайтып барды.

Ғазиза сүп-сүр болды жаны шошып,
Енді бекер тұрмады тағдыр тосып.
Ұрғашы деп зәңгі аяп бос байлапты,
Қол-аяғын босатты жібін шешіп.

Ойланып тәуекелмен бойды жеңді,
Өлейін неде болса деп ерленді.
Қасымның жақын тұрған қара атына,
Басын шешіп үстіне қарғып мінді.

Мінді де арғымаққа қамшы басты,
Келген жағын біледі солай қашты.
Жазық жердей шабады қара арғымақ,
Елемейді арқардай тау мен тасты.

Қасым көріп, бір атқа мініп алды,
Артынан былдыр қағып айғай салды.
Тіл білетін арғымақ бір қу екен,
Қарамады қамшыға тұра қалды.

Бас-көзіне қыз-дағы төпелепті,
Қара арғымақ қозғалмас бұған тіпті.
Қолында жалақтаған қанжары бар,
Артынан Қасым батыр қуып жетті.

Қор қылды қара арғымақ есіл ерді,
Жетектеп қайта қызды алып келді.
Жазасын тартқыз мына қашқын қыздың,
Деді де, анталаған жұртқа берді.

Қызды асыраған байдың бір кемпір күңі,
Байлаулы еді одағы көрді мұны.
Арына қыздың жара сала ма деп,
Бишараның жаны ашып бұзылды өңі.

Шақырды: Ей, Қасым, деп, күң ойбайлап,
Сөзімді есіт сабыр ғып аз абайлап.
Шырағым өз жайыңды білемісің,
Кек алуға ауыпсың көзің жайнап.

— Алдындағы Ғазиза қарындасың,
Қайтып қана қинайсың мұның басын.
Бойында қалған биттей мейір болса,
Білмеймісің осының жарамасын.

— Жазасын тартқан жоқ па Медіғат аған,
Не қылды қарындасың, ойла саған.
Қорлаған өз сүйегін тіпті оңбайды,
Туысқа мейірсіз боп қарамаған.

Қасым да бұл сөзді естіп тұра қалды,
Тоқтамай шуылдаған жұртқа барды.
Бұған ешкім тиюге рұхсат жоқ деп,
Жетектеп қайта қызды ертіп алды.

— Ғазиза, мынау кемпір бек ұялтты,
Сен де мендей емес пе ең діні қатты.
Маған Медіғат қинауды қылған уақыт,
Балконда қарағаның жаман батты.

— Алмағаның батпады арашалап,
Батты маған тұрғаның тамашалап.
Хайуандай маған жаның ашымастан,
Қарағым шыдап тұрдың қайтіп қарап¹.

— Медігаттан жүрген жоқ ең сен де жарып,
Осыны кешіп тұрмын көңіліме алып.
Айтқаныңды қыламын, қауіптенбе,
Қонақ қылам, еріп жүр үйге апарып.

Жетектеп шатырына алып кірді,
Неше түрлі тамақты әкелдірді.
Жесең тамақ мінеки, ұйықтасаң, деп
Көрпесі мен жастығын салып берді.

Екеуі біраз ғана тамақ жепті,
Қасым дағы шаршарлық мезгіл жетті.
Не жастық, не көрпе жоқ есік жақта
Көк шалғынның үстіне жата кетті.

Жатысымен кешікпей ұйықтап қалды,
Зәңгілер бір оңаша жерге барды.
Бастыққа білдірмеген арақтарын,
Гуляйтті қыламыз деп алдына алды.

Арақты стақанмен көтерісті,
Бас қызып кешікпей-ақ гулдесті.
Аш қарынға ішкен соң ұйқы шала,
Тартынбай жұтқаннан соң қояма есті.

Спирт шықты басына көз қызарып,
Өз заңынша билейді, әнін салып.
Сыпайылық әдеп те зәңгіде жоқ.
Алды-артына жығылды бәрі барып.

Ұйықтағаны ұйықтады, ояуы мас,
Батырлар естен кетті не қажымас.
Жалғыз сау Сарыбастық ұйықтап жатыр,
Хабарланбай бұл халден ол есіл жас.

Аңшылар бұл халінің бәрін көрді,
Ес кетіп мас болғанша қарап тұрды.
Еңбектеп жүз саржандай келгеннен соң,
Жығылып жатқан жанға ду жүгірді.

¹ Бұл бір ауыз өлең 1908 жылғы көшірме қолжазбада жоқ. Білетін адамдар Мағауияның өз жазбасында бар еді дейді. — Қ.М.

Бір зәңгіге бір аңшы міне түсті,
Мас кісіге сау кісі қандай күшті.
Қасапшыдай қой қырған жалақтасып,
Аясын ба зәңгіні тегінде өшті.

Зәңгілер бет бұрмады бірі қашып,
Бәрі өлді аянбастан жағаласып.
Күр қолмен қаруы жоқ не қыла алсын,
Өзіне-өзі қылды қара басып.

Қасым-дағы есітті шуды оянып,
Атып шықты шатырдан қайран қалып.
Байқаса іс ұрыстан етіп кеткен.
Шақырды арғымағын айғай салып.

Арғымақ отта жүрген келді шауып,
Атын көріп ойынан кетті қауіп.
Шатырдың есігінен қайта кіріп,
Мылтығын қанжары мен алды тауып.

Және де ала шықты Ғазизаны,
Батырдың шошымайды биттей жаны.
Үстіне қарғып шықты Ғазиза мен
Көлденеңдей бергенде арғымағы.

Тек кетпей Ғазизаны ала кетті,
Саспайды сабыры мол, ақылы епті.
Жанын сақтап, қылышпен басын қорғап,
Қақ жарып жүре берді қалың өртті.

Жұлқынып сонда Сәлім жан қармады,
Мергендер қыз қабаттап ата алмады.
Көз алдында шын жарын әкеткен соң,
Күйініп Сәлім ерде ес қалмады.

Сәлім де бөгелмеді қуып жетті,
— Ғазиза, айырамын қорықпа, — депті.
Қыз айтты: — Қасым, тоқта, уағдаң болса,
Шын сүйген ғашығымның өзі кепті.

— Уағдам шын, мен беремін өз қолымнан,
Құтқарып алып шығып бұл жолымнан.
Ғашық жігіт жата алмас жаны шыдап,
Әлі-ақ қуып келеді ол соңымнан.

Араби көк атпенен Сәлім салды,
Не етем деп жардан аяп бұл қу жанды.
Оңашаға шыққан соң Қасым тоқтап,
Күйеуін келе жатқан тосып алды.

Сәлім де келе жатыр аңыратып,
Ғашығы һәм кегі бар қабат батып.
Мылтығын атайын деп көтергенде,
Екі үзді құндағынан Қасым атып.

Сәлімге жүгіреді қыз ойбайлап,
Қасым түр күлімсіреп көрсе абайлап.
Сәлім атын ұстады қыз майысып,
Мәнісін бәрін ұқтырып айтты жайлап.

Қасым айтты Сәлімге: – Құтты болсын,
Бір басыңа бауырмын және досың.
Бір кек үшін кеткенім зәңгі болып,
Ойланбай қылғаным жоқ мұны тосын.

– Өз бауырын өлтірген деме залым,
Саған да белгілі ғой менің халім.
Сені де аң қызығы әкеткен жоқ,
Ғаділеттің жоқтығы саған мәлім.

– Елдің заңы заң емес біздің заңға,
Аңнан басқа дәурен жоқ біздей жанға.
Ғазиза көрсетпеймін жетімшілік,¹
Он мың теңге беремін приданға¹.

– Адал пұлым, алғам жоқ елден талап,
Әкең берген шешеме қолдан санап.
Таза малды беремін мөһәріңе²,
Жалғыз бауырым сен едің алған қалап.

– Менің шешем күң емес сатып алған,
Сөзімнен таба алмассың ешбір жалған.
Аңшысы осы жұрттың ұрлап алып,
Әкеңе сахрадағы сыйға апарған.

– Аңшыны ұры қылған әкең сенің,
Мұның бәрін ұқтырған анам менің.

¹ Приданное (орысша) – жасау.

² Мөһөр (арабша) – қалың мал. – Қ. М.

Нағашым Зүлүс зәңгі падишасы,
Ғаділет пе құл болып атануым.

– Мен бардым сол Зүлүсқа бұдан қашып,
Патшаға мағлұм болдым, сырымды ашып.
Сол елдің батырларын жиып алып,
Кек алуға келгенмін жамандасып.

– Үш жыл болды, кек үшін төктім қанды,
Харап қылдым, таладым жолыққанды.
Құдайдан бар тілегім – кегім еді,
Мұраттың бәрі бүгін болып қалды.

Сөйтті де Ғазизаны қолдан берді,
Екеуінің ғашықтық халін көрді.
Бірі күйеу, біреуі қайнаға боп,
Бағанағы шатырға қайта келді.

Соңы.

ЕҢЛІК-КЕБЕК

Өнерім көңілімдегі болды құмар,
Сөз келді сөйлесуге қазақ та ұғар.
Батыр Кебек қиссасын білуші едім,
Көп кейіген жүрегім дейді шығар.

Заманның ғаділетсіз надандығын,
Қозғадың жүрек, тілім, сөйле мығым.
Баяғыны көксейді білімсіздер,
Мінеки көрсетейін жамандығын.

Ұруы Кебек ердің Жуантаяқ,
Ел үшін жанын салған аянбай-ақ.
Зор көкірек, өр сөзді адам еді,
Сол ерлігі түбіне жетті бірақ.

Сол заманның уәлісі Нысан абыз,
Айтқан сөзі келеді мұның жалғыз.
Кебек батыр ойлайды соған барып,
Өмірімді естиін ауызба-ауыз.

Сол абызға ізденіп келді Кебек,
Үй сыртында сөйлес қып тұрды бөлек.
Балын ашып үйінде абыз отыр,
Мартуынан¹ өзінің тілеп көмек.

Кебекті біреу келіп алып жүрді,
Абызға үйге келіп сәлем берді.
Әркімге әртүрлі сөз айтып отыр,
Рұқсатсыз отыра алмай батыр тұрды.

Кебек ерді абыздың пысы жеңіп,
Айтқан сөзі Кебектің ішіне еніп.
Өтірікті не ғылсын бұл адам деп,
Біржолата ықыласпен тұрды сеніп.

Бір уақытта бұрылды сәлем алып,
Отырды Кебек—дағы төрге барып.
— Кебегім, тағдырыңды білейін деп
Келдің бе? — деп сұрайды қарай салып.

Кебек айтты: — Бәле абыз, білдің рас,
Біржолата мен Сізге бердім ықылас,
Сұрамастан мәнісін білгеннен соң,
Абызым, құдай үшін балыңды аш.

Күп деді де, еңкілдеп кетті сарнап,
Мартуларын шақырып ақатты зарлап.
Екі көзін қан басып, сүп-сүр болып,
Шүлдірлейді күңкілдеп істі барлап.

Бір уақытта отырды қарап жерге,
Білмеймін тапқыштығын қалай дерге.
Алланың білдіргенін айтайын деп,
Сөйлейді сонда Нысан Кебек ерге:

Биік қабақ, сұрғылдау бір сұлу қыз,
Қақпатастың түбінде келеді кез.
Бойыңды сонан тартып ала алмасаң,
Батыр Кебек, сол қыздан ажалыңыз.

* * *

Мұнымен өтіп кетті бірнеше жыл,
Кебек сөзді ұмытты көрген қабыл.
Жауынгер найза ұстаған түнде ұйықтамай
Қысты күн құс салады алмай дамыл.

¹ Марту — бақсының сенетін жын-перілері.

Кебек ердің мекені осы Шыңғыс,
Еріксе тауды кезіп салады құс.
Бір күні іздеп кетті түлкі таппай,
Кешке жақын үйіне қайтады бос.

Сөйтсе де кетпек болды Ханға¹ шығып,
Жалғыз оба түбінде тұрды бұғып.
Бір қырымнан түлкіні байқады ма,
Қолындағы қыраны кетеді ырғып.

Аспандап айналып ап, кетті жайқап,
Қыран емес қалатын жаннан тайқап.
Хан тауынан төменгі Қойтас жаққа,
Бір түлкі келе жатыр тұрса байқап.

Сорғалап қақпақтай боп бүркіт кетіп,
Кешікпей-ақ түлкіге барды жетіп.
Кешкі шабыт уақыты тайқасын ба,
Домалап түсіп қалды жарқ-жүрқ етіп.

Ойдан төмен Кебекте келді шауып,
Жығылам деп еш жерден қылмай қауіп.
Түскенде де дәл басып отыр екен,
Түлкі менен бүркітті алды тауып.

Түлкіні қанжығаға алды байлап,
Астына Қозыкүрең мінген сайлап.
Күн де батып, жел тұрып, борап кетті,
Жалбымен² жүріп кетті а құдайлап.

Жобалап ауыл іздеп келеді құр,
Түк болжатпай Шыңғыстың бораны тұр.
Осы күнгі Ықанның өзенінде
Оты шығып, қасында ит үріп тұр.

Алдында от көрінді жылт-жылт еткен,
Кебек те кешікпей-ақ бұған жеткен.
Белдеуге Қозыкүренді байлап тастап,
Сол үйге тоқталмастан кіріп кеткен.

¹ Хан — Шыңғыс тауының бір биігі.

² Жалбы (кісі аты) — қалмақтың ханы Ғалдан Серен Абылайды қолға түсіріп алып келу үшін, отыз мың әскерімен Жалбы деген батырын аттандырады екен. Тарбағатай, Шыңғыс тауларын бөктерлеп өткен қалың әскерден ат тұяғымен жосылып қалған жолды, ел кейін “Жалбы” деп атаған. Мағауия ақынның: “Жалбымен жүріп кетті а құдайлап” дейтіні осы. — Қ.М.

Әлгі үйге кіріп келді “Кеш жарық” деп,
Отырды тоқталмастан жоғары кеп.
Аман-есен сұрасып сөз бастады,
Билесіз ғой қонаққа о да үлкен сеп.

Жөн сұраса, ол ауыл Матай екен,
Бір талайдан бұл жерді қылған мекен.
Кебекке құрмет қылды бойжеткені,
Батырдың қобалжыды көңілі бекем.

Ол заманның тамағы құртын ішті,
Кешікпей-ақ қазанда ет те пісті.
Жайғап жүрген қонақты әлгі қызға,
Кебектің байқаған соң көңілі түсті.

Тіп-тік жаурын, нәзік бел, бұрымы ұзын,
Салмақ пенен салады қара көзін.
Жауап берсе қалжыңға сондай ұста,
Ешкім сөгер жан емес айтқан сөзін.

Биік қабақ, ақ сұрлау, қара қасты,
Тік маңдай, толық жүзді, қолаң шашты.
Қарауында бір түрлі реңі бар,
Сынап, байқап қалатын жеңіл жасты.

Қыр мұрын, қызыл ерін, аппақ тісті,
Ашық жүзбен жігітті тартар түсі.
Барынша айтып бақтым суретін,
Кебек ердің Еңлік қыз асығы осы.

Шапаны теріс арқау, шағи камзол,
Қымбатты ол заманда осы ғой бұл.
Аяғында көк қасқа етігі бар,
Бұрынғының артықша киімі сол.

Басында құндыз бөрік үкі таққан,
Кестелеулі етегі, көйлегі ақтан.
Бешпеті үстіндегі патсайыдан,
Бек жақсы шығатұғын Бұхар жақтан.

Бұл қызға құмар болды көрген жерден,
Жүректе билік кетті Кебек ерден.
Бір оңаша болғанда үйдің іші,
Қалжындап қызға айтады: “келші бермен!”

– Құрбым, саған көңілім түр қатты кетіп,
Құмарым тарқар ма екен қолым жетіп.
Өмір бойы жолыңа қажымасқа,
Біржолата кетер ем уағда етіп.

– Япырмау, қол жетер ме арманыма,
Мен сенің душар болдым қармағына.
Ұрғашыға көңілі ауған жан емес ем,
Алланың көніп тұрмын салғанына.

Қыз айтты: Мен де саған болдым құмар,
Екеумізді қозғаған жастық шығар.
Қойыңыз, тоқтаталық шайтанға ермей,
Әкем білсе бұл сырды, жерге тығар.

– Мен сізбенен жар болып ере алмаймын,
Ел-жұрттың мазағына көне алмаймын.
Көңілім қанша елжіреп тұрса-дағы,
Жар болам деп уағда бере алмаймын.

– Жерім бар әке-шешем қойған беріп,
Ұрғашыға оңай ма кетпек жеріп.
Сөз ұзатпа, батырым, мені ойлама,
Ұят болар бір кісі қалса көріп.

Кебек айтты: – Сөйлеуге жер де тығыз,
Екі айтпаймын, еркекпін, уағдам нығыз.
Өзеннің жағасында Қақпатасқа,
Ертең түнде бір келші, ей, сұлу қыз.

– Ендігім, бір келіп кет Қақпатасқа,
Нәпсіге ерген залал жоқ сөзден басқа.
Айттың ғой өзің дағы ұнатам деп,
Тілеймін жастық хақы мұнан қашпа.

Ендікке Кебек сөзі болды салмақ,
Көрмеді батыр сөзін бекер қалжак.
Әрі-бері толқысып, ақырында,
Уағдаласқан жеріне болды бармақ.

Бір жұмыс бола қалды Кебек ерге,
Түнде салып келеді уағда жерге,
Мұнан бұрын қыз келіп отыр екен,
Біле алмай сасып қалды қалай дерге.

Қыз айтты: Әуре қылма, батыр Кебек,
Әңгіме үшін келгем жоқ болуға ермек.
Жайланып отырарлық үй де емес қой,
Сөйлеңіз, тоқталмаңыз бекерге тек.

— Ғашық болдым, ей, Еңлік, саған кез кеп,
Жүрген кісім жолықтым әдейі іздеп.
Өмірлік жолдас болам лайық көрсең,
Жүрегім бекіп қалған жалғыз сіз деп.

— Шын айтамын мен сізді алдамаймын,
Әншейін боз балаша арбамаймын.
Не қылсаң да, Еңлігім, енді өзін біл,
Көп айтып сенбес болсаң зорламаймын.

Екеуі әрі бері көп сөйлесті,
Сөздерін кешікпей-ақ бекітісті.
Бәріңе де мағлұм ғой айтпасам да,
Қыз бен жігіт жарасып қылар істі.

Мынау істі сөкпендер,
Басымызға келмеп пе.
Жан жарасқан жарыңмен,
Жарасқанын көрмекке.
Құмар тапқан нәпсіге,
Жөні бар ма сенбекке.
Тұла бойың шымырлап,
Қалағанын бермекке.
Қыраулатқан атпенен
Қысты күні желмекке,
Дүние де тоқтау бар ма екен
Жарын іздеп келмекке.
Өткен өмір жайнаған,
Мына сөзден түсті еске.
Лүпілдеп жүрек, бой иіп,
Бола ма бойды жеңбеске.
Сағымды қуып сандалып.
Кетті күнің келмеске.
Суыған көңіл қозғалмас,
Жар сөзіне: “кел кешке”
Іс кетіпті өнбеске.
Жаралы болды жас жүрек,
Бола ма енді сөнбеске.

Сөйлемеске жігіттік қояма есті,
Бірталай соныменен уақыт кешті.

Сыр ашылмай тұруға орын бар ма,
Жұрт біліп мына істерін күңкілдесті.

Бұл хабар қыз қайнына барып жетті,
Күйеуі білейін деп іздеп кепті.
Өзі буаз Еңлік қыз көрінсін бе,
Жалғыз түнде Кебекпен қашып кетті.

* * *

Бір далада Еңлік пен Кебек жатты,
Күні жетіп Еңліктің бір ұл тапты.
Еш нәрседен қаперсіз ойнап-күліп,
Екі ғашық серуенде жатып апты.

Тобықтыда сол күнде Кеңгірбай би,
Қыз қайнынан астыртын алыпты сый.
Айтады қыз еліне бітім жерде:
Әуелі ұстап алып, қызыңды тый.

Кеңгірбай айтты сонда Матайларға:
Еңлік қыз жазықты ғой бір құдайға.
Қатынына еш адам ие болмас.
Қоймасақ тию салып осындайға.

Жуантаяқ жақсысы Тоқтамыспен,
Кеңгірбай араз еді бірер істен.
Інісі Тоқтамыстың Кебек ерге,
Ішінен Кеңгірбай би деді: “кешпен”.

Тоқтамыс кетіп еді Арғын жаққа,
Жуантаяқ қамы үшін бір шатаққа.
Бір істі сол келместен қыламын деп,
Кеңгірбай ат шаптырды шар тарапқа.

Қабекеңнің біле ме еш пенде ішін,
Ел жиды көремін деп Кебек күшін.
Бозбаланы жиып ап жөнелтеді,
Қашқынды ұста дейді, бітім үшін.

Байқаусызда Кебекті бұлар басты,
Қаперсіз жатқан батыр жаман састы.
Қозыкүрең қасында арқандаулы,
Мінгестіріп Еңлікті тұра қашты.

Жүз кісі іздеп барған тұра шапты,
Кебек те бір қиынды қиялапты.
Қозыкүрең бір тастан секіргенде,
Артындағы Еңлік қыз түсіп қапты.

Қуғыншылар Еңлікті ұстап алды,
Жүз кісіге Кебек ер қарсы салды.
Көпке жалғыз қолынан не келеді,
Опық жеді, еш нәрсе қыла алмады.

Алып жүрді Еңлікті әлгі жасақ,
Сұлуына қарайды тамашалап.
Көзі қиып ер Кебек қайтып кетсін,
Күреңменен келеді жанасалап.

Кеңгірбай Матай менен бір жүз кісі,
Алдынан бұлардың кеп душарласты.
Ащысудың бойында бітісеміз деп,
Матай менен Тобықты жөнелісті.

Кебек айтты жақын кеп Кеңгірбайға:
— Матайға қызды берме қарат жайға.
Егерде сөзімді елеп тыңдамасаң,
Тапсырдым аруақ пенен бір құдайға.

— Бұл пәле бәрі сенен Кеңгірбайым,
Қызды берме, бітімге малым дайын.
Егерде осы қызды беріп қойсаң,
Өмір бойы жау болам, жасырмаймын!

Кеңгірбай айтты: — Сөйлес аттан түсіп,
Батырым қорқып жүрсің неден шошып.
Әуелі өзді-өзіміз сөйлеселік,
Сонан соң жіберейін қызды қосып.

Кеңгірбай залым би ғой іші қатты,
Жаны ашыған кісі боп суылдатты.
Қаны түртіп тұрған соң амал бар ма,
Алдау сөзге Кебек ер сене қапты.

Жұрт та түр Кеңгірбайдың сөзін қостап,
Отырды Кебек келіп атын ұстап.
Ілмек қылып шылбырды отыр екен,
Мойнына қапылыста қалды тастап.

Тоқтамыс алыс қалды қамын жеуге,
Кеңгірбай байлап қойған елтіруге.
Кебек ерді сүйретіп алып кетті,
Жалғыз-ақ тілі келді “алла” деуге.

Сүйретіп өлтіріпті Кебек ерді,
Қан қылып бояп кетті талай жерді.
Тентегімді өлтірдім кінәсі үшін, —
Деді де, Матайларға қызды берді.

Матай келді Еңлікке кәпір қыз деп,
Көп сандалдық жүзі қара бір сені іздеп.
Найза, қылыш, шокпармен қопандасып,
Өлтіремін жаныңнан күдер үз деп.

Еңлік айтты: “Асықпа, тоқта халық,
Мені өлтіріп боларсың әлі-ақ қарық.
Тіршілік маған қымбат көрінбейді,
Не болам Кебек сынды жардан қалып.

— Тобықты, құлағың сал біраз маған,
Көзбе-көз пенде едім ғой сөз айтпаған.
Бауырыңды көзің қиып өлтірдің-ау,
Кеңгірбай, артық емес ... бағаң!

— Кеңгірбай ... екенсің дінің қатты,
Жүрмісің көрмеймін деп ғарасатты.
Не жауапты бересің пара алғанға,
Би алдына барғанда ғаділетті.

— Бітімшіге ... бермей жауап,
Өзіңе қойғызып ең ... атты.
Ежеғабыл біздерде бар еді ғой,
Парақорым, ескерсең шарифатты.

— Ақ өлімнен қашарлық пенде бар ма,
Кебек ер шаһет болып, бейіс тапты.
Жуантаяқ ұлына мұнша қас қып,
Кеңгірбай, неңді өлтіріп, неңді шапты.

— Қалжырақтап атандың биім ...,
...түбі... ғой білсең надан.
Үлкен бидің алдында сойлесерміз,
Жазасы не болады бидің арам.

– Кебек ерден қалды ғой мынау бір ұл,
Тобықты, тұқымың ғой сенің балаң.
Азар болса кінәлі біз шығармыз,
Бұл балаға қоярлық жоқ қой жалаң.

– Мұсылмандық ойлайтын, Тобықтылар,
Тоқтамысқа баланы тапсырыңдар.
Не қылсақ та Кебек пен мен қылдым ғой,
Қалайынша баланың кінәсі бар.

– Тобықты, қош болыңдар, Матай менен,
Ақырғы жалғыз осы тілегенім:
– Екеумізді бір жерге көміңіздер,
Кебекпен жақын жатсын сорлы денем!

– Аман бол, өмір сүріп ойнаған жер,
Аман бол, Жуантаяқ, Тоқтамыс ер.
Ел жұртым, қош аман бол, әке, бауырым,
Сөзім бітті Матайлар, өлтіре бер.

Өлтірді оны дағы Матай надан,
Бәрі де қайтысыпты елге таман.
Жол осы деп жоқ қылды осыларды,
Іс бола ма, байқаңдар, мұнан жаман.

Балаға ешбір пенде қарамапты,
Тобықты неткен жандар діні қатты.
Шеткі Ақшоқы басында бесігімен,
Деседі, бір күн бойы жылап жатты.

ТУРАҒҰЛ АБАЙҰЛЫ ҚҰНАНБАЕВ

(1875—1934)

Абайдың екінші әйелі Әйгерімнен туған тұңғыш баласы — Турағұл (Тураш). Турағұлдың аты елге мәлім болғанымен оның өмірбаяны әлі күнге толық зерттеліп жазылған жоқ.

Турағұл әкесі туралы естелігін үлкен әңгіме етіп жазып қалдырған. Ол естелігінің көп қысқартылған шағын нұсқасы ғана 1933—1940 жылдарда шыққан Абай жинақтарында жарияланған. Естеліктің толық нұсқасының қолжазбасы сақтаулы.

Біз Турағұлдың нақтылы туған жылы туралы мағлұмат, аталған естелік әңгімесінің қолжазба нұсқасында айтылған, Тураштың өз сөзінен келтіреміз: “Мен әкемнің отыз екі жасында, жастықтың алғашқы ағыны басылып, жігіт ағасы болып қалған кезінде тудым”, — дейді. Олай болса 1877 жылы туған болады. Ал, естелігінің екінші бір жерінде, әкесі туралы тағы бір есте қалған әңгімесін бастар алдында: “1899 жылы менің он төрт жасымда...” деп жазады. Бұлай болғанда, 1875 жылы туған болып шығады. Қолжазбада мүлтік кеткен: “Мен әкемнің 32 жасында...тудым” деген сөз болуы керек, дұрысы: “1889 жылы менің 14 жасымда...” дегені болады. Олай дейтініміз Турағұл дүниеден көшкенде (1934) қасында болып, өз қолынан ақырғы сапарына аттандырған, қазір көзі тірі, қызы — Мәкен (1911 жылы туған): “Әкем 59 жасында қайтыс болды”, — дейді. Сөйтіп, Турағұлдың дүниеге келген нақтылы уақыты 1875 жыл болады.

Тураш жас шағынан әкесі Абайдың қолында болып, тәлім-тәрбиесін көп көріп өскен баласы болады. Мұхтар Әуезов былай дейді: “...1891 жылға шейінгі өмірі Абайдың ең мағыналы өткізген жылдары болады... Сол уақыттарда жас шәкірт болып әкесінің қолында тұрып, оқып жүрген Тураш деген баласы мынаны айтады: “Осы жылдарда мәжілісінде ілім сөзінен басқа сөз жоқ болды. Бастығымыз Шәһкәрім болып шәкірт секілденіп сөзін тындап, медресе-

дегі шәкірттерінше: ақиқат олай емес, бұлай болады деп бір бірімізбен дауласып жатушы едік... Ұстаздық қылып отырғанда біздің жүрегімізге мал құмар, мансап құмар адам емес деп егуші еді. Әр дәйім сағынып көкसेп, кезі келгенде қуанып қатты рахаттанатын уақыты: сөзді ұғар-ау деген адамдарды, іні, балалары секілді жастарға ілім сөзін сөйлеп, насихатын айтып отырған кезі болушы еді” (Абай Құнанбайұлы. “Толық жинақ”, Қызылорда, 1933, 372-бет).

Турағұл бала жасынан зерек, ұғымтал, зерделі болған. Әкесінің қадір-қасиетін ерте түсініп, табиғи ақындық қуатын ерте танып өскен, Абайдың ең талапты, әрі талантты баласының бірі.

Абайдың барлық ақындық өмірінің ең мағыналы, ең жемісті кезеңі 1889 жыл болғанын, сол жылы жиырмадан астам өлең жазғанын Мұхтар Әуезов ерекше атап айтады. Дәл сол жылы он төрт жастағы бала Тураш, әкесінің өзіне тән ерекше мінезін, ақындық шабыт үстіндегі тұлғасын терең түсініп, шебер суреттеп береді.

1889 жылы менің 14 жасымда туған үлкен шешемнен (Ділдәні айтады. – Қ.М.) Райхан деген апамды Найман Серікбай баласы Құдайбергенге беріп ұзатып, үйдің ішінің бәрі жолаушы кеткенде, әкеммен екеуміз ғана үйде қалдық. Бұл жылы әкемнің белсеніп ғылым жолына кіріскен жылы екен, артынан байқасам... Таңертеңнен кешке дейін көбінесе, орыстың кітабын оқиды да, ара-тұра жастықты бауырына басып, алдында ақ қағазы, қолында қарындаш, күңіреніп отырып өлең жазып тастайды. Сол өлең жазардағы түрі: Бір Мұсаға мінген кісідей өңі қашыңқырап, азырақ ентіккен кісідей танауы кебіңкіреп, көзі жасаураңқырап, естілер-естілмес қып күңіренгенінің ішінде, күбірлеңкіреп кеп жазып кеп тоқталып, ойлана бермейді де, қайта сызып түзетпейді де, өлеңнің тығыны суырылып кеткенге ұқсайды, – дейді Тураш.

“Әке балаға сыншы” дейді халық даналығы. Оның үстіне Абайдай сыншы, данышпан әке Тураштай талантты, қабілетті, ақылды баласының мінезін тамыршыдай танып, оның адамгершілік қасиетіне әкелік көңілмен сүйініп, мақтан еткен. Тураш былай дейді: “Мен сол жарты айдың шамасындай уақытта жазған өлеңдерін жаттап, айтқан сөзін жалықпай тыңдап отырсам керек. Менің соныма қуанып, риза болып, жолаушылар келгенде соларға мені: “Мынау адам болады екен, менің сөзімді ұғып, жалықпай тыңдады – деп мақтады.

Мен әкемнің аузынан шыққан сөзді пайғамбардың аузынан естігендей сеніп, адам болады екемін деп, сол жылғы

бастығымыз Шәһкәрім қажы болып, ақиқат олай емес былай деп таласып жататұғын саналы шәкіртінің қатарында болдым”.

Турағұл – Абайдың ең сүйікті баласының бірі және ұлы ұстаз ақынның әдебиеттегі дәстүрін берік ұстаған саналы, мәдениетті шәкірті болған адам.

Абай жалғыз өз өсиетіне қанағат қылмай, талантты жас шәкірттерінің сезім тәрбиесін толтырмақ болып, 1889 жылы музыка үйретпекші болғанын, сол мақсатпен Көкен еліндегі (қазіргі Семей облысы Жаңасемей ауданы. – Қ.М.) Мұқа деген скрипкашыны аулына алғызғанын Мұхтар Әуезов атап айтады. Абайдың осындай тәрбиесінің арқасында бала жасынан өнерге бейім Тураш, домбыра, скрипка сияқты музыка аспаптарын еркін меңгерген шебер музыкант, өз шешесі Әйгерімге тартқан әнші де болады.

Жас Тураштың бойында ақындық қуаттың барын сезген әкесі: Тураш үш ауыз өлең жазып әкелші, деп баласының ақындық өнерін байқап көрмек болса керек. Сондағы Тураштың жазған өлеңі:

Алладан мен қапа боп тілеген күн,
Жым-жырт болып салбырап кетеді түн.
Жұлдыздар жыпылықтап, ай сүп-сүр боп,
Бәрі де тыңдап қапты шығармай үн.

Мұнымды айтып едім сөзбен сындап,
Дүние жым-жырт болып тұрды тыңдап.
Жел күрсініп сөйлесе сусыл қағып,
Шөптер басын изейді шын-шын шындап.

Қалғандар желден сұрар сөзімді ұқпай,
Бұлт қасын түйеді жылай-сықтай.
Тік қарауға мені аяп шыдай алмай.
Күн бұлтқа кеп тығылды қайта шықпай.

Бұл қазақтың ежелгі үйреншікті қара өлеңі емес. Әкесі Абай бастаған жаңа жазба әдебиеті үлгісінде жазылған, жас ақынның қаламынан туған әрі көркем терең мағыналы өлеңі. Адамның қапа болып, мұңайған бір шағындағы нәзік сезімін суреттеп берген жан сыры лирикасы.

Ақын табиғатты жанды бейне түрінде алып, оның түрлі көріністерімен мұңдасып, сырласады. Абайға шейін қазақ поэзиясында болмаған, ақындық өнердегі жаңалық. Тураштың ақындық қуатын анық танытатын өлеңі.

Тураштың жастық, махаббат тақырыбына жазған өлеңдерінен сақталып бізге жеткені екі-үш-ақ өлең.

Ағасы Әбдірахим (Әбіш) Алматыда наукастанып жатқанда, 1895 жылы жазған екі өлеңі бар. Бірінші өлеңі:

Рахаты көңілімнің, Әбіш ағатай,
Аллаға мәлім шығар біздің де жай.
Күнде алладан тілеймін жанын сұрап,
Бізді душар қылдың деп күнге осындай, —

деп басталатын хат түрінде жазылған тілек өлеңі.

Екіншісі, Әбіштен келген хаттарды оқыған кездегі көңіл күйін, жан тебіренісін суреттейтін өлеңі. Әбіштің хатын оқыған сәттегі әкесі Абайдың бейнесін, Тураш өлеңі көз алдына әкелгендей болады.

Бастапқы хатты көріп қалдық шошып,
Соңғы хаттан жақсылық тұрдық тосып.
Жүректің шошынғанын, лүп еткенін,
Қайта оңалған қызыққа кеттік қосып.

Өңге үн жоқ, тыңдап қаппын хаттың сөзін,
Хат оқыған ағамда екі көзім.
Хат біткен соң, ағамды абайласам,
Көз жасаурап, сұрланған көрдім жүзін.

Бұл өлеңді жазған кезде (1895) Тураш жиырма жаста еді.

Жиырма тоғыз жасқа аяқ басқан шағында, Тураш ең ауыр қайғы-қасіретке душар болады. 1904 жылы мамыр айында, аяулы ақын ағасы Мағауия отыз төрт жасында қайтыс болады.

Мағауия өлген соң әкесі Абай да бір алуан ауруға айналып, қырық күн отырып, 23 маусымда 1904 жылы дүниеден өтеді. Әкесінің қыркын беру үшін үлкен ағасы Ақылбай ақынмен бірге Тураш Семейге барады. Абайдың қыркын берген күні Ақылбай 43 жасында кенеттен қайтыс болады.

Сөйтіп, 1904 жылдың үш-төрт айының ішінде: әкесі Абайдан, екі бірдей ағасынан айырылып, орны толмас қазаға ұшырап, арылмас ауыр қайғыға батады.

* * *

Әкесі өлген соң, немере ағасы Кәкітай Ысқақұлымен бірге, оның әдеби мұрасын жедел жинап, баспаға әзірлеу ісіне кіріседі. Ең алдымен Абайдың өлеңдерін, өмірбаяны

¹ “Аға” деп Абайды айтады. — Қ.М.

туралы мағлұматтарды, өздеріне бұрыннан таныс Әлихан Бөкейхановқа тапсырады. Әлихан орыс тілінде: “Абай (Ибраһам) Құнанбаев (некролог)” деп атап мақала жазып, 1905 жылы “Семипалатинский листок” газетінде (1905, № 250—252) және 1907 жылы “Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Русского географического общества” (выпуск, 3, 1907) атты кітапта жариялайды.

Мақаласының соңында Ә. Бөкейханов “Оригинальные сочинения Абая и его переводы из Пушкина (отрывок из Евгения Онегина), Лермонтова и Крылова собраны его сыном Турагулом и в непродолжительном времени будут изданы Семипалатинским Подотделом Императорского Русского географического общества под редакцией А. Н. Букейханова” деген. Бірақ Ә. Бөкейханов айтқан кезде Абай жинағы шыққан жоқ. Турағұл мен Кәкітай жинап, баспаға әзірлеген Абай өлеңдерінің алғашқы жинағы 1909 жылы Петербуртта басылып шыққаны мәлім.

Турағұл осы жылдары Әлихан Бөкейхановпен сонан кейін Міржақып Дулатов, Ахмет Байтұрсыновтармен жақсы танысып, сырлас дос, тілектес, ниеттес болып кетеді.

Кейін 1917 жылы Алаш партиясы құрылғанда, Турағұл Алаш партиясының Семей облыстық комитетінің мүшесі болған. Ол туралы “Қазақ” газетінің 1917 жылы, желтоқсанның 2 күнгі 253 санында жарияланған хабарды келтірейік.

“АЛАШ ПАРТИЯСЫ”

“Семейде областной “Алаш” партиясының комитеті ашылған хабарын жазып едік. “Сарыарқаның” соңғы номерінде бұл туралы мынадай мақала басылды: “Алаш” партиясының Семейде уақытша областной комитеті ашылды. Комитетке кірген кісілер:

Әлімхан Ермеқұлы, Райымжан Мәрсеқұлы, Имам Әлібекұлы, Ахметжан Қозыбағарұлы, Турағұл Құнанбайұлы, Халел Ғаббасұлы, Сыдық Дүйсембіұлы, Әлихан Бөкейханұлы, Мұстақым Малдыбайұлы, Әнияр Молдабайұлы, Бидахмет Сәрсенұлы. Бұлардан басқа ояз басы бір кісі кіруге орын қалдырылды... Комитеттің председателі Халел Ғаббасұлы жолдасы, Ахметжан Қозыбағарұлы, секретары Сыдық Дүйсембіұлы, қазынашысы Әнияр Молдабайұлы. Құрметті председателі Әлихан Бөкейханұлы”.

Осы мағлұматтың өзінен-ақ Турағұлдың саяси-әлеуметтік қызметі, идеялық бағыты және істес болған ортасы, қарым-қатынас жасаған адамдары кімдер екені айқын көрінеді.

1922 жылы Семейде Әлихан Бөкейханов пен Міржақып Дулатов тұтқынға алынғанда, Турағұл да түрмеге жабылып, төрт айдай отырып шыққан. Сонан кейін елмен араласпай, Ақшоқыдағы мекен-жайында жатып, жазумен шұғылданады. Аударма жұмысымен айналысады. Максим Горькийдің “Челкаш” атты әңгімесін қазақ тіліне аударады. Аудармасы 1925 жылы “Таң” журналында жарияланады. Александр Неверовтың “Я хочу жить” деген шығармасын “Мен өмірге жерікпін” деп атап (Біз болсақ “Өмір сүргім келеді” дей салар едік) аударып, бастырады. Орыс тілінен тағы басқа кітаптар аударған.

Бұл жылдары жазған ең басты еңбегі, әкесі Абай туралы естелік әңгімесі еді. Абайтану мәселесінде Турағұлдың бұл еңбегінің тарихи маңызы ерекше зор. Турағұл бала жасынан әкесінің өз қолында тәрбиеленіп өскен жақсы көретін баласы және табиғи дарынды, кең ақылды, терең ойлы, сергек сезімді, үшқыр қиялды адам болғандықтан: ұлы ақын теңіздей терең кемеңгер ойшыл, данышпан әкесі Абайдың бойындағы бар қасиетін, өзіне ғана тән мінезін, әдет-салтын, әр кездегі көңіл күйін, сезім-сырын айнытпай танып, дұрыс ұға білген, ақын шығармаларының жазылу тарихын, себебін, сөз қолдану тәсіліне дейін бәрі-бәрін жақсы білген. Және әкесі туралы көрген-білгенін асырмай да жасырмай шындықтың шегінен шықпай жазған. Сондықтан оның бұл еңбегі ешқашан маңызын жоймайтын тарихтық еңбек.

Мұхтар жазған Абай өмірбаянында бұл еңбектің қосқан үлесі ерекше мол.

Абай шығармаларының жинағы толық болып шығуында да Турағұлдың сіңірген еңбегі зор болғанын атап айтуымыз керек.

Турағұл туралы Мұхтар Әуезовтің пікірін келтірейік: ..Абайдың бүгінгі күндегі көзі тірі қалған іні, балаларының ішінде, ақын туралы осы кісіден (Турағұлдан. — Қ. М.) артық мағлұмат беретін еш қайсысы да жоқ. Тураш 1889 жылдан бастап үнемі әкесінің қолында тәрбиеленгендіктен ақынның әрбір өлеңі қай кезде, кімге арнап жазылғаны, не себептен туғаны туралы, онан соң өзі ес білгеннен бері қарай, әкесінің басынан қандай, халдер өтіп қандай мінез, қандай әдет дағдылары болғандығы туралы, өзге жұрттың бәрінен артық, бәрінен толық мағлұмат берді.

Әкесі турасындағы естегісін Тураш бөлек сөз қылып жазып беріп еді. Ондағы үлкен мағлұматтарының барлығын Абайдың өмірбаянын айтқанда, керекті жеріне кірістіріп түгел пайдаландық”, — дейді (Абай. Толық жинақ. 1933, 386-бет).

Осыдан кейінгі жылдарда Турағұл туралы шындықты айтуға Мұхтардың мұршасы келген жоқ.

1927 жылы жазғытұрым Турағұлды тағы тұтқынға алып, 1928 жылдың көктеміне шейін түрмеде жатады. Түрмеден шыққан соң конфескеленіп, Шымкентке жер аударылады.

Оның бұдан былайғы өмірі ауыр азап, қайғы-қасіретпен өтеді. Оны ешбір жер жұмысқа алмайды, жазған еңбектері басылмайды.

Абай мен Әйгерімнен туған тұңғышы Турағұл болса, одан кейінгі баласы Мекайыл (Мекеш), кенже баласы — Ізқайыл еді. Турағұл айдалып кеткенде, елде екі інісі қалады. Ізқайыл кетіп, Семейде тұрған Мекайылды түрмеге жауып, 1931 жылы Тобықтының 70 адамымен бірге атып өлтіреді. Сол атылғандардың ішінде: Оразбайдың баласы Медеу (Турағұлдың құдасы), Медеудің баласы Санияз (Турағұлдың Ақыш (Ақылия) деген қызының күйеуі), Мәукіл (Медеудің үлкен баласы) болатын. Сол 1931 жылы Шаһкәрім де атылды. Айдауда жүрген Турағұлдың басына төнген қайғының қара бұлты қоюлана түсті, қабырғасын қайыстырып, өзегін өртеді. Бұдан бір жыл бұрынғы көрген қайғысы бәрінен ауыр еді.

Турағұлдың Сақыпжамал деген әйелінен туған Жебрәһил (Жебеш) атты ең жақсы көретін баласы, Семейде орысша орта мектепті бітіріп, Томск институтында оқып жүрген шағында, Тобықтының шолақ белсенділерінің бірі 1928 жылы “Турашы кеткен соң, Жебеші де қалмасын” деген атпен газетке мақала жазып, институттан қуғызады. Сонан соң Жебеш әкесінің артынан Шымкентке келіп, одан Ташкентке барып, оқып жүргенде, 1930 жылы ауыр науқасқа ұшырап, ауруханаға түседі. Жебештің нашарлығын естіп, Турағұл Ташкентке барып, Мұхтардың (Әуезовтің) үйіне тоқтайды. Ол кезде Даниал Кәкітайұлы Ысқақов та Ташкентте тұратын. Жебештің жазылмасына көздері жеткен соң, Мұхтар мен Даниал Жебешті ауруханадан алып шығып, бір оңаша үйге орналастырады. Дәл сол күні Мұхтар мен Даниал тұтқынға алынып, түрмеге жабылады. Бірнеше күннен кейін Жебеш қайтыс болады. Сөйтіп, Жебешінен өлі айырылып, Мұхтардан тірі айырылған Турағұл қалың қайғыға батып, қан жылап құлазып қалады.

Талантты өнерпаз, тамаша әнші Жебеш 26-ақ жыл өмір сүріпті. Жебешті Мұхтар ерекше жақсы көрген.

Турағұлдың Миса деген бәйбішесінен туған баласы Зұбайыр 1933 жылы екі баласымен Қырғызстанда өледі.

Турағұлдың үлкен баласы (1900) Ақыш (Ақалия) 1985 жылы 1 маусымда маған жазған хатында әкесі (балалары Турағұлды аға дейді) туралы былай дейді: “Мұқаң (Мұхтар

Әуезов) пен Тураш ағамның ақырғы кездесуі 1933 жылы болатын. Сол жолы Мұқанның үйіне түскен. Алматыға келген соң Исаевқа (Ораз Исаев, Совнарком бастығы. — Қ.М.) арыз жазып: балаларым жоқ, өзіме жұмыс бермейді, рұқсат жоқ дейді. Аудармаларым басылмайды. Қалай күн көрем, не істеуім керек? десе Исаев: Әзір ештеңе дей алмаймын. Кейін көрерміз деп қайтарған. Тураш ағам туралы көп не айтайын... Ол кісі өмірдің көп қиындығын көріп, қиналып кетті ғой. Ал Мекеш ағадан қалған екі баласы болатын. Үлкені — Ғұзайыр, кішісі — Ғалишер. Екеуі де соғыстан келмеді. Ізқайыл ағамыздан Тоқташ деген баласы бар еді. Өленді жаңа айтып жүргенде, соғысқа кетіп, келмеді. Ақыры біз біткен ауыл болдық қой...” — дейді Ақыш марқұм. Ақыш 1990 жылы 90 жасында Алматыда қайтыс болды.

Турағұлдың қазіргі көзі тірі қызы, әкесін өз қолынан ақырғы сапарына аттандырған Мәкен 82 жаста, Алматыда тұрады. Мәкен былай дейді: “Тураш ағам, шешеміз Сақып-жамал, немересі Алпаш (Жебештің баласы) үшеуі Шымкент қаласында бір сарттың үйінде пәтерде тұрды. 1934 жылы қатты ауырып жатты. Бір күні мен ағамның ауыр халде жатқанын көріп, шыдай алмай, егіліп қатты-қатты жылап: сен де өлесің бе? деп барып үстіне құлай кеттім. Сол кезде басын көтеріп алып:

— “Сен мені өлме дегенің қарғағаның ғой. Мен сенің қолыңда өлейін деп жатырмын. Болмаса мені түрмеде өлтіреді”, — деді. Мен шошып кетіп:

— Не дейсіз, аға, деп едім:

— Оны кейін білерсің, — деді де, басқа ештеңе айтпады. Ақыры айтқаны 37 жылы келді ғой.

Тураш ағам 1934 жылы 6 наурыз күні, елу тоғыз жасында, қайтыс болды. Шымкент қаласының ортасындағы мұсылман зиратына жерленді. Кейін сол зираттың үстіне химзавод салыныпты. Завод салынарда Тураш ағамның сүйегін алатын жанашыр жақыны болмай, завод астында қалды. Ол кезде біз Шымкенттен ауысып, басқа жаққа кеткен болатынбыз”, — дейді Мәкен апамыз.

Абайдың сүйікті баласы, ең соңғы мұрагері, талантты ақын, жазушы, мәдениет қайраткері, Алаштың ардагер асыл азаматы — Турағұлдың өзiрге бiзге мәлiм, қысқаша өмiр тарихы осы.

Турағұл Абайұлы Құнанбаевтың өмірбаяны терең зерттеліп жазылуы керек.

Алматы, 1993, ақпан.

ӨЛЕҢДЕРІ

* * *

Алладан мен қапа боп тілеген күн¹,
Жым-жырт болып салбырап кетеді түн.
Жұлдыздар жыпылықтап, ай сұп-сұр боп,
Бәрі де тындап қапты шығармай үн.

Мұнымды айтып едім сөзбен сындап,
Дүние жым-жырт болып тұрды тындап.
Жел күрсініп сөйлесе сусыл қағып,
Шөптер басын изейді шын-шын, шындап.

Қалғандар желден сұрар сөзімді ұқпай,
Бұлт қасын түйеді жылай-сықтай.
Тік қарауға мені аяп шыдай алмай,
Күн бұлтқа кеп тығылды қайта шықпай.

ХАТ²

Физатлу құдашама дұғай сәлем,
Арманда арылмайды көңілімде алаң.
Көз жасаурап, мұңайып көп айтқанмын,
Мұң шаққаным бұл емес жалғыз жалаң.
Өршиді көрген сайын іште жалын,
Тіл түгендеп айта алмас қылған зарын.
Қан жүрек қайнаған соң ғашықтықпен,
Ақыл, қайрат білмейді не қыларын.
Бет қызылы дәл қарға тамған қандай,
Айналасы ақ таңлақ атқан таңдай.
Жайнаған көз, қиғаш қас, қырлы мұрын,
Әжімсіз аппақ саусақ, тіп-тік мандай.
Ақ мандайға жарасқан көмшат бөрік,
Қайтып тақат қылармын сізді көріп.
Жанға еңкеймен дейтүғын зор көкірек,
Сабыр қалмай бойымда кеттім еріп.

¹ Абай Турашқа: ақындығыңды байқайын, екі-үш ауыз өлең жазып әкел дегенде жазған өлеңі. — Қ.М.

² Матай елінің бір қызына хат жазып, Әлмағамбетті жіберсе керек. Қыздың реті келмей, Әлмағамбет бос қайтады. Екінші өлеңді де қыз атынан Тураш өзі жазған. — Қ.М.

ЖАУАП ХАТ

Әлеке, кешікпестен үйіңе қайт,
Турашқа менің айтқан сәлемімді айт.
Алдауға ұрғашыны салынбасын,
Қырық күнгі барымтаға бір күні қайт.
Албыртқан алып қашты қызбалы жас,
Өлместей, өтпес күндей болмасын мас.
Абиұрды бойыма қоймайын деп,
Ісін маған қылмасын кісінің қас.
Бір жолға сопысына қоймасам да,
Бір күннен соң болмай ма әммаға пәш.
Дәл осылай боларын құп біледі,
Шын ғашық болатұғын жарды алдамас.
Өзінде жоқ нәрсені өзіме деп,
Алдамақшы болғаны ол жарамас.
Жазғаны хатындағы бәрі жалған,
Сөзінде болғансыпты қайғыланған.
Әуелден алмай қалған жол емес пе,
Кісіні қара бассын оған нанған.
Әлеке, шыныңды айтшы со да рас па.
Бетімде ғұбар бар ма биттей қаннан.
Зарланғансып, асықсып айтатұғын,
Естіген сөз емес пе талай жаннан.
Бекерліктің белгісі бетінде тұр,
Азған түрін көрмедім қайғырғаннан.
Аяймын, ары оның бар демес ем,
Досын кісі емес қой есіне алған.
Кіршіксіз шын жүрекке ие жансып,
Сөзбен жүрек тербету несін алған.
Жасама мұң жарамас тербетуге,
Бақытсыз бір өтірік қайлалаған.

* * *

Ойландым мен бір өлең айтайын деп,
Өнерін өлеңімнің байқайын деп.
Наурызбайдың аулына, Ақыл¹ ағам,
Жүрмек болды бір барып қайтайын деп.

Әлмеш², бірге жүр деді сонда маған,
Айтқан соң тоқталам ба Ақыл ағам.

¹ Ақыл ағасы — Ақылбай.

² Әлмеш — Әлмағамбет. — Қ.М.

Екі қара ат пар жегіп шанамызға,
Аулына Наурызбайдың жүрдік таман,
Насихат, Рәзиәмен қос құдағый,
Көп жаннан ұрғашыда дос құдағый.
Аузында бір түйірім тәтті сөз жоқ,
Салиқа тәңір алған бос құдағый.
Өлең айтпай келмейді топтың сөзі,
Салғырттау қолыма алдым домбыраны.
Бір сағаттай отырдым тыңқылдатып,
Келетін көрінбейді әннің мәні.
— Құдағый, сіздерге айтар бір арызым,
Әуелден ән салмағым ол фарызым.
Сіздер айтшы мендағы естиін де,
Тым құрмаса жоқ па еді ән қарызым.
Орнынан сол Насихат келді тұрып,
Бетіме қарады да қойды күліп.
Анық айып бетіме басылған соң,
Керегі не кетпедім жерге кіріп,
Кетті ғой күлгендігі жанға батып,
Көрмедім сол бейнетті бірге татып,
Рәзиә, Еркебала¹ қосылып ап,
Жіберді мұңлы қоңыр ән шырқатып,
— Жүрмісің құрбым есен, Әлмағамбет,
Ерді үйіне жатқызбас айтылған серт.
Сорлы көңіл селт етер сырың бар ма,
Әлде әпкелді ме екенсің өміріме дерт,
Айтарымды білмедім қалдым не деп,
Тоқтатар сөз таппадым ойланып кеп,
Тоқтаулы түйірім сөз таппаған соң,
Сасқаннан күле бердім күр кекектеп.
— Апырмай кеттің дер ме тағы танып,
Көңілім қалып еді шын-ақ нанып.
Өз көңлің әуел бастан тартпай тұрса,
Біреуді неге алдайсың құмарланып.
— Сенсең, Еркеш, көңілімде жоқ алдайын,
Ұзатпай тіке сөзді қысқартайын.
Ерік иеде, пендеде қайла болмас,
Бір тағдыр босатпады не қылайын.

¹ Тураш жігіт күнінде Матай елінің бір Еркебала деген қызыммен уағда етіп алмақ болып, артынан айнып кетеді. Әлмағамбет Ақылбаймын еріп қыздың аулына барады, ол ауылмен бұрыннан құда болса керек, сонда қызбен айтысқаны деп бұл өлеңді Тураш Әлмағамбет атынан шығарады. Шамасы 1890 жылдар болуы керек.

– Шіркін-ай, кетпеп пе едің серт берісіп,
Айнымай шалқақтамай шын келісіп.
Құдай білер аузына кірмеуші еді,
Дүниені елемейтін бейне-ақ ерсіп.
– Айтқаны келе берер кімнің тегіс,
Тағдыр билеп барасың сен де еріксіз.
Досқа достық деріне ылайық па,
Ағайын-туғаныңнан бір жола құс.
– Мен едім құдай қосқан оның жары,
Уағдадан тайды қалай барып ары.
Сәлем айт қайны атам мен қайны енеме
Естісін сәлемімді баршалары.

ӘБИШКЕ (хат)

Рахаты көңілімнің Әбиш ағатай,
Аллаға мәлім шығар біздің де жай.
Күнде алладан тілеймін жанын сұрап,
Бізді душар қылдың деп күнге осындай.

Аллаға амалым жоқ қылған ісін,
Жан қыюға ыразымын бір сіз үшін.
Өмірімнің осы күнгі бар қызығы,
Амандасып жолғасып көрген түсім.

Күнде алладан тілеймін ертеңді-кеш,
Тілегім аман-есен жолықпақ тез.
Көзіме жас аламын үміт қылып,
Рахым қылуына болар деп кез.

Алла берген жоқ еді бізге үлкен сор,
Осы күн сырт қампайған, ішіміз қор.
Пендесі шын зар етіп тілеген соң,
Оналдырар құдайым рахымы зор.

Рахаттан көрсетті алла қайғы өртін,
Сізді жазса жазылар ішкі дертім.
Өмірдің сізден соңғы керегі жоқ,
Қайтейін тартып жүріп бос бейнетін.

Тілеймін бір алладан жолықсақ деп,
Тілсіз оймен әр күні зар қылып кеп.
Өзіңіз де амалсыз жатқаннан соң,
Сізден несін тілейін келе көр деп.

1895 жыл

Бастапқы хатты көріп қалдық шошып,
Соңғы хаттан жақсылық тұрдық тосып.
Жүректің шошынғанын, лүп еткенін,
Қайта оңалған қызыққа кеттік қосып.

Үнге үн жоқ тыңдап қаппын хаттың сөзін,
Хат оқыған ағамда¹ екі көзім.
Хат біткен соң ағамды абайласам,
Көз жасаурап, сұрланған көрдім жүзін.

Онан соң алдық жыртып соңғы хатты,
Құдайға іштен қылдым мұнажатты.
Оңалып лазареттен шықтық деген,
Сөзіңіз жанға жылы болды тәтті.

Бірің ақыл, бірің көрік ағаларым²,
Бұрынғыдан екі есе бағаларың.
Әбіш ағам бағымыз құдай берген,
Құдай-ау, сол бағынды қылма жарым.

¹ Абайды айтады.

² Ағаларым дейтіні Мағауияның да Әбіш қасында болған кезінде жазылған өлең. — Қ.М.

ЧЕЛКАШ

Максим Горькийден

Пристаньды басқан сасық қара тұмандай шаңнан, оңтүстіктің жасыл әуесі ылайланып, жазғы күннің жарық нұры сұрғылт пердеден көк теңізге күңгірт түсіп, пароходтардың бұрқылатқан суларын жарқылдата алмай тұр. Жалпы шатырлы кемелер, пароходтар, тар пристаньда ерсілі-қарсылы жүзіп суды жарып салған толқыны тоқтап тұрған кемелердің кемеріне шылпылдап, жарға, жартасқа соғып сылқылдап, шөп-шар, неше түрлі керексіз заттармен беті шұбарланып, езуі көпіршіп жатыр.

Якорьдің шынжырының сылдыры, вагондарды тіркестіргендегі күлдір, тасыған жүк, темір нәрселердің шалдыры, тас қорғанға төсенген ағаш нәрселердің тарсылы, арбалардың дүрілдегені, пароходтың айғайы, қызметкерлердің, матростың пристаньдағы солдаттардың бірде құлақтан өткендей ащы, бірде күш қосардағы бірігіп салған күжілдек, күңгірт дауысы, бәрін жиғанда, қызмет күнінің қосылып салған әні, яки зары сықылданып шығады да, алыстауға адасармын деп қорыққандай үнмен жасалған күйін, пристаньның үстінде зарлы күйін тартып күңіреніп тұрады. Астындағы жерден біресе күңгірт, бірде ащы дауыс, күннің өткір ыстығымен, қошқыл шаңға ұласып, қат-қабат толқынданып көтеріліп жатады.

Жартас, темір, ағаш, тас көше, кеме һәм адам: меркурийдің¹ күшті құтырған сарынына салады. Ал адамның дабысы, олардың арасынан нашарлап әрең естіліп, мазақтап күлкі қылуларына қолайлы. Басында барша шуды тудырған адам, бүгін-аянышты мүсәпір күйде. Беттерін шаң басқан, киімдері сілікпе сілкіп, ауыр жүк баса-баса жыпындаған талтақай, бүкірше болып қалыпты. Сасқалақтап, бірде олай, бірде бұлай шаңнан, ыстықтан, шудан жасалған дұзаққа сүңгіп жүргендері. Айналасындағы дәу темір машиналар, таудай жүктермен, вагондардың арасында соншалық болымсыз нашар. Сол дәулерді жасаған олар: өздері жаратқан заттар: өздерін құлданды, қор қылды.

¹ Меркурий – грек жұртының сауданың құдайы деп білген нәрсе.

Буға тойған пароход қастарында тұрып, бірде ысқырып, бірде күжілдеп, кейде ауыр күрсініп шығарған дыбысы сайын, жарлылардың шаң басқан беттеріне қарап мазактағанға ұқсайды. Жүкшілердің пароходтың үстінде, арқандай шұбатылып, мыңдаған пұт нандарды тасып сол пароходтың темір қарнын толықтырмақ болып жүргенін, сол нанның, бірнеше қадақ нанды өз қарындарына әрең табатұғынын көргенде: еріксіз күлесің. Киімі жыртық тер басқан, ыстыққа күйіп шаң жұтып, қажыған адамдар. Айдынды, күшті күнге шағылысқан, қапысыз машиналарды, сол адамдар жаратқан. Машиналар әлі де болса, жеке бумен ғана қозғалмайды, сол жаратушы адамдардың денесінің күші, жүрегіннің қанымен қозғалады. Осы салыстырудан, дым суық, рақымсыз қалжың көрінеді.

Шу шанышты, шаң тұншықтырып көзді басты. Ыстық күн етті күйдіріп қажытты. Айнала қарасаң, елден асып, шыдамы таусылып, ширығып бір сойқанды салып жіберіп, кең дүние ғып шығып таза әуеден деп алып, еркінше ен жайылып, дүниеге тыныштық орнап, мынау адамды қайғы басып қажытқан бейнет жоғалып, қала да, дала да, теңізде тып-тыныш рахат болатұғындай көрінеді. Бірақ солай ғана көрінеді. Солай болатұғындай болып көрінетұғын себебі: заман түзелер деген үміт шаршаған жоқ. Бостандық күн туар деген талап, олардың жүрегінен өлген жоқ.

Қоңырау дәл он екінші соқты. Қоңыраудың соңғы даңғыры, ақырындап барып өшкенде: еңбектің жынды күйі де басылып жартысына барып қалды: бір минут өткен соң, тіпті өшіп, өкпелі, күңкіл сыңқылданып қалды. Енді адамның дабысы, теңіздің салдыры естіле бастады. Бұл түскі тамақтың уақыты еді.

I

Жүкшілер қызметтерін тастай беріп, пристаньның ішіне бытырап, жақын лавкалардан тамақтарын алысып, қорғанның ішіндегі жүктердің көлеңкесіне тығылып отырып, тамақтарын іше бастағанда, Гришка Челкаш кіріп келді. У жеген қасқыр: оларға ежелден мәлім, маскүнем, өткір, ыңғайлы ұры. Ол жалаң аяқ, жыртық шалбар, жалаң бас, кір-кір шыт койлектің жағасы жыртылып, омырауы аңқиып, күнге күйген қызыл төсі адырайған төс сүйектері көрініп тұр. Собалақ буырыл шашынан арам құс түрлі имек беті шаншылғандығынан, жаңа ғана ұйқыдан тұрып келгендігі көрініп тұр. Бір жақ мұртында жабысқан салам жүр, екінші бетінің сақалын қырған қылтанағына бір салам ілініпті. Жасыл жапырақты

жұлып алып, құлағына тыға салыпты. Сүйекті, арық, қапсағай, ұзын бойы бар. Жайған тасқа, ақырын аяндап, имек мұрнын созыңқырап, өткір көзін жан-жағына тастап, суық жасыл көзі жарқылдап, жүкшілердің арасынан біреуге қарады. Ұзын бурыл мұрты, мысықтың мұртындай қозғалып тұрады. Арқасына ұстаған ұзын қолы, бірін-бірі уқалайды. Дәл өзіндей жыртқық киімді адамнан көз тұнжыраған қалың ортасында қаршығаға ұқсаған түрімен өзіне адамның көзін түсіреді. Жыртқыш жүдеу сыйқы тышқан аңдыған мысықтай, андып басқан жүрісі, сырт көрінісі, жәп-жәй, момын адам. Жүрегіне қарасаң, қайнап тұр. Қадалған қырағы қарасы, дәл өзі еске түсірген қаршығадай.

Бір топ тас көмірдің көлеңкесінде тамақтанып жатқандардың қатарына келгенде, бір сүйегі тұтас, жүзі сезімсіз, мойны қызарып жыртылған не қылса, таяқ жеген сықылды жас жігіт тұра келіп, Челкашпен қатарласып аяндап күбірлеп сөйлесіп бара жатып айтты:

— Кемеден екі жерден бұл жоғалды, іздеп жүр, есіттің бе, Гриша.

— Ал не қыл дейсің, — деп Челкаш, бас-аяғына қарады.

— Не алы бар. Іздеп жүр, онан басқасы жоқ, деді жігіт.

— Мені сұрастырған шығар, табысып берсін деп. Сонан соң Челкаш қырағы көзді добрфлоттың үлкен жүк кілетіне тастап жіберіп, өткір күлімсіреді.

— Кет, шайтан, — деді жігітке.

Жолдасы қайта қайтты.

— Ей тұра тұр. Сені кім әдемілеп жіберген... Қалай мағлұм данасын бұзған... Мишканы көрдің бе?

— Көптен көргенім жоқ, деп айғайлады, жолдастарына тақала беріп, Челкаш ілгері аяндады. Жолыққан жанның бәрімен ежелгі досы, ескі тамырынша сөйлесіп, әммесі ашық көңіл, өткір тілді Челкаш бүгін олай емес, реніштеу, сұраған сөзге қатаң дыбыспен шолақ жауап қайырады.

Абайсызда үйілген жүктің ар жағынан күзетші солдат, қошқыл жасыл шаң басқан киімі бар, әскери жандарша киінген шыға келіп Челкаштың алдын қоршап тұра қалып, кел деген пішінмен сол қолмен қанжарын, оң қолымен Челкаштың жағасын ұстап.

— Тоқта. Қайда барасың, — деді.

Челкаш бір қадам кейін басып, көзін ашып қадалта қарап, суық пішінмен жымиды.

Солдат: жұмсақ, майда түрін айдынды түрге баламын деп, бетін күмпітіп еді, дөп-дөңгелек, күп-күрең болды. Қабағын ғана қимылдатып, көзін адырайтқанда, бір түрлі күлерлік болды.

— Пристаньды баспа, бассаң қабырғанды қиратамын деп өлде қашан айтқамын. Тағы келдің бе, — деп ақырды.

— Аман ба, Семенич. Біз көріспегелі көп заман болды ғой, — деп Челкаш жайынша амандасып, қолын созды.

— Мейлі, жүз жыл көріспесем де, жүр, — деді солдат.

— Уай, Семенич, тым болмаса ұсынған қолды ал, — деді Челкаш.

— Мына бір сөзді айт, сен Мишканы көрмедің бе? — деді Челкаш қышқаштай қолмен Семеничтің қолын қатты қысып.

— Мишкасы кім? Мишка дегенді білмеймін. Кет енді туған, әйтпесе кілет бастығы көрер, сонан соң бәлем...

— Аман, менімен бірге костромға қызмет қылған жирен, — деп Челкаш өз сөзінде тұр.

— Менімен бірге ұрлық қылатұғын десеңші. Оны полицияға әпкеткен. Сенің Мишаның аяғын шойын штікпен басып қиратқан.

Кет енді, мен әлі ақылмен айтып тұрмын, әйтпесе желке жеп шығарсың.

— Бәсе. Жаңа Мишканы білмеймін деп едің, енді білдің. Сен неге ашуланып тұрсың.

— Уай, Гришка, сен кердеңдемей ғана кет.

Күзетші ашулана бастады. Жан-жағына жалтақтап, Челкаштың қышқаш қолынан қолын босатпақ болып жұлқынып қарады. Челкаш жай бағызұр, қалың қасының астынан қадала қарап, мұртымен жымиып күліп, қолын босатпай сөзін сөйлей берді.

— Сен мені асықтырма, мына сөзге жауап бер, сонан соң мен кетемін. Қалай тұрсың? Қатын-балаң аман ба? Қатты ашулы көзін қадап, ащы күлкімен тісін ақситып айтты: Мен сіздікіне қонаққа бармақ болып қамдансам да, уақытым болмайды ішемін де кетемін, — деді.

— Уай, уай... Сен оны қой... Сен қалжындама, сүйікті албасты. Мен шырағым анығында... Әлде сен үй-үйге кіріп, көшеде талауға айналыстың ба? Неге. Сенің осы жердегі мүлкің де екеуімізге өмір бойымызға жетеді. Құдай ақында Семенич, жетеді. Сен тыңда, тағы да екі жерден бұл қақшыдың ба. Байқа Семенич. Сақ бол. Қолға түсіп қалма.

Челкаштың жүзқаралығына күйіп кетіп, бар денесі селкідеп, түкірігі шашырап, бірдеңе айтпақ болды.

Челкаш оның қолын қоя беріп, ұзын аяғымен қақпаға қарай аяндады. Күзетші талқан болып, боқтап артынан еріңкіреді.

Челкаштың көңілі ашылып, тісінен ысқырып, екі қолын шалбарының қалтасына сұғып, жай адамдай асықпай аяң-

дап, жан-жағына өткір қалжындарын айта тастап барады, жүкшілер де, қалжыңына қалжыңмен төлеп жатыр.

— Гришка, сені үкімет қандай қорғап жүр, — деп, бір асын ішіп алған жүкші артынан айғайлады.

— Рас, мен жалаңаяқ, мына Семеничты көрмейсің бе. Аяғын тілгізіп алар деп аңдып келе жатқанын, — деді Челкаш. Қақпадан шығарда екі солдат Челкаштың о жер, бұ жерін сипалап қарады да, көшеге таман нұқып жіберді.

— Жібермендер, — деп Семенич қорғанда тұрып айғайлады. Челкаш жолдан көлденең өтіп, қабақтың есігіне қарсы кішкене орындыққа отырды.

Пристаньның қақпасынан жүкті арба, арқандай созылып, күрілдеп шаңдатып, шыға бастады. Бос арбалы бержебайлар, қарсы кездесіп жатыр, пристань қалың ду, қою шаңды будақтатып шығарып жатыр.

Мынау шын дуда Семеничпен шайқасып қалған Челкаш, әжептәуір көтеріліп қалды, алдында аз еңбек, көп ерлік тілейтұғын мол олжа күліп тұрғандай болды. Ондай өнері барлығына көзі жетеді, көзін сығырайтып ертеңгі үсті-басы түзеліп, қалтада ақшасы мол, сайрандайтұғын қызығын ойлап, сонан соң ойына Мишка жолдасы түсіп, бөлай аяғы сынбаса, бүгін түнде керекке жарайтұғын еді-ау, деп қамығып, мұның бәрі жалғыз қолымнан келмейді, деп күңкілдеп ұрысты. Түн қалай болар екен, — деп аспанға һәм көшеге қарады.

Алты қадамдай алдында, жолдың жағасында, орындыққа арқасын сүйеп, жас бала жігіт отыр. Шұбар шыт көйлегі бар, шалбары жыртық, аяғында шабата, жыртық күрең қалпағы бар. Жанында кішкене шөңке мен орағы жатыр. Баланың жауырыны жалпақ, сүйегі тұтас, беті тотыққан, жарылған, үлкен көк көзді, жұмсақ нанғыш шырайын салып, Челкашқа қарап тұр.

Челкаш тісін ыржитып, тілін салбыратып, көзін бақырайтып, балаға қарай қалды.

Бала басында ұғынбай көзін жыпықтатып, сонан соң шұғыл қарқылдап күліп жатып, әй, ку — деді де, өз орнынан жылжып Челкаштың қасына келіп, шөңкесі мен орағын сүйретіп тартып алды.

— Е, аға, жақсы ақ гулят еткен екенсің. Челкаштың шалбарынан тартты.

— Ондай-ондайдың болып кеткені рас, — деп, Челкаш күлімсiреп мойнына алды.

Көрген жерден-ақ жас жігіт көңіліне ұнап кетті.

— Шалғымен жүрсің бе?

— Иә, бір шақырым шапсаң, бір тиын аласың, қызмет жаман.

Халық жаман.

Аштар сүйретіліп келіп, бағаны бұзды. Қайтерсің. Кубаньға¹ барсаң, алпыс тиын төлеуші еді, ол жарайды. Бұрын үш теңге, төрт теңге, бес теңге де болушы еді, дейді...

— Бұрын ба. Бұрын орыс жігітін көргенге үш теңге төлеуші еді, мұнан он жыл бұрын, мен де осы іспен айналысқанмын. Бекетке келесің, орыс жігіт. Болды, үш теңге береді, қанша ішесің, жейсің, қалағаныңша қанша тұрсаң мейлің.

Бала басында Челкаштың сөзін аузы аңқиып таңданған пішінмен тыңдап, ақырында далба шалдың алдап отырғанын біліп, ернін шылып еткізді де, сақылдап күлді. Челкаш күлкісін мұртына жасырып, салқын жүзін сақтаған болды.

— Әй, қу, бейне шынды айтып отырған кісі секілді, мен сеніп барамын.

— Жоқ, құдай ақында, бұрын онда...

— Ал, мен нені айттым. Мен де бұрынғы онда болғанды...

— Кет әрі, — деп бала қолын сілтеді. — Етікшімісің. Әлде тігіншімісің? Сен.

— Мен бе, деп қайта сұрап. Мен балықшымын...

— Балықшы! Қара сен. Не ұстайсың, балық па?

— Неге, бір ғана балық бола ма. Мұндағы балықшылар жеке балықты ауламайды, көбінесе: суға кеткендерді, ескі якірлерді, суға батқан кемелерді — бәрін. Осыларға лайық қармақ бар.

— Ысқырт, ысқырт. Сондай балықшылардың өздері үшін айтқан өлең шығар, мынау өлең.

Біз ауды жаямыз құрғақ жағаға. Амбарларға, кілеттерге.

— Сен ондайды көрдің бе? — деп Челкаш сұрады, күлімсіреп бетіне қарап, мынау, жап-жақсы жігіт, ақымақ, деп ойлады.

— Жоқ, қайдан көрейін. Естігенім бар.

— Ұнатасың ба?

— Оларды ма. Несі бар. Жақсы жігіттер, азат, ықтиярлы жандар...

— Саған бостандақ неге керек? Әлде бостандық сүйесің бе?

— Неге сүймеймін. Өзіңе өзің қожа, мейлің қайда барсаң да, істей бер—не ұнатасың... онан әрі не керек. Бірақ түзу жүре біл. Желкенді басып тұрған тас жоқ — ең алды. Ойнай бер, күле бер, бірақ құдайды ұмытпа.

¹ Кубань — бір қаланың аты.

Челкаш тыжырынып кетіп, түкіріп, сұраған сөзін үзіп, баладан теріс қарап кетті.

— Мына, ендігі менің жұмысым баланың тілі шешілді: — Менің әкем өлген соң, малымыз аз, шешем кәрі, жер тозған, енді маған не қылу керек. Өмір сүру керек, қалай. Мәлім емес. Біреудің қызын алсам, жарайды. Дүние-ай, қызына енші беріп шығармайды-ау... Жоқ, атам, бәле болмайды. Мен онда бір жылма қорлықта жүремің, қарашы қандай іс. Уай — жүз, жүз елу теңге қолыма түссе-ау, мен шаруамды, қазір аяғынан тұрғызар едім. Антиф¹ шалғымен шап. Мейлі Марфа² бүлінсін, бүлінбесін. Керегі жоқ. Құдайға шүкір, қалада қыз көп, мен әбден азат боламын, өне, сонда, деп жігіт күрсінді.

— Енді күйеу болғаннан басқа жоқ. Кейде ойлаймын: Кубаньға барсам, екі жүз теңге қақшып, айда. Бай... Әне сонда... Әй, әй. Онан іс шықпайды... Ал, күйеу боламын, мен қаңғырған кедей... Шаруамды түзету жоқ. Ой-бой.

Баланың күшік күйеу болғысы келмейді-ақ. Бетін қайғы басып кетті. Қатты түнеріп жерге қарағанда Челкаштың көңілін беліп әкетті.

Челкаштың көңілі баладан қайтып қалса да, енді қайда барасың? — деп сұрап қалды.

— Қайда барасың дейсің бе. Ей, үйге барамын.

— Уай, інім, оның маған мәлім емес... Әлде түрікке баратұғын шығарсың...

— Түрікке... Қай христьян барады. Кім айтады? — деді. Әй, сен бір ақымақ екенсің, — деп Челкаш теріс қарап кетті. Бұл жолы енді бұған бір ауыз сөз де қатпасын деген көңіліне келді. Мынау деревняның дені сау, жас жігіттің, Челкаштың көңілінен бір нәрсе оятып жібергендей болды.

Жүрегінің тереңінде бұғып жатқан қайғы тіріліп, бүгін түнде істемек ісін ойлауына бөгет қылды.

Сөгіс алып қалған жігіт, мыңқылдап, көзінің астымен қарап, беті бұртыйып, ауызы күмпііп, қисайған көзі жыпындап, күлерлік болды. Ол мына ұзын мұрт сімтікпен сөйлескен сөзі, былайша тез үзіліп, сөгіліп қалармын деп ойлаған емес еді.

Ол сұмпайы, қайтып есіне де алмады. Ол ойға кетіп отырған кісі секілді. Ысқырып салған әніне, өкшесін соғып отыр.

Жігіт естіген сөгісінің орайын алмақ болып отыр.

¹ Антиф — атасы.

² Марфа — қалындығы.

— Ей, балықшы. Сен әмсе ішіп жүресің, — дей бергенде балықшы бетіне жалт қарап, айтты:

— Тыңда, шикі. Бүгін түнде маған қызмет қыласың ба?.. Айт шапшаң.

— Не жұмыс қыламыз? — деп сенбей сұрады, жігіт.

— Не жұмыс... мен не бұйырсам, соны істейсің. Балық аулаймыз, қайық есесің бе?

— Олай болса, несі бар. Жарайды. Бірақ бір пәлеге ілігіп қалмасам, саған еріп... сен дым қараңғысың...

Челкаштың ішіне от түскендей болды. Ызғарлы дыбыспен күбірлеп: — Сен білмеген соң, былшылдама. Мен, мына тоқпақтай жұдырықпен басыңа берсем, іші жарық болады... деді.

Орнынан ұшып түре келіп сол қолымен мұртын ширатып, оң қолының сүйекті, үлкен жұдырығын түйіп, көзі отша жарқырап тұр.

Жігіт шошып кетті. Шапшаң, жан-жағына қарап, жау-тандап, кірпігін күндізгі үкіше қағып, орнынан тұрды. Бірінің бірі басынан аяғына қарасып, жым-жырт тұрысты.

— Ал, — деп суық сұрады Челкаш. Өзі қорға балап отырған жігіттің тіліне күйіп кетті. Сөйлескен сайын кемсітіп, жиркенетұғын. Енді күншілдік қысып кетті... Барайын десе қаласы бар, үйі бар, бай қайны бар, тіпті, баланың өткен күнін алдындағы тілеуін, бәрін күндеді. Челкашпен салыстырғанда, бір ақымақ, оған да бостандық керек, оның бағасын білсе екен-ау. Қашан да болса, адамға ащы тиетұғын нәрсе, бір қорға балап жүрген адамның, сен сүйгенді, о да сүйетұғын болып, сен жиркенгеннен, о да жиркенетұғын болып шыққаны.

Жігіт Челкашқа қарап, оны өзіне қожа сықылды көрді.

— Тіпті мен дайынмын, іздегенім қызмет, маған бәрі бір, тек қызмет табылса болғаны, сені балықшыға ұқсамайсың деп қана айтамын... Өте жыртқың көбейіп кетіпті... Мұндай түр әр адамда болады, құдай біледі, талай пяншікті көрген шығармын, бірақ сен сықылды емес.

— Жарайды. Жарайды. Риза болдың ба? — деп жұмсақтау шыраймен сұрады.

— Мен бе. Айда. Дайынмын. Қақыңды айт.

— Қақы, қызметке қарай болады, қандай қызмет болар екен, қармаққа ілінуге қарай. Бесті де алып қаларсың, ұқтың ба?

Сөз ақшаға айналған соң, крестьянның баласы, дәлдегісі келді. Жігіттің көңіліне сенімсіздік жүріп:

— Бұл менің қолым емес, аға. Менің қолыма жасыл ғана тисе екен, — деді.

Челкаш баланың оң жамбасына мінгенін біліп:

— Сөзді қой. Жүр, тамақ ішелік, — деп трактирға таман аяндады. Екеуі қатар, көшеде аяндап келеді. Челкаш бай секілденіп көркейіп мұртын ширатып, бала — әміріне даяр қызметкерше мойындап, бірақ сенбей қорқыңқырап ішінде келеді.

— Сенің атың кім? — деп Челкаш сұрады.

— Гаврила, — деп жауап қайтарды.

Олар қір-қір, сасық трактирға келген соң, Челкаш буфетчикке¹ келіп, дарбаза дауыспен үй адамы сықылды түрмен бір бутылка арақ, сорпа, майға қуырған ет, шәй, сұраған нәрселерін есептеп, “нисиеге” деді. Буфетчик басын изеді. Байының далба киімі, залым түріне қарамай, мұншалық абыйройын көріп, Гавриланың көңілі тойып, байып ардақтауға айналды.

— Ал, асты ішіп отырып сөйлесеміз, сен аз уақыт отыра тұр. Мен бір жерге барып келейін, — деп Челкаш шығып кетті.

Гаврила айнала қараса, трактир подполда екен: ішінің бәрі қараңғы, адамды қақалтатұғын улы әуеге толған. Арақтың иісі, темекінің түтіні, қарамай, соларға ұқсаған иісі ауыр заттардың иісі. Гаврилаға қарсы столда бір мас матрос отыр, жирен сақалын, қалпынша қарамай мен көмір тұтып қалыпты, ол біресе шикылдап тамағы жабысып, біресе өлшеусіз барқырап, ортасынан үзілген өлеңін айтып, ән салған болып отыр, оның орыс емес екені көрініп тұр.

Оның артында киімдері жыртық, шаштары кара, беттері күнге күйген, молдаванның екі жастау қызы шырылдаған ащы дауыспен мастың әнін салып отыр.

Қараңғы түкпірде, шашы-сақалы дудардай, беті жаншылған сері мастау ақырып, бақырған біреу көрінді.

Гаврилаға жалғыздық білінді, жүрегі бай шапшаң келсе екен деп тілей бастады. Трактирдың даусы: біртүрлі зор хайуанның өкіргені сықылданды, неше алуан үні бар, тас қабырғадан қысылып, жүзіп жарып шығып жатқандай. Гавриланың көңіліне денесін мас қылатұғын уды сорып, сондықтан басы айналып, көзі қарауытып бара жатқандай болып, қайтер екемін деп шошынып, трактирге айнала қарады.

Сөйтіп отырғанда Челкаш келді. Олар да ішіп, жеп сөйлесе бастағанда, үшінші румкеде-ақ Гаврила мас бола бастады. О да көсіліп, байдың көңілін көтеретін сөз тауып айтпақшы болып қамданып, бай не деген аяулы. Бір еңбегін көрмей тұрып, мұншалық тәтті тамақтармен сыйлап жатыр. Сөз бу-

¹ Буфетчик — арақтың, астың басшысы.

дағымен келіп, алқымына тығылып, бірақ аузынан шығарда бытырап басы құралмайды, шұғыл ауырлап кетті.

Челкаш оған күлімсіреп қарап айтып:

— Әй-төре, болған екенсің, бес-ақ румке. Жұмысты қайтіп істейсің? Дос, — деп Гавриланың тілі оралып қорқып: мен сені ардақтаймын. Мәселен, былай. Кел сүйейін...

— Жарар, жарар. Мә, тағы да қақ, — деді.

Гаврила қағып салған соң, сондай-ақ халге келді, үйдің ішіндегі нәрселердің бәрі шайқалып көшіп тұрды. Бұл жәйсіз, мазасыз тиіп, жүрегін көтерді. Оның беті мастықпен масайрап, бір нәрсе айтпақ болып зорланса, тілі сөзге келмей, құр ерні шылпылдап, міңгірлейді. Челкаш оған қадала қарап, бейне есіне бір нәрсе түскендей болып, мұртын ширатып күлімсіреп тұр еді, енді түйілген ашулы түрге мінді.

Трактир мастардың айқайымен күжілдеді. Мас матрос етбетінен столды басып ұйықтапты.

Челкаш түрегеліп, ал, жүрелік деді.

Гаврила ұмтылып тұрмақ болды да тұра алмай, қайтадан қатты боқтап, отыра кетіп, мастардың мағынасыз күлкісімен күлді.

Гаврила ақылсыз көзімен Челкашқа қарап, беталды қарқылдап күліп жатыр. Ол оған қадала қарап, ойланып отырды. Гавриланың тағдыры мынаның қасқыр аясында. Ол Челкаш, мынаны папирос қағаздай қалай ораймын десе, еркі. Ойып қартасындай екі үзсе де еркі. Қайта оңалтып крестьян қалпына түсірсе де еркі. Бір адамға қаптал әмірі жеткеніне рахаттанып ойлады, мынау жас жігіт, құдайдың маған арнаған шарасын өмірінде шеше алмас деп күледі, біресе жастығына жаны ашыды. Мазактап күлді де, мен сықылды біреудің қолына түседі-ау деп аяды. Ақырында әкесі, яки қожасы сықылданған сезім жеңіп, жасты аяды, бір жағынан керек те. Челкаш Гавриланы қолтығынан сүйеп, тізесімен артынан итермелеп, трактирден шығарып, қорғандағы отынның көлеңкесіне жатқызды. Қасында отырып, темекісін тартты. Гаврила азырақ шайқақтап, күжілдеп барып ұйықтады.

II

Күректі ыңғайлап жатқан Гаврилаға, — болдың ба? — деді Челкаш.

— Кәзір. Құлағы қисайып жатыр. Күрекпен соғып жіберейін бе, — деді Гаврила.

— Жоқ, жоқ. Биттей дыбыс шығарма. Қолыңмен қатты бассаң да, орнына барар.

Бір кеменің құйрығына байлаған қайыққа екеуі отырып, ақырын жылжыды. Сықырлаған кемелер, бірінде емен тақтай толып тұр. Бір жерде түрік кемесі тұр, жарты жүгі түсірілген, жартысында құрма ағашы, сандал ағашы, жуан кипарис ағашы салынған.

Түн қараңғы аспанда жылжып көшіп жатқан қара бұлттар. Теңіз қап-қара, жым-жырт қою май сықылды, дымкыл, ащы исі аңқып, кемеге жағаға соққан дыбысы сылқылдаған күлкі де, құлаққа жиі тиеді, қайықты ақырын тербетеді. Теңіздің жағалауында кеменің үшкір бастары, әуеге кіріп басындағы жарықтар жарқырап, сәулесі суға түсіп, толқынға сары тақта салып, қара барқыттай теңіздің түсіне жарасып тұр. Теңіз, күндізгі қызметтен шаршаған еңбекшілдей, тәтті ұйқыда жатыр.

— Жүрелік, — деді Гаврила, күрегін суға салып.

— Жарайды, — деп Челкаш қайықтың құйрығымен қасындағы кемені қатты итеріп жіберіп, кемелердің арасымен жылысып жөнелді. Қайықты қозғап жібергенде судың беті жасыл, жары тақталанып, желге қарсы жүрген сұлудың мойнындағы торғын орамалдай созылды.

— Е, басың қалай? Ауыра ма? — деп жылы ұшырап сұрады Челкаш.

— Жөнсіз. Қазандай күйіп тұр. Кәзір сулаймын, — деді Гаврила.

— Неге? Мә, сен мынамен ішінді сула, кәзір жақсы болып кетесің, — деп бөтелкені ұсынды.

— Солай! А, құдай, сақтай көр, — деді Гаврила.

Ақырын, сылқылдатып жұтқаны естіліп тұр.

— Әй! Інім, тоқта, — деп Челкаш тоқтатты.

Қайық қайтадан кемелердің арасымен, салдыратпай ақты. Шұғыл кемелерден сытылып шыққанда шексіз жарқыраған қайратты теңіз ашылып кетті. Көк далаға шыққанда таудай қара бұлттар, судан шығып аспанға көтеріліп жатыр, ақшыл жасыл, сарымен көмкерген, теңіздің жалықтыратұғын түсін қара бұлттың көлеңкесі басып, ақылды жанды тітіретеді. Бірінің артынан бірі жылысып, бірде қосылып, бірде ашылып, бірін-бірі қуып әлсін-әлі түрін бұзып, қап-қара бұлт түнеріп кеткенде ажалды еске салады. Бейне, жағада қалың тобы бар, бәрі басын қосып адамның көзіне қызықты, көңіліне арман туғызатын сансыз жұлдыздарды, теңіздің төсіне ойнамастай қылалық дескен сықылданады.

— Теңіз жақсы ма? — деп сұрады Челкаш.

— Жоқ! Қатер ғой, мұның үсті, — деп Гаврила жауап

қайырды. Бірқалыпты күшті күрегін шылпылдатпай есіп келеді, ұзын күрекпен ескен сайын сарыала тақта созылып еріп келеді.

— Қорқынышты! Әй, ақымақ, — деп мысқылдады Челкаш. Ол ұры, һәм тілі былапыт. Теңізді сүйеді. Өзінің оның ашулы табиғаты ынтыққан құмары, мынау шексіз қалың қайраты, қараңғы теңізге тойған емес. Өзінің қатты сұлу деп таныған нәрсесіне, мына сықылды жауап алғанына шамданды. Артта отырып қайықтың құйрығымен суды тіліп, алдына қарап, барқыттай теңізде қанша жүзсе де жалықпас еді.

Теңізге жүзгенде көңіліне жұмсақ, жылы сезім келіп, көңілі ашылып, дүниенің қара пиғылынан сейілетуғын. Сондықтан артықша бағалап, өзін су үстінде тәуір деп білетуғын. Бұл жерде де өмірдің бағасы кеміп, басы бәйге ерлікке, екінші бәйге өмірге тиеді. Теңіздің ұйқыдағы дыбысы жұмсақ, қалқып жүзеді, сол күшті леп адамның жанына ұласып, жүректегі жаман қулықты жоғалтып, оның орнына күшті қиял туғызады.

— Ойбай-ау, аудың сайманы қайда — деп сасқалақтап жан-жағына қарады Гаврила.

Челкаш тітіркеніп кетті.

— Ау сайманы мында, менің қасымда, — деді.

— Ол қандай сайман? — деп сенбеген дыбыспен сұрады.

— Қандай? Суға тастайтуғын... һәм деді де.

Сырын жасырып, балаға өтірік айтуға ұялды. Және ойлап отырған тәтті қиялын бұзып жібергеніне ыза болып белгілі ашу жүрегін өртеп алқымына тығылып, ызғарлы дыбыспен Гаврилаға айтты:

— Сен қазір қалай отырсаң, солай ғана отыр, өзіңе тиіссіз іске кіріспе. Күрек есуге жалдағамын, ескенінді біл. Егер сөйлей берсең, жаман болады, ұқтың ба?

Бір минут қайық шайқақтап, тоқтап қалды. Күрек суда жатыр, Гаврила орындығында қалбақтап жүр.

— Ес, — деді.

Қатты ақырған дауыс әуені жаңғырықтырды. Гаврила күректі қатты сілтеп ескенде қайық шошығандай суды жара ағып берді.

— Бірқалыппен.

Челкаш нормадан тура келіңкіреп, күректі қолынан босатпай суық көзін қадап дірілдеген ернін Гавриланьң бетіне тақап, алдына үңілгенде секіргелі тұрған мысыққа ұқсады. Тісінің сақылдағаны естіліп тұр.

— Ақырған кім? — деген соң, суық дауыс сап ете түсті.

— Ал, шайтан, ес. Күректі ақырын сал. Өлтіремін ит. Бол ес. Бір-екі. Тырп етпе бірақ. Талқан қыламын, — деп Челкаш сыбырлады.

— Ә, құдай, ... Я машайық... — деп Гаврила сыбырлап, қалтырап, әрі қатты қимылдап, әрі шошынғаннан әлсіреп кетті.

Қайық қайта бұрылып пристаньға қарай қайта салды, неше түсті фонарлары топтанып матшасы көріне бастады.

— Ей, ақырған кім? — деген дауыс тағы естілді.

Бұл жолы алғашқыдан алысырақ. Челкаш тыншыға бастады.

— Тамыр, өзің ақырған, — деп дауыс жаққа айтты да, енді Гаврилаға қараса, әлі дұғасын оқып келеді.

— Ал, інім, сенің бағың болды, егер анау шайтандар қуса, сенің көзің жоғалып еді.

— Сездің бе. Мен сені бір-ақ... балыққа...

Челкаш жайланып, қалжыңдай бастады. Гаврила әлі дірілдеп дұғасын сыбырлап айтып келеді. Жыламсырап:

— Тілеймін мені босат. Құдай үшін тілеймін. Тоқтат бір жерге. Әй-әй-әй, біржолата жоғалдым. Құдайды ойла, босат, мені не қыласың? Бұл қолымнан келмейді. Мұндай істе болған емеспін. Көргенім сол. Уа, құдай, жоғалдым-ау. Сен мені қалай байлап алдың? Обал емес пе? Жаныңды жоясың-ай, жұмыс...

— Қандай жұмыс? — деп суық үнмен, — қандай жұмыс? — деп Челкаш тағы сұрады.

Баланың қорыққаны оған ойыншық болды. Гавриланы қорқытып, өзінің айдынды кісі болғанын рахаттанды.

— Қараңғы жұмыс-ай... Құдай үшін босат. Менің керегім не?

Қалкам...

— Үндеме, керек болмасаң, мен сені алмас едім, ұқтың ба?

Енді үндеме.

— Ой, құдай, — деп жыламсырап, күрсінді Гаврила. Жарайды, жарайды. Менде құбыжық бар, — деп Челкаш көңілін тоқтатты.

Гаврила көңілін тоқтата алмай жылады, солқылдап өксіп, сіңбіріп тастап, бұрынғыдан жаман қатты есіп келеді. Қайық жұлдыздай ақты. Тағы да кемелердің қарауытқаны көрінді. Қайық тағы да, кемеңің арасымен жылпылдап ақты.

— Ей, сен, тыңда! Егер біреу кімсің деп дыбыстаса үндеме. Егер тірі болайын десең. Ұқтың ба.

— Уһ... — деп, үмітін үзіп, Гаврила күрсінді де, ананың сөзіне қайғылы дауыспен, — менің ажалым жетті, — деді.

— Ұлыма! — деп, нықтап сыбырлады Челкаш. Гаврила мына сыбырды естіген соң, үйтсе-бүйтсе деген ойдан айырылды. Ұлы сұмдықтың хаупі бойын алып, тастай қатты,

жансыз машинаша жүрегін біресе суға салды, біресе алды, көбінесе аяғының басына қарайды.

Түнгі толқын, біртүрлі тажал пристаньның жартастай кемерінің ар жағынан адамның даусы естілді. Судың шылпылы өлең һәм жіңішке ысқырған дыбыс.

— Токта, — деп Челкаш сыбырлады. Күректі таста. Қолыңмен қабырғаға сүйен. Ақырын, шайтан...

Гаврила шылпылдақ тасқа қолымен сүйенді. Қайықты сырғытып кеменен қатарластырды. Қайық тасқа жабысқан шылпылдақпен дыбыссыз сырғыды.

— Токта. Күректі бер. Әкел бері. Билетің қайда? Түйіншегіңді шығар. Әкел түйіншегіңді. Бол шапшаң. Мұның бәрі қашпасыңа бола.. Енді кете алмайсың. Күрексіз бірдеме қылып кетер ме ең, ә билетсіз кетуге қорқасың, тос мені егер тырп етсең, теңіздің түбінен табамын...

Челкаш лып етіп бір нәрсемен көтеріліп кеменің қабырғасынан асып жоғалды.

Гаврила күрсінді. Осының бәрі жып-жылдам болды. Әлгі ұзын мұрт, кәрі ұры бардағы басып тұрған ауыр қорқыныш үстіне сырғанап түскендей болды. Енді қашу керек... деп созып демін алып, жан жоқ үлкен табыт толқын соққан сайын қарсы шыққан жаңғырығы ауыр күрсінге ұқсайды. Оң жағында суды жарып салған тас қабырға сұп-суық жылан секілді. Артында үлкен қара нәрсенің тұлғасы көрінеді. Алдында әлгі үлкен табыт пен тас қабырғаның арасынан бұлттың көлеңкесі басқан теңіздің суы, қап-қара болып көтеріліп, ақырын сырғып адамның зәресін алып, салмағымен жанышқалы тұрғандай. Бәрі қап-қара суық тажал. Гаврилань зәресі ұшты, мына қорыққаны Челкаштан қорыққанынан жаман, тұла бойын алып, сынтастай қатырып, қайықтың орындығына шегелеп қойғандай қылды.

Бір ғана теңіздің күрсінгенінен басқа дыбыс жоқ, жым-жырт. Бұлт баяғы қалпында аспанды алып ақырын жылысып, ішті пысырады. Теңізден шығысы бұрынғыдан да молайған. Аспанға қарап тұрып, оны да теңізге ұқсатуға болады. Тыныш ұйқыны сыпырып тастап буырқанып кеткен сықылды. Бұлттар будыраған, жал-жал болып жерге ұмтылған толқындай, құйып жасап, толқын шығаратұғын күздай, бірінен-бірі асқақ толқын, бетін жынды ашулы, көкішіл көбік қаптай қойған жоқ.

Гаврилань мынау қараңғы жым-жырттық, тамаша сұлулық басын алғандай болды. Көңілі байып көксей бастады. Нағып қайтпай қалады. Заман өтпейді, бұлттың көшкенінен де шабан. Жым-жырттық. Тұрған сайын тажал болып барады.

ӘКЕМ АБАЙ ТУРАЛЫ

Менің әкемнің биографиясына, керекті сөздерді жинамақшы болған азаматқа менің әкемнің жалпы әдепті мінезін, салтын көрсетуге замандасының бір жолыққандағы қалпын, түрін, киген киімін, отырған-тұрғанын, сойлеген сөзін, қуанған не ашуланғанын жазбағы қажет екен. Менің әкемнің замандасында қаламға үйір, көргенін-білгенін қағазға түсіре білері аз болған соң, амалсыз өзім жазбақты мойныма алдым. Әйтпесе, әкесінің әдет-ғұрпын баласы жазбағы менің білуімше солақай секілді.

Мен бұрын мұндай сөзді жазып, нә жазған адамның кітабын оқып, танысқан адам емес едім. Бір күнгі, бір жердегі көргенімді есіме алып жазғаныммен сұраушы азаматтың көңіліндегі арманын ақтай алғандай емеспін. Сондықтан әкемнің өзімнің білген қадерімше, жалпы мінезін алыстан алып кеп, толғап жазғым келеді. Бұл сөздерді керек қылған азамат мол бұлдан керегін пішіп, қорытып алар.

Мен әкемнің кіші жамағатынан туған тұңғыш баласымын. Әкем екінші жамағат алғанда, бастапқы бәйбішесі өзінен 2—3 жас үлкен еді, ұлғайған кезімде өзімді күтуге қолайсыз болады деген шығар. Екінші, жалпы қолы жеткен, әлі келген адамға екі қатын алмақ ғұрып сықылданғандықтан да шығар.

Мен әкемнің 32 жасында, жастықтың алғашқы ағыны басылып, жігіт ағасы болып қалған кезінде туғамын. Мен әкемді танығанда, әкемнің жүзі ашық, ажары сыртында, көзі өткір, ашуы да, қуануы да жылдам, ширақ жанды еді. Мәжілісі қызықты, сауықшыл, дастарханы аса мол еді. Бір іспен қызықтамай, жай салбырап, шаруасын істеп отырмаушы еді. Маған десе малай, малшы, қызметкер қатыннан да болса, бір тәуір мінезін, қылығын тауып жақсы көріп, ойнап, қалжындап отырар еді. Еш уақытта: іші сүймеген, сенбеген адаммен мәжілістес болып, ұзақ отыра алмаушы еді. Ондай адамдармен бас қоспақ уақыт еріксіз кез келсе, ол уақыттың өзі абақтыдан кем көрінбеуші еді. Сыпайылық, сыйлық, әдейі реттеніп, аяғын басқанын аңдып, аузынан шыққан сөзін санап отыратын адамға ешуақытта риза емес еді. Жарқын сөзбен, ашық көңілмен қалтықсыз келетін адамды аңсап сағынып, ондай адам келгенде, баласы нә туған бауыры келген кісідей қуанып қалушы еді.

Менің бала кезімде, менің әкем қандайлық жылы шыраймен ойнап, қалжындап отырса да, көңілі қайтса, қытығына тисе ашуы да тез келгіштігінен ауылдағылар да, бәйбішелері де айғырмен ойнаған ат секілді қорқынышы кеуделерінен кетпей қымсынып отырушы еді.

Ұйқысы шағын, жалпы халықтан кеш жатып, ерте тұру әдеті. Төсегінің алдынан қалың постел төсетіп, оның үстіне көрпе салғызып, бір жағынан үлкен жастық қойғызып, көйлекшең, басқа киім кимей, жастығына шынтақтап, кейде бауырына басып отырушы еді. Қағаз шайдан басқа шай ішкен емес, қантсыз шай ішкенін көргенім жоқ. Көп жегіш емес. Таңертеңгі шайына: кейде жұмыртқа қостырып, құймақ құйғызды, кейде самса пісіртеді, жеке бауырсақпен іше қоймаушы еді, шайын стақанға құйғызып, ыстық күйінде ішпей, салқындаған кезінде жұта салушы еді.

Қазақ ойнайтын ойындар: дойбы, карта сықылды ойындардың бәріне де ілгергі қазақтың ойыншылары ретті ойнаушы еді, сөйтсе де, мен білген кезде салынып қызықтанып ойнайтұғын ойыны — тоғызқумалақ еді. Қай-қайдағы тобықты ішіндегі ойыншы шалдар келіп, ай жатып ойнап қайтушы еді. Сондай ойыншы шалдардың дәулеті нашарлары, кейде соғымдық қой, тай, тайынша алып, иә атқа мініп қайтқаны да болды. Көбінесе ол шалдары қысты күні келіп жатқышы: Көрпебай, Құттықожа, Қуаттың Құдайбердісі, Мақыштың Ысмағұлы дегендер секілді. Таңертеңгі шайды ішкен соң, құмалақ басталады. Менің әкем көйлекшең күйінде, басында тақиясы, бауырында ақ жастығын басып, құмалағын ойнап жатады. Күндіз келген ел арасының ретті адамдары да ойынға кірісіп кетеді. Құмалақтан кезек тимегендер, ойнай алмайтын балалары өз алдына дойбы, иә картаның дүкенін ашады. Құмалақтан әкемді жеңген адам көргенім жоқ.

Біздің қазақтың уақытқа байлығының бір әдеті, — бір жерге жұмыспен барса, барған жұмысын барған жерден айтпай, не қонып, не түстеніп, енді аттанарында ғана айтады. Менің әкем елдің бұл әдетіне қарсы еді. Алыс жерден келген сый адам болмаса, ел арасының адамынан келген жерден жұмысын сұрап, бітіріп, енді отыра бер деп өзі алаңсыз ойынына, иә кітабына кірісіп кетуші еді. Егер келген кісі сұраған жерден жұмысын айтпай, елдің әдетіне салып тынығып қалса, оған ыза болып, енді ол айтарлық кезегім келді деп жұмысын айтпақшы болғанда, бағана сұрағанымда неге айтпадың деп ұрысып, кейде сөзін тыңдамай да қояды. Сұраған жерде жұмысын айтқан кісіге ырза болып

қалады. Біздің елдің адамы бұл мінезіне үйренгендігінен нағып жүрсің деп сұраған жерден келген жұмысын айта-тын болды.

Шаруа жағына көзін сирек салады. Күндіз-түні босатпайтын елдің жұмысынан қолы да тимейді. Шаруаның үш түрін ескеруші еді: жақсы қонысты таңдап қону, жақсы малшыны іздеп тауып, ақысын қымбатсынбай алу, жылқының аса ер жетіп кеткені бар ма, соны ғана қараушы еді. Жақсы ат, айғыр сықылды жылқысы болмаса, жалпы жылқысын танымайды, қой мен түйені де сеніп салған қойшы, түйешісінен ғана сұрайды, өйтпесе өзі мынау менің түйем, қойым деп бірін де танымайды. Сиырды жиған кісі емес, сиыр қар теппейді, жаз болса үйдің маңайын былғайды деп, ол кездегі біздің елдің байларының бәрі де жимаушы еді.

Қалаға барғанда, үйіне керек жарағын өзі алып, апарған малын өзі саудалап сатқан емес, ондай шаруасына да ие қылып қойған жолдасы алып, сатады. Ақшасын қалтасына салып, не алғанын, несі қалғанын есептеп көрген емес. Ақшасы аз болса да, көп болса да, атшысының қалтасында жүреді. Ақша бітті десе, қайда ұстадың деп есеп алу да жоқ, қайтадан ақша тауып береді. Қалада жатқанда қасаптың етін жемей, қолынан малын сойғызып жеуші еді. Бір жолы қалада сойған жылқысының терісін сатқызса, сатып алған алып-сатар Матайбай Мәмбет баласы деген жігіт мақтанамын деп айтыпты: “Сіздің кешегі бір жылқыңыздың терісінен үш теңге пайда қылдым”, – деп, сонда менің әкем айтып еді деп, өзі айтып келуші еді:

“Мен саудагер кісі емеспін, мені ұялмаған арсыздың бәрі жейді”, – деп, мен бірдеңе айтайын деп едім Айтқазы Жексенай баласы отыр еді, “тек” деп ымдаған соң, үндемей ұялып қалдым деп.

Түн болғанда әмсе біреуге ертегі айтқызып, иә өзі айтып отыру әдеті бар еді. Біреуге айтқызғанда, бұрын есітпеген кісіше ынтасын сала тыңдап, әбден айтып болған соң, айтушының адасқан жері болса айтып, түзеп береді. Қазақ ертегісінде есітпеген, білмеген ертегісі кем шығар, “Қазақтың ертегісінен бұрын қай жерлерде жүргенін, көршілесі, күндес елдері кім екенін, қаракеті не екенін, елдің арманы, білімінің қандайлық кезінде шығарғандығы көрінеді” деуші еді. Жас кезінде: парсы жұртының ертегілерін: Жәмшит, Қаһарман сықылды кітаптарын да көп оқыса керек. Өзім көргенде “Мың бір түннің” кітабын оқып, алғаш біздің елге “Мың бір түнмен” таныстырған кісі менің әкем еді. Орыс кітабындағы “Густав Әмір” сықылды әңгіме кітаптарды елге таныстырды. Біздің ел “Мың бір түннен” жалығып, орыс романдарын әуестеп кетті.

Жалпы ғадетінде: ақылынан гөрі махаббатын ардақтап, ақылдың суық сынынан қашып көңіліне билетіңкіреп отырушы еді. Бірақ құдайдың өзіне мол берген өткір сезімінің арқасында, айтпасақ та не ойлап, разы яки наразы болып жүргенімізді де бұл еткізбей сезіп қоюшы еді.

Көңіліне билеткіштігі сондайлық, жас баланы әлпештеп шақырғанда ұмтылып келсе, қатты қуанып, қаны тартып біліп тұр деуші еді, егер келмесе жатырқап қашса, өкпелеп, ашуланып қалушы еді. Мысалы, біздің үйіміз бөлек ауыл болған соң, әкеміз көбінесе қала-далада болып, үйде болғанда мол дәулетті бай-бәйбішесіндікіндегі топта болып, біздің үйге сирегірек келгендігінен Мекайл деген менің інім, бір келгенінде шақырғанына бармаса, көтін жаңа басып отырған жас баланың үстіне су құйып, ұрып еді.

Менің балам Жәбраһилді әкемнің өлеріндегі науқасының басталғанында, менің шешем алып барып еді, әкем шақырды, туғалы көргені сол, жас бала шақырғанда дапылдап ұмтылып еді — қаны тартып, жүрегі сезіп тұр деп қатты рахаттанып қалды. Мен жоқ, аға, нені біліп отыр дейсіз, әншейін ақымақтығынан ұмтылды ғой деп едім “сен білмейсің” деп мені тыйып тастап, қолындағы өрігінің етін сүйегінен айырып, баланың аузына салды.

Менің өзімнің де бес ауыз сөзді болса да білгеніме, әкемнің осындай алыстан үміт қып қуанатұғын көңілі себеп болды, әйтпесе мұнан да әрі талапсыз, талантсыз болып қалғандай едім.

1889 жылы менің 14 жасымда үлкен шешемнен туған Райхан деген апамды Найман, Серікбай баласы Құдайбергенге беріп, ұзатып, үйдің ішінің бәрі жолаушы кеткенде, әкеммен екеуіміз ғана үйде қалдық. Бұл жылы әкемнің белсеніп ғылым жолына кіріскен жылы екен, артынан байқасам.

Әкемнің әмісе үйде отырғандағы киіп отыратұғын баяғы койлек-штаны, басында тақиясы, оның сыртынан тысқа шыққанда кие салатын жапетер, ақ елтіріден істеген, көк сатинмен тысталған көк бөркі. Анда-санда еті салқындаса жамылатұғын сары тоны бар. Таңертеңнен кешке дейін, көбінесе орыстың кітабын оқиды да, ара-тұра жастықты бауырына басып, алдында ақ қағазы, қолында қарындашы, күңіреніп отырып өлең жазып тастайды. Сол өлең жазардағы түрі.

Бір мұсаға мінген кісідей өңі қашыңқырап, азырақ ентіккен кісідей танаулы кебіңкіреп, көзі жасаураңқырап, естір-естіместей қып күңіренгеннің ішінде күбірлеңкіреп

коп жазып кеп кеткенде, коп тоқталып ойлана бермейді де, қайта сызып түзетпейді де, оленің тығыны суырылып кеткенге ұқсайды.

Бір Алдаоңғар деген ұрыны, ұрылығыңды қой деп қасына кошіріп алып, теңіне қосамын деп, әлгінің бір Меңке деген әйел баласын асырап алған. Сол бала шайын құйып береді. Әлгі әйел балаға оңашада үйретіп қояды: “Мен қонақтарға сөйлеп-сойлеп келіп, солай ма, Меңке дермін, сонда сен “солай” де деп.

Кешке сөз ұғарма дегендей адамдар келіп: “Солай ма, Меңке?” десе, Меңке “солай” дейді. Сонда әлгі қонақтар, япырай мына баланың ұғып отырғанын қарашы деп таңырқап қалысады, кейде сөйлеп болған соң, осы сөзімнің жалғанын тапсаңыздар, көк бөркімді берейін дейді, онысы қонақтың қытығын таркататұғын ойыны.

Мен сол жарты айдың шамасындай уақытта, жазған олендерін жаттап, айтқан сөзін жалықпай тыңдап отырсам керек, менің соныма қатты қуанып, ырза болып, жолаушылар келгенде, соларға мені: “Мынау адам болады екен, менің сөзімді ұғып жалықпай тыңдады”, деп мақтады.

Мен әкемнің аузынан шыққан сөзді пайғамбардың аузынан естігендей сеніп, адам болады екемін деп, сол жылғы бастығымыз Шаһкөрім қажы болып, ақиқат олай емес, былай деп таласып жататұғын саналы шәкірттің қатарында болдым.

Жасында ашу мен махаббатты қатар қолданғандығынан, қатын-балалары да, ауыл-ауданы да, елдің адамдары да бір жағынан, жылы махаббатты, жомарт мінезін сүйіп, бір жағынан, жазатайым болса, ашуланып кететұғын мінезінен қорқып жүретұғын еді. Қай адам екі қатынын күндестесіп қалай сыйсын дейді, бәрі де күндестігін жоғалтқысы келетұғын шығар, бірақ адамның бұл тілегі қабыл бола бермейді ғой. Менің әкемнің жоғарыдағы айтқан екі түрлі мінезінің күштілігінен шығар, менің шешем де күндестігін көрсете алған жоқ. Балаларының ойына күндестің баласымыз деген жаман ой кірген емес деп айта аламын.

Ұлғайған сайын әкемнің ашуы азайып, жұмсақ тарта берді, бұл жамсатуды өзі еңбек қылып тапты. Әкесі қажының қайтпайтын қатты, суық мінезін соғіп отырушы еді. Қорықпақ пен сүймек, от пен су секілді бір жерде жиылмайды, адам сүйген адамның ақылын ұғып, содан баһыра алады, қорқытып, ұрсып айтқан ақыл дарымайды деп.

Коз алдында қандай ойын-ойнап, күліп отырсақ, тиіп-

¹ Қажы — бұл арада Құнанбайды айтып отыр.

қақпай еркін еркелетіп отырады да, алдынан қашып, жасырынып, кейбір теріс мінезді адамдармен ойнағымыз келгенін көрсе, қатты ренжіп ұрсып, былайша айтып сөгуші еді: — Адамға көбінесе үш алуан адамнан мінез жұғады: ата, ана, ұстазы, құрбысынан, солардың ішінде қайсысын сүйсе, содан мол алады. Сендердің менен жақсы көріп барғыларың келіп отырған жақсы құрбыларың қайсы — деп, ондай орыннан әйел бала есебінде тыю салып, қорғаштап өсіргісі келеді.

Көз алдында істеген іске көндігінің белгісі: бір жылы Семейде жатқанымызда, Кәкітай деген оқыған немере ағамыз азырақ қаланың сауда ісіне де араласатыны да бар еді. Государственный банкіден кредит ашып, бізді гостиницаға шақырып, той сымал істеді. Гостиницаға барған соң, әрине ғибадатқа бола бармаймыз, ішуге бола баратұғынымыз белгілі. Әкеме айттым барайын ба? — деп, бар деп рұқсат берді. Бұрын арақ, сыра ішетінімізді жасырып жүретінбіз. Әкеден рұқсат алып барған соң, жақсы адам, көп дудың ішінде артығырақ ішіп алып, түнде пәтерге келсек, әкем төсекке жатқан жоқ екен, төсекті салғызып тысқа шыққанда, әлі де болса ішкенімді әкемнен жасырмақшымын. Жүрегімді сыра көтеріп бара жатқан соң, оңаша жерге келіп жасырынып құсып тастайын деп, қораның қараңғырақ жеріне келіп, құсып жібергенімде, алдыңғы жағымдағы бұрышта әкем отыр екен, мен ала-көлеңкеде абайламаппын, сонда әкем тұра келіп, сыра антұрған жүректі көтергіш келеді, өбден құсып таста деді...

Бір ғадеті жақсы атқа, қыран құсқа құмар еді, өзі 2—3 жыл салтанатын келістіріп, құсбегілерін, мергендерін сайлап құс салыпты. Балаларының әр қайсысына құс салғызды, бірақ ұзақ уақыт құсшы болғанымыз жоқ. Біреудікін алып, біреуге сапырып отырады. 250 шамалы құсы қолыма келіп кеткен шығар. Тулақтың шолағындай құс көргенім жоқ деп айтып отырушы еді. Сол кісінің осындай сапырған мінезі біздің елге жұғып, бір ел бірінікін-бірі алып сапырылып жатқыш. Өз атымды өзім мінемін, өз құсымды өзім саламын деп, ат пенен құс секілді асылы бар кісі қаптал сеніп отыра алмаушы еді. Біздің Шыңғыстан басқа Тобықты Шыңғыстай емес, өйтсе де, басқа елден көрі олар да бере алмай қалғанды ұят санайды. Бір жылы жайлауда біреудің бір қоңыр қасқа атын, 5 құлынды биесін беріп алды да оған көңілі болмай, бауырға түскенде 5 түйесін беріп, Куқұла деген Қаракесекте атағы шыққан атты алды. Сол секілді біреудің атына көңілі түсіп, бұлдап алады да, тез жеріп, бір болымсыз адамға бере салғыш еді.

Жасында атқа болдырмайтын жүргіш болыпты. Мен есімді білген кезде алысырақ жерге арба жегіп, 30–40 шақырымдық жерге салт атпен жүруші еді. Жасында жылқы бағып, отарға да шығыпты. Мен білгенде жалпы қазақтың байларынша ертелі, кешті малын аралап, жерін шалып, мал үшін атқа мінбеуші еді. Көбінесе үйде отырғандықтан ба, жазу жазғандықтан ба иә жанын күтемін дегендіктен бе, ертерек көрілік көктеді ме, әйтеуір жалпы халықтан көп ерте атқа мінуден қалды.

Үлкен үйдегі келіні Еркежанды алып, сол үйге кірген соң өзге үйіне оқта-текте келетін болып, дәулеті мол жерде, ел ортасында үлкен үйде отыратын болды. Қысты күні бұрынғы бәйбішесінің ауылы екі арасы 45 шақырым, біздің ауылымызға 70 шақырым болады. Бұл екі ауылдағы балашағасын сағынып, жазғы жайлауға барып, бірге алып жүргісі келеді.

Менің жоғарыдағы ашуын өзі еңбек қылып азайтты деп ойлаған себептерімнің бірі, 97-ші жылы май айының басында үлкен ауылға келсем, әкем ұранқай үйінде екен. Әмісе жазғытұрым ыстық басталғанша, күзгі салқын бастала бергенде үлкен ақ үйді қонаққа, басқа ас-суға босатып, өзі ұранқай дейтұғын төрт қанат кішірек үйге кіріп, ақ жапаны жиғызып алып, көп үзбей от жаққызып, жер төсегінің алдынан қалың постел төсетіп, оның үстіне көрпе салғызып, көйлегінің сыртынан айналасына қара құлынның жарғағын ұстатқан сары тонын жамылып отыр екен, алдында қазан асып астына жапа қалап от жағып қойыпты. Үйдің сол жағында кішірек қара саба емізіктеп тұр, қазанның есік жағында самауыры қайнап, жапаның шоғында бұрқ-бұрқ қайнап шәйнек тұр.

Мен сәлем беріп кіріп келгенде: сәлемімді алар-алмаспан сыртқа шығасындар ма, — деді. Мен а-а-у біздің түйеміз симайды ғой, — дедім. Мен түйе жинап берейін сыртқа шығындар деді. Сол үйде отырған Оразалы деген балалау жігітті Есіркек деген сыбайласының ауылына жіберді, үш түйесін берсін, біздің кіші ауыл жүк артып жайлауға шығарды, түйесін ақсатпай, жауратпай бергізерсің деді. Ол Есіркеп біздің Ырғызбайдың төрт баласының ішіндегі ең азы, нашары Жұртар деген кенжесі болады. Есіркеп сол Жұртардың Арқат деген құлының баласы, Есіркепке орташа мал біткен адам, Жортардың балаларының ішіп-жегенінен қашып, 2–3 жылдан бері менің әкемді паналап отырушы еді. Оразалыға түйем жоқ деп, түйе бермей жіберіпті. Сонда менің әкем, азырақ үндемей отырыңқырап, аздан соң, басын көтеріп күлімсіреген шыраймен айтты: құдайға бер-

геніңе тәубә, мен мұсылман екенмін. Егер осы Есіркеп Тәкежанның қасында отырып, Тәкежан осы менше түйе сұратып жіберсе, түйем жоқ деп түйесін бермей жібере алмас еді. Бұл түйе бермегеніме Абай ашуланып ештеңе етпейді деп менің жұмсақ мінезіме сеніп бермей отыр деп қуанып қалды.

Ұры сүйегіш адамға ырзалығы жоқ еді. Бір күні үйде отырғанда Найман Кәріпжанқажы келіп тұр деп тыстан біреу келген соң, әкем мәсісін, шалбар, бешпетін киіп, көрпе салғызып, үйге кіргіздірді.

Е! Қажы неғып жүрсіз деп сұрағанда: 7–8 жылқы алғызып, соны қуып келіп қалып едік деді. Менің әкем—ай, Қажы—ай 7–8 жылқыны өзіңнің қуып келгенің не қылғаның бір бала-шағаны жіберсеңіз де тобықтының ұрысы әкелген болса, алып бермеуші ме едім деп ренжіген еді. Кәріпжан қажы бір ашумен шығып кетіп едім деп ұялып қалды.

Қасында 5–6 кісімен Кәріпжан қажы түстеніп отырғанда, қасында Ысмағұл Шодыр баласы деген ұрыны ертіп, Тәңірберді дейтұғын ағасы келді. Менің әкем: сіз неғып жүрсіз деп Тәңірбердіден сұрағанда: Тәңірберді мына Ысмағұлды пәленшемен даулы жұмыс туралы Оспан саған билікке жіберіп еді, мынаны ертіп келдім деп еді, менің әкем: — сіз атшабар болып па едіңіз, — деді. Менің әкем ағасының ұрыны сүйеп ертіп келгеніне қатты ренжіп айтты. Әкемнің бұл сөзіне ағасы өкпелеп қалып, артынан Оспанның аулына бастарын қостырып, татуластырмақшы болған жиылысында мен де еріп бардым. Менің әкемнің топта билікке тартып, яки айтып, сөзін сыртқа сөйлеп, суырылып отырғанын көргенім жоқ. Байлаулы жеріне қысқа түйірім сөзді ақырын айтса — тоқтаса қалушы еді.

Менің әкемнен басқа араздық іздеп, жүгінетұғын адамды көргенім жоқ. Жалпы өзіміздің елдің жақсысын абайласам, алдына келген даудан, мүмкін қадірлі, өзінің досына пайдалы жағынан қапы қалдырмай билік айтады. Менің әкеммен жаудың іздеп жүгінгіші аз да болса салмағын досына сала айтатұғын секілді еді.

Жалпы ұрылар айтады: Абайдың алдына өтірікпен бара алмаймыз, жанымыз қалса, шын сөзіміздің арқасында қалады деп.

Менің әкемнің ұрыдан алатұғын парасы — шын сөзі еді. Мыңжасар Қобылан баласы деген атасынан бері қарай неше шабылып, айдалса да ұрылығын тастамаған бір кәрі ұры айтады: Жас кезімде Абайдың сұраған малының шынын айтып, шыншыл атанып, абұйырлы ұры болып жүр-

генімде құдай атып бір өтірік айтқаным, Қаракесек жағынан бір топ жылқы алдық та, осы малды кімге болса да айтпалық десіп, жолдастарымыздың бәрі түгел төбеге тас қойып, анттасқанбыз. Жоқшы келген соң, Абай мені шақыртып алып сұрады, айтпай танығаным. Қыстың суық күнінде суық су құйып қыйнаса да, айтпай тістеніп отырғанында, әй, әкеңнің аузын... не оттап отырсың, пәленше жолдасың әлдеқашан айтқан, пәленін-пәленге, түгенін-түгенге таратыпсыңдар деп қоя бергені. Сөйтсем ана иттер айтып қойған екен. Мені ит болып, қайтып айтқаным сенбейтін ғып алғаным, — деп.

Қалаға барғанда мен білгенде үш адамның үйіне жатты. Қабыл деген шала қазақ, Сүлеймен деген ноғай, Мауты деген қазақтың үйінде, бұл үшеуінің де қатындары пысық, асты тәтті қып пісіре білетұғын адамдар еді.

Байдың үйіне ақы берсе жатпайды, — өй, тәңірі-ай! Расходымды көтереді екен деп байдың қабағын түріп, андап басып, абайлап сөйлеп, кіші күйеу сықылданып жатарым ба, — деуші еді.

Мағаш деген жақсы көретұғын баласы қыстай ауру, қыс жұт, қардың кеткеніне қарамай, Еркежанды ертіп, Ұранқай мен Мағаштың ауылына келіп отырды.

Өскенбай бидің Таңшолпан деген келін алған қатынынан шын аты Тілеуберді, жалған аты Шыбар деген баласы болған. Шыбар менің әкемнің асықты бірге ойнап өскен тату туысқаны еді. Шыбардың дәулеті нашар болды да, өзі өліп, артында үш баласы қалды, соның ортаншы баласы Қанағат деген менімен құрбы баласы, қолынан келсе ұрлық қылғандай, ағайынға кәдірі жоқ, жасық жігіт еді. Сол Қанағат, бұрынғы әкесі алып берген қатынын кемсініп, біреудің қызын алып қашқан соң, ағасы жазғырып, қолындағы барлық малын қыздың әкесіне сыпырып алып берген. Ағайынына тентек болып, малдан айырылып қалған Қанағат сорлыға жоқшылық күнін көріп шықпақта қиын болып, біреудің арық атын сұрап мініп қалаға барып, азырақ астық алып, иттеніп, біздің төменгі ауылға жеткізіп, сабырда жүре алмай, Мағаштың көңілін сұрамақшы болып, біздің ауылға келді. Өзі жалпы туысқаннан сөгіс естіп жасып қалған сорлы Мағашқа да қорғалап әрең сәлем беріп жүрген, сұрағанымызда әрең айтты.

Қораның сыртына киіз үймен отырған менің әкеме де сәлем бере кетпекші болып барса, сен қайдан жүрсің десе Қанағат жүрген жайын, аты болдырғанын, әншейін жайкүйдің ретінде айтса: менің әкем — ой, байғұс-ай, атың болдырып келе ме? Олай болса, менің қара атымды жегіп,

астығынды жеткізіп ала қой, — деп қыстай сұлылап отырған атын Қанағатқа беріп жібергенін естіп, Мағаш ағам маған айтады: Ой, сенің әкеңе қайткен адам ұқсай алады. Қанағат деген кім? Құрбысы, сыйласы емес. Оған болыспақ марқамат қылмақ, сен, мен, Кәкітай сықылдылардікі емес пе? Қанағатқа астындағы атын қосып беріп отырған әкеге мен ұқсай алмаймын, — деді, әкесінің жомарттығына сүйініп, осы сықылды мінезі толып жатыр.

Менің жас күнімде, Кавказдағы атақты батыр Тастемірдің баласы, қасында екі жолдасы бар, қыстап жатып, жаз шыққан соң, үшеуі үш ат мініп кетті. Ол Тастемірдің баласы екенін жасырып жүреді екен. Бір күні біз сөзден біздің ауылдың бір жігіті ашуланып, әлгі жігітті өлтіремін деп қуғанда, сені өлтірмесем, Тастемірден тумайын деп, аузынан шығып кетті, сонан кейін Тастемірдің баласы екенін білген.

Жыл сайын бірден, екіден үркіттен қашқан Кавказдың адамдары келіп, кейде қыстап, кейде бір-екі ай жатып, кісі басы ат мініп кетеді, көбінесе оларды менің әкем Қояндыларға барушыларға қосып береді.

Олар арғы Көкшетау жақтан келген саудагерлерге қосып береді. Осы секілді тасымалмен кетуші еді. Осындай ат мініп кеткен адамдар 15 шақты бар шығар. Осылар секілді қашып келе жатқан мұсылманға ат беріп жіберетұғын әдет қажыда да көп болса керек.

Мен жоғарыда жазғанымда айтқаным: әкесінің мінезін баласы жазбақ қолайсыз деп, сондағы менің ойыма келгені баласының көңіліне әкесінің жақсы қылықтары ғана түсіп, жаман мінезі түспейтін сықылды.

Мен қандайлық әділ көзбен қарап жазайын десем де: жасында қарулы еді, жанын күткіш, ертерек шау тартып, еріншегірек тартты демесем, басқа мін таба алмадым, мұным әкемді мақтаймын дегенім емес, бар білгенім-сезгенім осы-ақ.

Енді Долгополовтың менің әкеме айтқан сынын жазайын. Бұл Долгополов бірінші ме, иә екінші ме, государственный Думаға Одесса қаласынан депутат болып сайланған адам. Докторлыққа экзамен беріп жатқан жерінде саяси айыбы анықталып, Семейге айдалып келген жерінде, менің әкеммен таныс болып — бір жаз, 85 жылы жаздай біздің ауылда болған. Бір күні менің әкем сөйлесіп отырып, менің балаларымды сынашы депті. Сонда Долгополовтың айтқаны: Сенің балаларыңның адамға қарасы түзу, зерек, жақсы балалар. Бірақ сенің мына сән-салтанатыңды, дәулет-дәуреніңді көре отырып, жақсы бала болмайды

(өкемнің жазды өлең қылғандағы ауылы, осы Долгополовтың ауылды жайлағандағы өзінің ауылы еді), ғылымға ет ауыртып еңбек қылмаса — қолға түспейді, сенің балаларың оншалық етін ауыртып еңбек қып неғылсын, еңбексіз-ақ өзі хан, өзі би, сенің ауылыңның төбесі көрінбестей алысқа кетсе, сонда адам болады депті. Содан соң өзімді сынашы депті, сондағы Долгополовтың айтқан сыны:

Сенің басың алтын адамсың, бірақ үйренген әдет-салтың ұнамсыз, таңертең төсектен тұрасың, киімдерінді біреу әкеліп береді, арқаңа шапаныңды жабады, есікті ашып тысқа шығарады, қайтып келген соң, тағы да есікті ашып, үйге енгізіп, алдыға шылашпынды әкеліп, құманмен суды қолыңа құяды. Ас келсе, шайыңды құйып береді, етінді жапырақтап береді, ұйықтамақ болсаң, төсегінді салып, өзінді біреу шешіндіріп, жатқызып, шақшанды бір жағыңа, мұрын орамалыңды бір жағыңа тығып, үстіңе көрпенді жауып салады. Өзің-өзің үшін не қыласың? Әр нешік ұйықтап көресің депті.

Осы Долгополовтың азғана сөзі, менің өкемнің бірқатар әдетін, салтын көрсетер деп жаздым, бірақ бұл өкеме сырт берілген сын, оның оқу, жазу, ой қызметі — бәрінен де қиын ғой, Долгополов осы жағына көңіл бөлмеген сияқты.

13 жасынан жұмысқа жүргізіпті. Қажының өзінің қыздай алған бәйбішесі Күнке шешеміз, Қажыдан бірнеше жасы үлкен екен. Қажыны күтуге қолайсыз жасы жетіп алған адам болғандықтан, келін алған, Қажы біздің шешеміз Ұлжанның қолына шығыпты. Ұлжаннан басқа Айғыз деген Халиолла мен Смағұлдың шешесі бар. Бұл екі бәйбішесі бір болыпты. Күнкеден туған жалғыз баласы Құдайберді деген ағамыз шешемді тастап кетті деп, Қажыға кектеніп, айтқанына көнбей шалыс болған екен, өкеммен бірге туған ағасы Тәңірбердіні, Өскенбай бидің келін алған қатынының қолында өсіпті. Қолындағы баласы да менің өкем, қолайлысы да сол болған шығар. Сол 13 жасынан былай қарай қажының жауын жаулап, бірде жеңіп, бірде жеңіліп, ағайындарымен бірде қосылып, бірде ашылып келіп, 27 жасында біздің елдің Бұғылы жақ шетіндегі Оразбай Аққұлы баласының ауылындағы сайлауда қасында жақын туған-туысқаннан адам жоқ, жалғыз барып, елді жеңіп алып, інісі Сқақты болыстыққа сайлатып қайтыпты. Оразбай Аққұлы баласы, бір сыпыра шын сенген жолдастары болған, бұлар қажы адал дос болмайды, алдамшы деп кек көреді екен. Оған менің өкем көнбей, өзі заманында да тапқан достарына алаңсыз сеніп жүре беріпті. Қажының қатты айтып ұрысқан жерлері де болса керек. Осы реті менжік салмай Сқақ-

ты үш рет болыстыққа сайлапты. Сқақты соңғы болыстыққа сайлатардың алдында бір күні Сқақтың ауылына елдің бір жиылысы тобына менің әкем келсе, Сқақ төсектен тұрған жоқ, түске шейін отырған елдің ақсақалдары жалығып тарқап бара жатыр еді. Сонда менің әкем, Сқақты шақырып алып, айтыпты: Сонау Жиреншенің не ойлап бара жатқанын білесің бе? — деп, Сқақ айтып: жоқ деп. Ендеше сені келесі сайлауда боғымды болыс сайлармын деп барады депті. Біздің қажы баласының елді билегені-ай дейтұғын дәурені осы Сқақтың болыс болып өткізген 9 жылы. Қажы баласы атанған жандар елді билеу үшін елге жалынып, елдің ықыласын алу керек дегенді ұмытып, тек Абайға жақсақ болады дегенді көздеген көрінеді. Сқақтың да, Сқақтың бәйбішесінің де елді-ел, жұртты-жұрт демей, елдің малын өз малындай қолы билеп, қостап шыққан жылқыдан қолымен ұстатып алып, бай бәйбішесінің де сойған соғымын, байы съезге шыққанда, бәйбішесі ере шығып, үй тіккізіп, салтанат құрып шығарған дукертін, Сқақтың ашуы келсе, үлкенкіші, жаман-жақсы демей бас салып ұрысып айтқанда, ертегі секілді дәл бақтың өзі қонған байдың ауылы, қатыны, баласы таңырқаушы еді.

Кенже інісі Оспан: сырты аусар, аңғал көңілі сүйген кісіге көл болып төге салатын, көңілі сүймеген адамды үйінен сүйреп тастайтұғын адам болса керек. Бірақ анығында: Абайдан соңғы ақылдысы, сырты аусар болып отырып, іші есеппал, бір келешек пайдасын көздеп, иә болмаса жұртты дәмелендірейін деп істейтін болса керек. Ақыл тоқтатып, анық жобалы жолына түспей келе жатқан жасты, ер адам әртүрлі жорып адасса керек.

Жоғарыда айтып кеткен Құдайберді ағамыз бен әкеме көнбедің деп күндестік ойладың деп жасында менің әкем де араз болып келіп, өлерінің алдында екі-үш жыл бұрын татуласқан екен. Осы екі-үш жылда бұрынғы араздық жоғалып, қатты қызықты туысқан болыпты.

Әкем айтып отырушы еді: кайғы жас жүрекке қатты батады екен, Бәкемнің өліміндей қатты батқан өлім көрмедім деп (Құдайбердіні Бәкем деуші еді). Мағауияның өлгендегісін өлшеп айтқан жоқ, бұрынғы Оспан мен Ғабдрахманның өлімін өлшеп айтып еді. Сқақтың үш сайлауынан кейін, Бәкемнің орнына беремін деп, жиырмадан жаңа асқан Шаһкәрім қажыны болыстыққа байлатыпты. Шаһкәрім қажы болыс болған соң, астыртын ел құрып, әркіммен анттасыпты. Келесі сайлауда Оспанды сайламақ болған екен, оған ел де, Шаһкәрім қажы да қарсы болып, барлық адал деп әкесі үлкен қажының айтқанына бұрылмай сеніп жүрген

достары, құрдасы бұзылып, Күнту дегенді болыс сайлаған жерде бірақ біліпті. Ел бұзылды, сені алдап жүр деп Сқақ келіп айтса, Ербол деген бір досын шақырып сұрапты, ол жоқ Абай Сқақ бекер айтады десе, сеніп отыра беріпті, өзі азырақ сырқат екен.

Осы сайлау 1884-ші жылы болғанда содан кейін достан, елден түңіліп, соққы жегендіктен осы өлеңдерді айтқан секілді:

Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек.
Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман.
Қырын бүркіт не алмайды салса баптап.
Қалың елім, қазағым, қайран жұртым.
Байлар жүр жиған малын қорғалатып.
Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да.
Адақанның алды жөн арты соқпақ.

“Сабырсыз, арсыз, еріншекті” жазып болып отырғанда, қасында атын ерттеп жүретін жолдасы Қарасақау деген шын аты Құсайын Қықымбай баласы деген көкше табы Балтайы сол айтыпты: Көжекбай қалды ғой деп.

Бұл Көжекбай: Мамай ішінде Еламан табынан Көжекбай әкесі Жамантай үлкен қажыға ата болып, біздің Ұлжан шешемізді өкіл қыз еткен екен.

Жамантайды жерге таласып, туысқандары өлтіргенде Қажы құнын келістіріп алып беріп, әкеден жас қалған Көжекбай, Тезекбай, Мақыш деген үш баласын өз балаларындай көріп, еркелетіп, қанаттыға қақтырмай өсірген екен. Ұлжанның төрт баласының біріндей болып өсіп-алмағаны да, бермегені де болмаған жандар. Сол біздің ел бұзылғанда — жеңген жақты жақтайтын мінезбен Қажы балаларының жау жағына шығып, болыс болған Күнтумен құда болған.

Біздің жау ағайынымыз Жігітек табындағы Базаралы деген кісі бізден кетіп, өздеріне еріп жүргенде, былайша айтып Көжекбайды боқтапты:

— Кімнің жүгі биік болса, соған қарғып шыққан мысық келді ененді ұрайын деп, бір топта өзіне соқтыға бергенде, Байкекше ақын айтыпты:

Көккөжектің осы сөзі ырасына
Көк тымақ әкесінің мұрасына

(ескі тозған көк тымағы бар білем Көжекбайдын).

Айнадағы бере кедей елендейді:

Сайтанның анасы ма, баласы ма? — деп тегі құбылма адам екенің рас-ау деймін. “Бөтен елде бар болса”, — өжеттісің, сыйласың басына жұмыс түскен күн, жақсылықты бұрынғы неғылып ол ойласын деген өленді сол Көжекке арнаңқырап бастап, арт жағын жалпы елдің мінезіне аударып кетіпті.

Менің әкемнің көбінесе ағайын-туысқандарын жамандап сөгіп айта беретұғынына өзінің Ырғызбай деген табының елден ерекше нашарлығынан болған секілді. Ырғызбай би болмаса да, Кеңгірбай биге қадірлі, ажарлы болады, сөзі сыйлы адам бопты. Кеңгірбайдың тілін білетұғын інісі болған соң, елге де қадірлі болыпты. Бір байын кісі өлтірген қатын байына жөнді құн ала алмай қалғанда мынадай деп дауыс айтыпты:

Мойны, басы былқылдап, Ырғызбай жүрді араға,
Кеңгірбай толды параға, параға алған сары атан,
Тігілгей еді қараңа, —

деп Ырғызбай Кеңгірбаймен сырласып, татулығынан Кеңгірбайға келген жақсы ат, жаман атқа ортақ болған секілді.

Кеңгірбайдың Өскенбайға батасын бергеніне Ырғызбаймен татулығы себеп болған шығар. Кеңгірбай Ырғызбай өлгенде бейітінен шықпай, сен ақ көңіл алланың арыстаны едің ғой, алла тілегінді берер, мені енді мына елдің ішінде алжытпай қасыңа алладан тілеп ал депті деседі. Содан кейін кешікпей Кеңгірбай би де өліпті. Сол Ырғызбайдан бастап, Өскенбай, Құнанбай, менің әкем — төртеуі де елден ерекше бақытты қадірлі адамдар болғандығынан ұрпақтарының бәрі дүниенің талқысын көрмей, көлеңкеде өскен көк шыбық болып, біреу білер жер келсе жөндеп сөз айтары кем, жоғарыдағылардың бағына мас болып, сөздері істе сорақы келеді.

Бір Бақаш деген Ырғызбайдың ауқатты адамы сөйлеп отырғанда, тіпті түске жуық келерлік болмай, сөзі сорақы болып шыққан соң, тыңдаушылар Бақаш-ай, мына сөзің қисынбай кетті ғой десе, менің Ырғызбайлығым шығар депті. Бақашқа Ырғызбайға келеңсіздің, келеңсіздігі болмаса керек.

Ырғызбайдың жақсысы ерекше жақсы болады да, жаманы бақсы болып, екі аралық алым-берімі болмайды деп ел күлкі қылады екен.

“Болыс болдым мінекей” деген өленді Мұқыр деген елге өзінің құрдасы, нашар атаның ұлы Күлембай деген кісі

дәулетінің арқасында болыс болып, 1888-ші жылы Бақанас деген өзендегі чрезвычайный съездегі тұрып, көріп айтқандары:

Уағалайқум сәлем, болыс, мал, жаныңыз аман-ба.
Мынадайға кез болдың аума, төкпе заманда,
Болыс қалып қалыңдау кешегі бір алаңда, —

деген өленді соған арнап айтқан.

“Патша құдай сыйндым” деген өлең мен “Жасымда ғылым бар деп ескермедім” деген өлендері Ғабдырахим деген баласы Түмендегі реальный училищеде, Мағауияны бір Кұлбадан деген әйел баласымен Семейдегі городскіде оқытып жүргенде айтқан.

“Интернатта оқып жүр, талай қазақ баласы” деген өленді сол кезде айтса керек. “Сәулең болса кеуденде” деген өленді де 84 жылы менен 87-ші жылдың арасындағы жылдарда айтқан.

“Жазды күні шілде болғанда” деген өленді 86 жылы Бақанас деген өзеннің төменгі жағындағы керей жері Көкбейіт деген қонысқа өзінің ауылы қонып жатқандағысын көріп айтқан екен.

“Қараша, желтоқсан мен сол бір екі ай” деген өлеңі өзінің Тәңірберген деген ағасының ауылында, ағасы мен жеңгесінің Дінслам деген немересін тамағыңды үйде отырып іш деп аңдап отырғанын, оның құрбыларымен бірігіп ішкісі келіп отырғанын көріп айтқан.

“Ақ киімді, денелі, ақсақалды”, деп қысты өлең қылғаны сол 84-ші жылы қыс қатты болып, елі жұтаған. Қар апрельдің басында кеткен, сонда айтыпты.

“Масғұд” деген өленді 1887 жылы шығарып еді. 81-82-ші жылдарда қос салған екен, сол жылдарда қан сонарды айтыпты:

1. Мәз болады болысың.
2. Біреуден-біреу артылса.
3. Білімдіден шыққан сөз.
4. Бай сейілді.
5. Ем таба алмай.
6. Замана ақыр жастары.
7. Қайғы шығар тілімнен.
8. Аш қарын жұбана ма майлы ас жемей.
9. Ұяламын дегені көңіл үшін.
10. Біреудің кісі өлсе, қаралы ол.
11. Мен жазбаймын өленді ермек үшін.

12. Келдік талай жерге енді.
13. Өзгеге көңілім тоярсың.
14. Әуелде бір суық мұз, ақыл зерек.
15. Хор болды жаным.
16. Сен мені нетесің.
17. Айттым сәлем — Қаламқас.
18. Қиыстырып мақтайсыз.
19. Көзімнің қарасы.
20. Жастықтың оты жалындап.
21. Сенбе жұртқа тұрса да қанша мақтап.
22. Өзінен басқа ойы жоқ.
23. Менсінбеуші едім наданды.
24. Алыстан сермеп.
25. Қақтаған ақ күмістей кең мандайлы.
26. Жазғытұрым қалмайды қыстың сызы.
27. Сұр бұлт түсі суық қаптайды аспан.
28. Шоқпардай кекілі бар қамыс құлақ.
29. Жасынан түсін біліп сыр бермеген.
30. Кейде есер көңіл құрғырың.

Барша Онегин мен Татьянаға тиісті өлеңдерді 89 жылы менен 92 жылдың ішінде жазған. 86 жылы Күнту Шонқа баласы болыстығынан түсіп, орнына назначениемен Шаһкәрім болыс болған. Күнту соңынан ерген шекті Олжабайды ертіп Мұқырға шығып, Оразбай соңына ерген Күшікті ертіп, Бұғылыға шыққан.

87 жылы қалған Шыңғысқа Оспан деген інісі болыс болған. 89-ыншы жылы бұл өкпелесіп екі жақтағы екі болысқа шығып кеткен елдер татуласып, қайтадан Шыңғысқа шыққан. Ол жылы тағы да Оспан болыстыққа сайланып, азар елімен табысып, елді Оспанға тапсырып, енді бірбеткей ғылым жолына шықтым деген жылдары еді.

Әмісе мәжілісінде ғылым сөзінен басқа сөз жоқ. Біз шәкірт есебінде сөзін тыңдап, мұсылманның медресесіндегі шәкірттерше ақиқат олай емес былай деп, дауласып жатушы едік.

Сол үш жылдың ішінде осы айтылған өлеңдерді де бірсыпыра өлеңдерге әндерді де шығарып еді.

Әсіресе, 89 жылдың 90-ға қараған қысы мен тоқсаныншы жылдың тоқсан бірінші жылға қарайғы қысында шығарды. 91 жылы Оспан мен Оразбай жамандасып араз бола бастап, тағы да отырғызбай кетті. Басында екеуін ұғыстырмақшы болып, арасына жүріп, ақыры болмай жауласқан соң, інісі Оспанның сөзін қуаттап, Оспан жаққа шығып кетті.

Сол бізге ұстаздық қылып отырғанда біздің жүрегімізге: мал құмар, мансап құмар адам, адам емес деп еді. Бұл сөздері әр өлеңінен де көрінер. “Мәз болады болысың”, “Малға достың мұңы жоқ малдан басқа” деген сықылды әр өлеңнен абайлап қарасаңыз көрінеді. “Қайтсе жеңіл болады жұрт билемек” деген өлеңді айтқанда, “Ел билеген адамды мақтап отыр ма, боқтап отыр ма?” солары секілділері көп.

Мен сөзімнің басында айттым ғой: жасында әлуетті жас болып, ел билемекке еңсесін сала шапса да, ой кірген соң тоқталып қайтқан, өзінің “Өлсем орным кара жер” деген өлеңіндегісі де дәл сол. 89 жылда мен 14 жаста едім. Сонан былайғы әкемнің сөйлеген сөзіне, істеген ісіне қарағанымда бұзақылармен алысқандағысы өзін жаудан қорғау ретінде.

Күнту болыс болып кеткен жерде: сайлауға келген Тихонов деген оязнойдың қатыны айтты, көтек деп күлуші еді. Сол жерде оязной бұл сайлауды бұзып, қайта сайлау қылайын десе, менің әкем жоқ, осы бетімен бекітіңіз депті. Жауласқан ел болыстықты алған бетімен тұрмай, менің әкеме, біздің елге қорлық, зорлық қыла бастатыпты. Өздері қалай сайлап алған старшиндарына түр бастырып, 86 жылы менің әкемді жер аудартпақшы болған.

Сол орайда Семейге генерал-губернатор келіп, қасында бұрын уезной болып кеткен Лосовскі бар. Елдің приговорына қарап, менің әкемді жер аударылсын деп резолюция салмақшы болғанында, менің әкеммен екі арасына, әлгі Лосовскі жүріп, әкемді генерал-губернаторға жолықтырыпты. Сөйлескенде не айтқанын білмейміз, сен заманыңнан басың асқан адам екенсің депті.

Сол жерде оязнойға тапсырып, Күнтуді түсіріп, қызметті Шәһкәрімге тапсырмақ қылыпты. Біздің жау жағымыз мұндай төңкөріс болып қалғанын білмей, Абай айдалатын болды деп, елге келісімен Тәңірберді қыстап шыққан қостан жылқысын алған. Сол жерде Күнту түсіп, қызмет Шәһкәрімге тиіп, жылқыны алып, қырық салған ел қатты қазаға ұшырап, берекесі кетіп қалған.

Приговорларында шет Шубас елдердің де қосылғандары болыпты. Жазығы болмаса да пәленшені мұқатқан деген сөзді өздеріне абырой көргендер болса керек, жаңа “Дала уалаяты” деген газетке менің әкемді қасына ас бермеді деп жамандап, Кереку жағынын біреуі атадан бала туса игі, ата жолын қуса игі деп жазған.

Сондайлардың мінезіне мынаны айтқан:

Сор қалың соққы жеген бишарамыз,
Қайтып суып қалғаннан көре аламыз,

Құр дәрімен атқанға өлмейді екен,
Өмірі мақтаншакқа нысанамыз, —

деп елдің жабылып мазасын алғаннан айтқаны:

Күшік ит бөрі ала ма жабылса да,
Тәңірі сақтар табандап кеп ұрса да.
Арсыз адам арсандап арсылдайды,
Әр жерде керегеде таңылса да.

“Мәз болады болысың” деген өлеңді 90-шы жылы Се-мейге барон Таубе деген генерал-губернатор келіп, бірсыпыра болыстарға, билерге шекпен, қылыш сыйлаған, сондағы шекпен алған болыстардың қуанғанына ыза болып жазған, өзіне де қос ауыз мылтық сыйлап еді.

“Біреуден біреу артылса” деген өлеңді сол жылы бізге музыка үйретемін деп Мұқа деген скрипкашыны әкеліп, әм Әсет деген ақынды да сақтаған. Әсет терісі тар, ызақор, кісімсіген адам еді, соған арнап жазған.

“Біліміден шыққан сөз” деген өлеңді де осының ретінде айтып кеткен, “Ем таба алмай” деген өлеңінің артына “Жас жүрегім жанды менің” деген өлең тіркеліп кетіпті, ол өз алдына бөлек өлең, бұл перевод болса керек еді. Пушкиннің “Под вечер” деген өлеңінен перевод емес пе екен, бастап кеп тастаған ба деп, “Бай сейілді” деген өлеңді ел билеген болыстарға наразы ғып айтқан, “ұрысса орыс, елге болыс” үйде ұрған итке ұқсап” дегені үйден таяқ жеп шыққан ит, тыстағы итпен алыса кететін әдеті болады. Үйдегі кісіге ештеңе ете алмай — ашуын тыстағы иттен уады. Уезнойдан сөгіс естіген болыс та, сол ит секілді уезге ештеңе ете алмай, тыстағы жай адаммен ұрысады дегені.

“Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін” деген өлеңді Шаһкәрім жас күнінде кәрілікті жамандап, алпыстан аспай өлеңін кәрі ит жат деп, былшылдап шат деп айтады деп, боз балашылықты мақтап, шіліктен шымылдық құрып, томашадан жастық қып деген өлеңі болған.

Көкбай молланың: “Әзіреті Әлі, айдаһармен алысыпты” деген өлеңі болған. Әріп деген сыбан, өлең жазғыш жігіт Зияда деген өлең жазған қызды мақтамақшы болып суреттегенде көзі гауһар, сүйегі алтын деп осы сықылды асыл тастарды түсіне карамай сұлудың бетіне жапсыра берген. Сол үшеуіне ой салып, ақыл көрсетпекші болып жазған еді. Ол өлеңге Әріп кектеніп, Біржан мен Сара деген қыз айтысыпты деп, өлең жазып, біздің ақсақалды жамандайды, Біржанның арғын емес, керей екенін білмейді.

91-ші жылы Оразбай, Оспанмен араласып жауласқанда Тәңірберген деген ағасы, Оразбай жаққа шыққан. Былайша болмақтың себебі: Тәңірбердінің сүйегі бос адам еді, ертерек қартайып, билікті Әзімбай деген баласы алған. Оның жауласқан себебі, талабы бар оқымаған жас жігіт, абұйырлы болмаққа ел билеумен табамын деп ойлап, ағаларының алақанына қарамай өзінің ел таппаққа ең қолайлысы ағаларының жауын ел қылғаны болып көрініп, Оразбаймен құда болған. Оразбайлар ойлаған: бұларды бөлмеске болмайды. Өстіп құда болып бөлелік деп.

Елді меңгеріп, елдің сүндет-міндетін де, жаудың азабын да жеке көтеріп алған інісі Оспан 92-жылы өліп, Оспан арқалаған азап, жеке басына түсіп қалды. Сондықтан, медіресе болғандай болып кейінгі өлендерді әр уақытта жазып тастай берген.

Көбінесе өленді қысты күні жазушы еді. “Бойы бұлған, сөзі жылмаң” деген өленді 92 жылы Оспан өткен жылы қыстауға қонғанда жазып еді. Бұл өленнің аяғы “Кешегі Оспан бір бөлек жан” деген өлең.

Оспан деген кенже інісі өлген соң, артында қалған баласыз үш жамағатын, Сқақ, Тәңірберді – үшеуі алған. Үлкен үйдегі келіні Еркежанды әкем алып, үлкен үйге кірген бұл келінін алғаны 94-ші жылы. 98 жылы сайлауда, баяғы Оразбай мен Күнту тағы да бірі – Бұғылыға, бірі Мұқырға шығып, қалған елді өзің ие болып қайырып алмасаң болмайды деп, халық ақсақалдары менің әкемді болыстыққа сайлаған. Менің әкем 20 жасында Құдайберді деген ағасына кандидаттыққа бір сайланған екен. Құдайберді өлген соң араз жағы, жасы толымсыз деп көрсетіп, түсіп қалған екен. Содан кейін қандайлық елдің сайлауын еркі біліп, билеп жүрсе де, болыстыққа сайланған емес. Екі рет бұрын Мұқыр елі Қоңыр көкше атанып жүргенде осы елге назначением болыс болыпты.

Еркежанды алған жылы волостной съез қылуға елге шыққанда: Қыздар атты бір құрдасы, олақтау адам еді. Бейне бір менің әкем ішсе асқа, кисе киімге жарымай жүрген адамша, қалжыңдаймын деп айтыпты: биыл үлкен үйге кірген соң тойып, түйініпсің ғой деп.

Сол Қыздардың қалжыңына ыза болып, мына өленді жазған. Бір талай өлең еді, ертеңінде Қыздар жалынып сұрап алып, отқа салып жіберді. Бір-екі рет оқығандағы жаттап алғанымыз осы-ақ:

Қойдан қоңыр, жылқыдан торы Бәкең,
Бәкең Қыздардың табы, Лекер, Бетімбай, Аталық, Жан-

кожа, сол таптың Қыздардан бұрынғы өткен жақсылары. Байұзақ Қыздардың ағасы, бірақ бұл кезде тұғырдан түскен.

Дауылбай — канды балақ ұры (айпар, жайпар, жегіш, жұтқыш, жалмауыз деген сөздердің мағынасында).

Шотқара Қыздармен тектес Бәкең ішіндегі бір топ оның Айтқожа деген есті, жұғымды адамы болған, сол сені ақымақтандырып жүр деді. Досақ Бәкең ішіндегі Қыздардың табы.

“Болды да партия ел іші жарылды” деген өлеңді де осы Қыздарға шамданғаннан айтып жіберді.

“Антпенен тарқайды, жиылса кеңеске” деген өлеңдері де сол 94 жылы съездегі билердің мінезінен айтқан.

Не іздейсің көңілім, не іздейсің деген өлеңді.

Жүрегім, ойбай соқпа енді.

Ал сенейін, сенейін.

Жүрегім нені сезесің.

Жақсылық ұзақ тұрмайды деген өлеңді.

Қарашада өмір тұр.

Жас өспірім замандас қапа қылды деген өлеңді.

Оспан өліп, бар бейнет басына мезгілсіз түсіп, ықласы қайтып қажыған кезінде досы да, туысканы да бұлданған; құбылғанын көріп, сол 92 жылы мен 93 жылдың ішінде жазған еді. Менің әкем өз еліне, ағайын, туысканына арнап айтқан сөздері де жалпы қазаққа жағып, көкейіне қона түседі. Жалпы қазақтың дерті бір дерт болған ғой, бүгін абайлап қараса елдегі қазақтың дерті, оқыған азаматтарынан да арылмаған секілді. Қазақ азаматтарының әлденеше тобында болдым, талас шықса, табымен бөлінеді. Ол баяғы елдегі біздің науқасымыз, қастықпен бөлінсе, аралас болып, ата жігі көрінбес еді. Қастығын ұстаған тастай лақтырып тастап, жеңген жаққа шығып, өзбек өз ағам, сарт садағам деген баяғы кәрі мінездің қалпы қурап па?

Мен бұл жерде өз басынан ойлап шығарған өлеңдерінің мына кітаптағыларын реттеп, қай мезгілде, не себепті жазылды екен деген сөзге жауап орнында жаздым. Баста переводтарының қай жылдарда жазылғаны бұрынғы кітабында айтылған.

Крыловтың переводтарын 94 жылы Недоров деген уезной елге келгенде, менің әкемнің Лермонтовтың өлеңдерін перевод еткенін естіп, менің әкеме айтты — сіз Крыловтан перевод етсеңізші, қазақтың ұғымына сол қолайлы жеңіл ғой, деп. Содан кейін Крыловты перевод етіп еді.

Біздің елге Сқақ Махмудов деген ноғай ертеректе саудамен келіп, қазақтан қыз алып, қазақ гүрпына түсіп, қазақ

сықылданып кеткен қазақ ішінде недәуір бай болған. Қуанбай қажының балаларынан алып, қыз беріп, құршалалып құда, құшақтасқан дос, туысқан есебінде болған. Сол Сқақтың немерелері Сыдық Жибулда деген екі жасы, бозбалаша балалар менің әкемнің үйіне келіп, отырғанда соларға арнап:

“Қуанбаңдар жастыққа” деген өлеңді жазған.

Қымыз ішіп отырғандарға арнап: “Осы қымыз, қазақтар, мақтаның ба, асың ба?” деген өлеңді жазған.

“Көңілдің күйі тағыда” деген өлең Лермонтовтың “Вдохновениені” суреттегені болса керек еді, сөйтсе де: Ескендірді жазардың алдында жазса керек.

“Желсіз түнде жарық ай” деген өлеңді 98-ші жылы жазған. 88-ші жылы жазды деп бұрынғы өлеңдерді көшіріп жазған Мүрсейіт деген адамның қате жібергені болады.

Әнді өлең қып суреттегінінің себебі: мен де жасымда ақын шығармын деп, аз-маз өлең жазып жүргенімде, әнді өлең қып қарайыншы деп едім, қисынын келтіре алмадым. Содан соң әкеме айттым: осы әнді өлең етіп суреттеңізші деп, сонан соң айтып еді: соған жалғас көпті суреттеп осы өлеңді жазды:

“Құлақтан кіріп бойды алды, жақсы ән менен тәтті күй.”

“Сағат” деген өлеңді біздің өлең қыламыз деп қыбыжықтап жүргенімізді естіп жазды.

“Алла деген сөз жеңіл, аллаға ауыз жол емес” деген өлеңді, “Өлсе өлер табиғат, адам өлмес, ол бірақ қайтып келіп, ойнап күлмес” деген өлеңді:

“Алланың өзі де рас, сөзі де рас,
Еш уақыт рас сөз жалған болмас”, –

деген өлеңді өзінің қара сөзбен тасыдық деп жазған сөзіне қарай өлең қылған.

“Қуатты оттай бұрқырап, уазынға өлшеп тізілген” деген өлеңді, “Адамның кейбір кездері” деген өлеңді өзі ойланып вдохновениені суреттеп айтқаны.

“Күнді уақыт қызартып көк жиектен асырса,

Көлеңке басын ұзартып, алысты көзден жасырса” деген өлеңді сүйген, сенген достарынан соққы жеп, жер соғып алданғаннан айтқаны.

“Сүм дүние тонап жатыр ісің бар ма” дегенді, “Есінде бар ма жас күнің” дегенді өзінің қартайып бара жатқандығын айтқан.

“Өлсем орным қара жер сыз болмай ма” деген өлеңді қалай өскенін, қандай тәлім алған, қандай халықтың орта-

сында болған, ой кірген соң не қылған? Соларын қысқаша айтып биография есебінде жазған. “Ескендірді” жазғанда жұрт мақтаған Ескендір жақсы кісі емес, мұның қаһармандығының жолы осы деп жамандаған.

* * *

Менің әкемнің ашуын өзі еңбек қып азайтып еді дегеніме бір себеп төмендегі сөз:

Біздің қазақ сорлы мансапқа таласпай жүре ме? 1898-ші жылы сайлау болғанда, бұрынғы Мұқыр атанған елдің сайлауына менің әкем барған. Оразбай байдың дәулеті асып, дәуірі тобықты ішіне жүріп, Оспанмен екеуінің араздығы Оспан өлген соң, менің әкемнің басында қалған. Оразбай мен әкемнің араздығы Тобықты елі болып, үлкен съездерде бір уезге қараған қазаққа жетіп, бір уез елдің адамдары екі жар болатұғын. Мұқыр болысының ішіндегі менің әкемнің тілеулестері сіз бармасаңыз болмайды, Оразбай қалаған кісісін сайлатып алып, басымызға пәле жауғызады деп, жалынып жалпайып апарған. Ақылы көзінде, елдігі де, жаулығы да қас пен көздің арасында тұратұғын сорлы қазақ менің әкемді көрген соң, әкемнің досы жаққа қарай ауыса бастаса керек. Бастығы Оразбай, жолдастарымен осының өзіне қол тигізіп бір таңба салмасак, ел ескі әдетімен ауа береді десіп, бірнеше адамдарды сайлап шығарып, уезнойдың қасында әңгімелесіп отырған Абайға қолдарынды тигізіп жанжал шығарындар деп жіберген.

Халықтың бұл сияқты ниетінен хабарсыз отырған әкеме бірнеше татымсыз адамдар келіп, жанжал шығарған жерде, бұлардың бұл ақылының ішінде болған адам аналардың қолы Абайға тигенше, маған тисін деп, аналар ұмтылып қамшысын сілтей бергенде, әкемнің үстіне жығылыпты. Жұрттың таяғы оған тиіп, әкеме таңба түспей қалыпты, бұл кісі Сопының інісі Аппас, бірақ таяқ тиді не, тимеді не, әйтәуір Абайды ұрдық деген атын көтеріп мұратына жетті.

Осы ісі туралы ағайын, туғаны, балалары, ел-жұрты, дос-жары жиылып, біз де пәлен етеміз, түген етеміз, өлеміз, өлтіреміз, бітім жоқ дескенде, менің әкем айтты: барша жамандықтан жамандық туады, жақсылық тумайды, мен жасымда қарғағанымды жер қыламын, алдағаныңды зор қыламын деп ашуға да, айлаға да шырақ жағып түнегендей болғанмын, дұшпанын жеңбекте жолы болған адамының бірімін. Мен алғаш атқа мінгенде жігіттіктің дәулеті де, дәурені де өзімізбен тең, жай келсе, артықпыз деп жүрге-

нен ел еді. Солардың қанша жандарының айдалып, байлануына бірінің артынан бірі барамын деп жапан жүріп бейнетке, қазаға ұшырауына себеп болған шығармын рас, өздерінің ұрлық, зулымдығынан да болған шығар, бірақ, менің қатты зәрленіп сонына түскенімнен де болды.

Сол Жігітек деген ел қандайлық елдіктен кетіп, кедей болып тұрғандай тозды десең де, бүгін астында жатса да аяғыңды тістеуге жарады.

Бұл жаманшылықтан туған жаманшылық деп біліңдер. Өлеміз, өлтіреміз, бітім жоқ деген сөз дұрыс емес, мен енді бұл бітшсіздікті қостауға жайым жоқ. Жөні келсе, мен бітімнің кісісімін — деп, елді тоқтатты.

98-ден 99-ға қарайғы қысында, Оразбай Меккеге жүрерде бітелік, ризаласалық деп кісі салған соң, әкем жарайды деп, алған берген еш нәрсе жоқ. Семейде Жақия қажының үйінде бас қосып, Меккеге жүрмекші Оразбайға ыризалығын берді. Артынан елге барған соң, Медеу деген Оразбайдың баласы, жанжалдағы елдің басты адамдарын жол жобасы мен әкемнің алдына алып келіп, бітім болды. Абай алған жол жобасы үшін бітім қылды деп ешбір Тобықты айта алмас.

99-ші жылы областной землемер болыс, болыстың арасына меже салып гран жүргізгенде, бұрынғы Мұқыр болысындағы Жігітек, Бөкенші деген екі тап елдің егесі мен ежелгі жау болып келе жатқан екінші 98-ші жылғы жанжалдын иесі ағайыны, гран бойынша еріксіз біздің Шыңғыс елінің хатына кіріп қалды. Бұлар ашулы арыстанның алдына қол-аяғын байлап тастаған кісінің күйінде болды. Жок, әкем, сол араз ағайынның бар басты адамдарын, ақсақал, қарасақалын шақырып алып: қырық жыл елдік, қырық жыл жаулық болмайды деген, енді жаулықты ұмыталық, мен жаулық қылады екен деменіздер деп, шын жүрегін көрсетіп қойнын ашып жіберіп еді, олар да бұрынғы жаулықты соншалық ұмытты.

Содан кейін төрт жыл өтіп, бесінші жылдың басында менің әкем дүниеден қайтып, артына мен қалғанда, әкемнің аруағын сыйлап, шын достығын көрсеткен елде, тек осы Оразбай болды.

Оразбай секілді әкемнің жаулары енді мені бишара жетім ғой, енді бұған тиіп неғыламыз деген жоқ. Қандай жаулығын қылса да, бірақ әкем достарының арқасында жалғыздық көргенім жоқ.

Абайдың баласы Тураштың (Турағұлдың) естегі өңгімесінен.

КӘКІТАЙ ЫСҚАҚҰЛЫ ҚҰНАНБАЙ НЕМЕРЕСІ

(1869–1915)

Абайдың інісі Ысқақтың тұңғыш баласы Кәкітай, 1869 жылы дүниеге келіпті. Әкесінің қойған шын аты – Фабдұл-хакім. Шешесі еркелетіп: “Кәкітай” деп атағандықтан, ел де Кәкітай деп кеткен.

Кәкітайдың, шешесі Текті, тарихта белгілі, Қаракерей, Мұрын руының Тана мырза атанған атақты адамының қарындасы, Жанпейістің қызы.

Құнанбай балаларына өзі теңдес аталы жерден қыз айттырып, ерте үйлендіріп, енші беріп, жеке-жеке ауыл етіп шығарады.

Абай мен Ысқаққа, Ақшоқы, Ащысу аталатын қалың қорықтан екеуіне бірдей етіп жер бөліп береді. Сөйтіп, Абай мен Ысқақтың қыс қыстауы, жаз жайлауы, күз күзеуі қатарлас, жақын көрші болады.

Абайдың Мағауия деген баласы Кәкітаймен құрдас болғандықтан екеуі жас бала күнінен үнемі бірге ойнап-күліп, тату-тәтті құрбы, айырылмас дос болып өседі.

Кәкітай мен Мағауия сегіз жасынан бастап, ауыл молдасынан сабақ оқып, сауатын ашады.

Мағауияны он төрт жасында әкесі қалаға апарып, Семейдегі орыс мектебіне оқуға түсіреді. Ысқақ Кәкітайды Мағауиямен бірге оқытпақ болса да, бәйбішесі: “Өзіңнің ел басқару жұмысынан қолың босамайды, мен үйде отырған әйелмін, малға, шаруаға кім қарайды деп, Кәкітайды қалаға оқуға жіберуге көнбейді. Сөйтіп, Кәкітай қалаға оқуға бара алмай қалады.

Жасынан оқуға қабілетті, зерделі, зерек, талапты Кәкітайды өзінің ақылды баласы Мағауиядай жақсы көріп, одан үлкен үміт күтетін Абай Ысқақты шақырып алып:

– Сен қатыныңның тіліне еріп, мына адам болайын деп тұрған Кәкітайды оқудан қалдырдың. Енді бұл баланы мен өз тәрбиеме алам. Сенің мұнда жұмысың болмасын, –

дейді. Ысқақ басында анау-мынау десе де, Абайға қарсы тұра алмай: ақыры өзіңіз білесіз дейді. Сөйтіп, Кәкітай бала жасынан бастап, Абайдың тәрбиесінде болады.

Қала мектебінде үздік оқып жүрген Мағауия өкпе науқасына шалдығып, ауылына қайтады. Енді Мағауия мен Кәкітай екеуі де Абайдың қолында тәрбиеленіп өседі.

– Әлде қалай себептермен, – дейді Мұхтар Әуезов, – қалаға барып оқи алмай қалып, өз маңайына жиналған іні, бала, ағайын-туысқан сияқты жастардың тәрбиесін қатты ес-көргендіктен, Абай жалғыз өз өсиетіне қанағат қылмай, бұлардың сезім тәрбиесін толтырмақ болып, музыка үйретпекші болады. Сол мақсатпен Көкен еліндегі Мұқа деген скрипкашыны ауылына алғызады. Тағы сол жылы Әсет деген ақынды да сақтайды.

Енді Кәкітайдың басынан кешкен өмір кезеңдері туралы, онын, тұңғыш баласы Әрхамның, 1949 жылы бізге жазып берген естелік әңгімесі бойынша, мағлұмат келтірейік.

Кәкітайды әкесі Ысқақ он төрт жасында үйлендірген екен. Оған себеп: Абайдың Ақылбайдан кейін Ділдөдан туған екінші баласы Әкімбайды Ысқақ бала ғып алыпты. Тегінде Құнанбайдың салған үлгісі бойынша, оның балалары да біреуінің баласын біреуі бала ғып алатын салты болған.

Ысқақ Әкімбайға, Қызылмола болысына қарайтын Уақ руынын Қалдыбай қазы атанған, көп жыл ел басқарған белгілі адамның Уақбай дейтін (ол да көп жыл болыс болған) баласының Салиқа деген қызын айттырып, көп қалың-мал беріпті. Әкімбай тоғыз жасында дүниеден қайтып (1865–1874), Салиқа әке-шешесінің, қолында қалады. Салиқа Әкімбайдан екі жас үлкен екен (1863 жылы туған).

Енді қазақтың: “Аға өлсе жеңге мұра, іні өлсе келін мұра” дейтін салты бойынша, Салиқаны Кәкітайға қаратады. Сөйтіп Кәкітай өзінен алты жас үлкен жеңгесіне үйленеді.

Жасау-жабдығымен келіп, келін боп түскен Салиқа бір жылдай ата-енесінің қолында болып, келесі жылы Кәкітай енші алып, бөлек үй болады. Жасынан аса пысық, шаруаға ыңғайлы Кәкітай тез арада мал құрап, қасына ағайындарынан көрші жинап, келелі бір ауыл болады.

Кәкітай он алты жасқа келгенде, 1885 жылы бірінші баласы Әрхам туады. Ол баланы қырқынан шыға сала, үлкен шешесі бала ғып алып, бауырына басады.

Кәкітайдың Әрхамнан кейінгі екінші баласы Біләл 1888

жылы туған, одан кейінгі баласы — Даниял 1889 жылы дүниеге келген. Бұлардан басқа Салиқадан туған Хакима, Қабида деген қыздары болады.

Салиқа қайтыс болған соң, 1903 жылы алған әйелі Бибіден туған Уалит, Самат деген екі ұлы; Бәзилә деген бір қызы болған.

* * *

Кәкітай өмірінің ең ауыр кезеңі 1904 жыл еді. Сол жылы арылмас қалың қайғы, қатал қасіретке душар болады. 1904 жылы 12 маусымда Мағауия қайтыс болады, 23 маусымда Абай дүниеден көшеді, 2 тамызда Ақылбай өледі.

Абай қайтыс болғаннан кейінгі жылдардағы Кәкітай өмірі жайында, нақтылы толық мағлұматтарды, Әрхамның сстелігі бойынша баян етеміз.

Әрхам өзі де Абайды көрген және оның немере балаларының біріндей болған адам. Абай дүниеден қайтқан жылы (1904) Әрхам он тоғыз, жастағы. жігіт болатын. Сондықтан әкесі Кәкітайдың мінезін, оның адамшылық қасиетін өте жақсы білетін Әрхамның берген мағлұматына сенімді тарихтық дерек ретінде қараймыз.

— 1905 жылы жаз басында, — дейді Әрхам, — Кәкітай Абайдың зор қарызын өтеуге бел байлап, дайындық жасады. Ең әуелі кең етіп, “Абылайша” деп аталатын қос жасатты. Сонан соң, өз ауылында ескіше бала оқытып жүретін, Мүрсейіт Бікі баласы деген молданы босатып алып, бала оқытқаннан табатын пайданды мен беремін деп міндеттеніп, сол қосқа отырғызып, қағаз, қарындаш, қалам, сия сықылды жазу аспаптарын түгендеп беріп, Абайдың ел аузына тарап, одан әркім жазып алып, сақтап жүрген өлеңдерін, қара сөздерін жинап, өзі қарап шығып, реттеп беріп, Мүрсейітке көшіріп жазуды тапсырады.

Мүрсейіттің әкесі Бікі Ысқақпен көрші тұрып, әрі туысқан есебінде болған адам екен. Мүрсейіт жас шағында ауыл молдасынан оқып, сауатын ашқан соң, Семей қаласындағы Кәмали қазіреттің медресесіне оқуға түсіп, медресені бітіріп, молда болып қайтады. Қалада болған жылдары орысша да үйреніп, аздап сөйлей, оқи, жаза білетін болыпты.

Мүрсейіт жазуды әрі анық, әрі шебер жазатын молда болады. Мүрсейіттің өмірбаяны туралы қысқаша мәлімет осы.

Кәкітай, Турағұлдар жинап берген Абай шығармала-

рын, 1905 жылы жаз айының басынан бастап, көшіріп жазуға отырған Мүрсейіт жазу жұмысын 3–4 айдың ішінде аяқтап шығады.

Абай шығармаларының көшірме қолжазбасы даяр болған соң, Кәкітай Омбы қаласына аттанады.

Енді Кәкітайдың Омбыға аттануының себебіне келейік. Ол кезде Омбы қаласында Әлихан Бөкейханов тұратын еді. Кәкітай Әлиханмен 1900-жылдан бастап таныс екен. Әзірше, Әлиханның Кәкітай туралы жазған мақаласынан үзінді келтірейік. Мақалаға кейінірек тоқталамыз.

Әлихан былай дейді: “Әуелі Кәкітайды 1900 жылы күздігүні көрдім”.

“... 1904 жылы Абай марқұмның өлеңін кітап қылып басындар деп, балаларына хат жаздым”.

“1905-жылғы шілденің аяғында Кәкітай Абайдың қолжазбасын алып, Омбыдағы маған келді... Кәкітай біздің үйде бірер жұмадай жатты. Абай, Пушкин, Лермонтов сөздерін бірге оқып, мәз-майрам болдық. Анық таныстық”.

Сөйтіп, Кәкітай Абай шығармаларының қолжазба жинағын Әлихан Бөкейхановқа апарып тапсырған. Ә. Бөкейханов 1905 жылы Абайдың өмірбаянын орыс тілінде жазып, Семейде шығып тұратын “Семипалатинский листок” атты газетте жариялайды. Сол мақаласы. (Абай) (Ибрагим) Құнанбай (некролог) деп аталған) екінші рет, 1907 жылы, “Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского русского географического общества” деп аталатын кітапта тағы басылып шықты.

Мақаланың соңында: “Биографические данные для этого некролога доставил племянник Абая Какытай Скакович Құнанбаев” – дейді.

Және жақын арада Абайдың өлеңдер жинағы басылып шығатынын хабарлап, былай деп жазады:

“Оригинальные сочинения Абая и его переводы из Пушкина (отрывок из “Евг. Онегина”), Лермонтова и Крылова собраны его сыном Туракулом и в непродолжительном времени будут изданы Семипалатинским Подотделом им. Ф. Географ. Общества под редакцией А. Н. Букейханова”, – дейді. Солай десе де Абай жинағы жарық көрмей қалған. Оның себебі Әлиханның тұтқынға алынып, түрмеге жабылуына байланысты болады. Әлихан былай деп жазады: “В январе 1906 г. в связи с событиями дней свободы, в Семипалатинске был назначен областной съезд. Меня арестовали на пути из Павлодара в Семипалатинск, в пос. Ямышевском, 8-го января” (Алихан Букейханов. “К десятилетию первой государственной думы”, Петроград, 1916 г., стр. 45).

Әлихан Павлодар түрмесіне жабылғанда, оның портфелінде, оған Кәкітай тапсырған Абай шығармаларының қолжазбасы да болыпты. Оны дәлелдейтін архив документін келтірейік:

“1906 г. января 10 дня г. Павлодар мне, мировому судье 2-го участка Павлодарского уезда, при посещении сего числа тюрьмы, арестованный по шифрованной телеграмме ротмистра Рутланда из г. Омска Алихан Нурмухамедович Букейханов, содержащийся в Павлодарской тюрьме, заявил, что он просит об аресте его, довести до сведения прокурорского надзора... а также просит принять меры к сохранению рукописи на киргизском языке, имеющейся в арестованном у него в портфеле, содержащей стихотворения, так как она оценивается 5.000 рублей. Стихотворения эти принадлежат киргизскому поэту Кунанбаеву” (Госархив Омской области фонд 270, опись 1, дело 200, лист 10).

Әлихан бұдан кейін, 1908 жылы, тағы да тұтқындалып, Петроград түрмесінде отырып шығады. Осы уақиғаның салдарынан, 1905 жылы баспаға әзірленген Абай өлендерінің жинағы төрт жыл бойы жарық көре алмай келіп, тек 1909 жылы басылып шығады.

Бұл жөнінде Міржақып Дулатов, 1914 жыл “Қазақ” газетінде (№67) басылған, “Абай” атты мақаласында былай деп жазады: “1905 жылы “Семипалатинский листок” газетінде, онан кейін Семейдегі “Географический обществаның” шығарған бір кітабында Әлихан Бөкейханов Абайдың тәржіма хәлін жазды һәм кешікпей кітабы да басылатынын білдіріп еді. Бірақ тез шықпады.

1909 жылы, Абайдың балалары мен інілерінің ризалығы һәм Әлиханның ижтиһадымен, Абай кітабы Петербуртта Бораганский баспасында басылып шықты. Бұл күнгі қолымыздағы кітап сол бірінші баспасы”.

* * *

Қай ақынды болса да ең мол танытатын баспаға шығу болатынын айта келіп, Мұхтар Әуезов Кәкітай туралы былай дейді:

— Бұл жөнінде қазақтың мәдениет тарихына, Абай мұрасына ерекше еңбек сіңірген, Абай өзі тәрбиелеп, баулыған жас жұртшылықтың көрнекті өкілі болған — Кәкітай Ысқақұлының еңбегін айрықша айту керек.

— Кәкітай Абай шығармаларының ең алғашқы тандамалы жинағын бірінші рет Петербургтегі Бораганский баспасында 1909 жылы шығарады. Сол жинақтың аяғында

ақынның Кәкітай жазған бірінші өмірбаяны беріледі деп, Кәкітайдың Абай мұрасына сіңірген ерекше еңбегін атап айтып беріп: “Абайдың баспаға шығуында тарихтық, бірінші зор еңбек етуші – Кәкітай дейміз”, – дейді Мұхтар Әуезов.

Кәкітайдың тарихтық зор еңбегін жоғары бағалай отырып, тұңғыш жинақта Абай өлеңдерінің тақырыбына қарай жіктеліп басылуын сынайды.

“Кәкітай өзінше талдау-жіктеу жасаған. “Ой туралы”, “Өзі туралы”, “Ел туралы”, “Ғашықтық туралы” деген сияқты тақырыптарды бөліп шығарып, әр өлеңнің мазмұнына қарай мөлшермен жіктейді... Бұл, шартты түрдегі біраз зорлықпен жасалған жіктеулер. Себебі, көбінесе Абай өлеңдерінің ішкі мазмұнына қарасақ, “Ой туралы” деген бөлімде өзі турасындағы сөздер жүреді. “Ақындық туралы” деген бөлімінде – ой туралы, “Ғашықтық туралы” деген өлең тобында көңіл-күйінің лирикасы да араласып отырады. Сонымен, Кәкітай жасаған жіктеулер дәл-дәлді емес”, – дейді.

Енді 1909 жылғы жинақта Абай шығармаларының басылу тәртібіне келейік. Жинақ 17 бөлікке жіктеліп, әрбір бөліктің тақырыбы аталған, әр бөлікке кірген өлеңдердің әрқайсысының жазылған жылдары көрсетіліп отырған.

“1-бөлік. Халық туралы”. Бұл бөлікке, 1886 жылы жазылған, “Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек” өлеңінен бастап, тоғыз өлеңі, 1887 жылы жазылған екі өлеңі, 1889 жылғы бес өлеңі, 1890 жылғы екі өлеңі, 1891 жылғы бір өлеңі, тағы басқа жылдары жазылған он бес өлеңі – барлығы отыз төрт өлең кірген.

“2-бөлік. Өлең туралы”. Бұл бөлікте: “Өлең – сездің патшасы, сөз сарасы”, “Біреудің кісісі өлсе, қаралы ол”, “Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін”, “Көңіл құсы құйқылжыр шар тарапқа” және “Құлақтан кіріп бойды алар” өлеңдері басылған.

“3-бөлік. Өзі туралы”.

“Жасымда ғылым бар деп ескермедім” өлеңінен бастап, он жеті өлеңі басылған.

“4-бөлік. Ғашықтық туралы”. Бұл бөлікте “Желсіз түнде жарық ай” өлеңінен бастап, он өлең басылған.

“5-бөлік. Ой туралы”. Бұл бөлікте “Жақсылық ұзақ тұрмайды” өлеңінен бастап, сегіз өлең кірген.

“6-бөлік. Нәсихат туралы”. “Базарға қарап тұрсам әркім барар” өлеңінен бастап, он бір өлең кірген.

“7-бөлік. Замандас туралы”. Бұл бөлікте: “Көзінен басқа ойы жоқ”, “Менсінбеуші ем наданды” деген екі өлең басылған.

“8-бөлік. Сегіз аяқ” деп аталып, “Сегіз аяқ” өлеңі жеке берілген.

“9-бөлік. Сұлу ұрғашы туралы”. Бұл бөлікте: “Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы”, “Білектей арқасында өрген бұрым” өлеңдері басылған.

“10-бөлік. Жазғытұры”. “11-бөлік. Жаз”, “Жаздыгүні шілде болғанда”. “12-бөлік. Күз”, “13-бөлік. Қыс”. Жыл мезгілдеріне арналған өлеңдер жеке-жеке жіктеліп берілген.

“14-бөлік. Аңшылық туралы”. Бұл бөлікте “Қансонарда бүркітші шығады аңға” өлеңі жеке басылған.

“15-бөлік. Переводтар” деп аталып, бұл бөлікке Пушкинен бастап, орыс ақындарынан аударма өлеңдер басылған. Барлығы қырық екі өлең.

“16-бөлік. Аттың сыңы” деп аталып, “Шокпардай кекілі бар, қамыс құлак” өлеңі жеке басылған.

“17-бөлік. “Әңгіме Масғұд”, “Ескендір әңгімесі”.

Ақын шығармаларын осылайша жіктеп, шартты түрде болса да, тақырыбына қарай топтап бастыру, сол замандағы оқырман қауымға Абайдың ақындығын таныту жолын жеңілдету мақсатынан туған болады.

Тұңғыш жинақта, Абайдың отыз тоғыз жасында, яғни анық үлкен ақын шеберлігіне жеткен шағында жазған өлеңдерінен бастап, ең таңдамалы шығармалары басылған. Шығармалары түгел басылып шықпаса да, осы бірінші таңдамалы өлеңдер жинағының өзімен-ақ Абайдың ақындық атақ-даңқы кең жайылып, оның қадір-қасиеті қалың қазақ халқына таныла бастады.

Кәкітай жазған Абайдың бірінші өмірбаяны жинақтың аяғында басылды. Кәкітай ақынның өмір тарихын оның үшінші атасы, қолбасы батыр, ел басы бай болған, Ырғызбайдан бастап, онан соңғы атасы, халық ортасында әділ би аталған Өскенбай туралы мағлұмат береді.

Абайдың өз әкесі Құнанбай қажының мінезін, адамшылық қадір-қасиетін қысқаша баяндап, шешесі Үлжанның Каракесек, Бошан руының белгілі биі Бертістің тұқымы екенін жазады.

Сөйтіп, Абайдың өзін терең түсіну үшін ең алдымен оның ата тегін, тәлім-тәрбие алып өскен ортасын таныту қажет деп біледі.

Абайдың ата тегімен, нағашы жұртымен таныстырып алған соң барып, ақынның бала жасынан бастап, басынан кешкен өмір тарихының басты кезеңдерін баяндап береді. Ұлы ақынның өзіне тән өзгеше мінезін, табиғи тума талантын, терең білімін, адамгершілік қасиетін сипаттауға ерекше көңіл бөледі.

Бала жасынан бастап, жиырма төрт жыл бойы үнемі Абайдың оз қасында болған Кәкітай, тікелей оз көзімен коргенін, оз құлағымен естіп- білгенін жазады.

Әсіресе, ұлы ақынның ұстаздық мәдени еңбегін, Абайдың алды әдебиет мектебі болғанын нақтылы дәлелдеп, тұңғыш рет сипаттап берген Кәкітай болды.

Абайдың ұстаздығы туралы Кәкітай былайша баяндап жазады:

— “Абай жазған олендерінен басқа, әншейін отырғанда, көбінесе өзінің қызықты көріп, көңілі рахат болатұғыны: сөзін ұғар деген бала-шағасы уа ғайри жаңа талап, байыпты жас жігіттер ортасында өзге ел сөзі, шаруа сөзі сөйленбей, өзінің білгенін, сезгенін айтып, адамның адамшылығы қандай мінезбен түзеледі, қандай қылықпен бұзылады, ғылымды қалай іздеуге керек, өмірді қалай кешірсе жөн болады, бұрын қандай ғалымдар өткен, олардың артықша айтқан сөздері қандай, әйтеуір не түрлі нәсихатын болсын жастарға ғыйбрат болып, адамшылығы түзелер деген сөзді айтып отырудан қанша уақыт болса да еш жалықпай ынталы көңілмен бек рахаттанып айтып, ұқтырып отырушы еді. Бұл уақытта бір адам әншейін шаруа жайынан, ел жайынан сөз сөйлесе, бек ренжіп, ашуланып қалушы еді. Қанша халық надан болса да, Абайдың нәсихатын көп тыңдап, қасында болған жігіттер өзгелерден бір түрлі, медреседен оқыған, ғылым жолындағы кісі сықылды әр нәрсенің жөнін біліп, жаман-жақсыны көп айырып, надандықтан шығып қалушы еді.

Өз алдын медресе біліп, ұқса, ұқпаса да халыққа білгенін айтып, үйретіп отырғанын ең қызықты өмірім деп жазғаны:

“Ақырын жүріп, анық бас,
Еңбегің кетпес далаға.
Ұстаздық қылған жалықпас
Үйретуден балаға”, —

Абайдың ұстаздық еңбегінің мәдени ағарту ісіндегі мән-мағынасын, тарихтық маңызын терең түсінген Кәкітай, онын, ерекше қадыр-қасиетін дәл көрсетіп, баяндап берген.

Абайдың орыс ақын, жазушыларынан және Европа ғалымдарынан кімдерді оқып, білгенін, бірінші рет нақтылы атап жазып, тарихи дәл мағлұмат берген адам да — Кәкітай.

Ол атап жазған, анық Абай оқыған орыс жазушылары:

Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Толстой, Тургенев, Салтыков, Достоевский, Беллинский, Добролюбов, Писарев, Чернышевский, Крылов.

Егер Кәкітай атап жазбаған болса, орыс жазушыларынан Абайдың, кімдерді оқығанын біз бәрін түгел білмеген болар едік.

Европа ғалымдарынан: Сиенсер, Льюс, Дрэисердің еңбектерін Абайдың оқығанын бірінші рет мәлімдеп жазған да Кәкітай. Ол бұл ғалымдардың Абай оқыған шығармаларын да атап жазады.

Қысқасын айтқанда, Абайды танудың басы тоңкерістің бұрын басталғанын және оны бірінші бастаған Кәкітай болғанын көреміз.

Кәкітайдың жазған басқа еңбектері сақталмаған.

Әрхам әкесінің жас шағында олең шығарып жазып жүргенін айта келіп:

“Бірақ, өзін ақынмын деп санамайтын. Абай жинақтарында басылып келе жатқан: “Әбдірахманға Кәкітай атынан хат: “Тілім, саған айтамын”, “Көзімнің нұрысыз” дейтін өлеңдерді шынында Кәкітайдың өзі жазған. Мүрсейіт қолжазбасында да-Кәкітайдың хаты делінген... Ондай өлең жазу Кәкітайдың қолынан келетіні даусыз нәрсе. Және азамат соғысы кезінде, 1918 жылы: “Қытайға қашып бара жатқан ақтардың, әскерін қуып келе жатқан қызылдар жолда Кәкітайдың қыстауында болып, оның үш сандықта сақтаулы тұрған кітаптарын, қолжазбаларын өртеп кетті. Міне, осындай залалкес жауыздардың княнаты отыз жыл еңбектеніп жиған Кәкітайдың кітаптары, қолжазбалары, түрлі керекті материалдары кейінгілерге жетпей кетті”, — дейді.

Сойтіп Кәкітайдың архиві жойылған. Сондықтан оның еңбегі туралы нақтылы толық жазып пікір айту мүмкін емес.

Кәкітай 1915 жылы 46 жасында дүниеден қайтты.

* * *

Кәкітай Абай мұрасына ерекше зор еңбек сіңірген мәдениет қайраткері ғана емес, ол сонымен қатар, өз заманында, саяси-әлеуметтік іске белсене ат салысқан, қоғам қайраткері ретінде абыройлы азамат болған.

Ол ең алғаш, 1900 жылы Әлихан Бөкейхановпен танысып, айнымас адал дос болып кеткен.

Саясат ісінде екеуі ниеттес, тілектес, айырылмас жолдас болған. Және жас жағынан да екеуі құрдас адамдар еді.

Кәкітай қайтыс болған соң, жазған мақаласында Әли-

хан былай дейді: “5-мамырда (1905 жыл. – Қ. М.) саясат ісін кеңесуге, мен Семейге бұғып бардым. Пароходта Кәкітаймен бірге жүрдім. Содан бері саясат ісінде бір одақ болдық”.

Енді Кәкітайдың, адамгершілік, азаматтық қадір-қасиетін нақтылы дәл сипаттап, толық баяндап беретін, 1915 жылы, 18-қаңтарда “Қазақ” газетінде жарияланған Әлихан Бөкейхановтың мақаласын толық түрінде келтірейік.

“ҚОШ, ҚАРАҒЫМ!”

– Бүгін, 10 қаңтарда Семейден Медеу телеграм соқты. 6 қаңтарда Кәкітай (кітапта аты Ғабдулхакім) Ысқақұлы Құнанбаев қайтыс болыпты.

Кәкітайдың әкесі – Ысқақ, ақын Абайдың інісі. Кәкітайды жасынан сүйіп, Абай қасына ертіп баураған. Абай қасында жүріп, мектеп көрді. Кәкітай орысша жаза да, оқи да біледі. Абай білетін Европа жазушыларымен Кәкітай таныс еді. Иждаһадтылық арқасында сөзге ұста болды. Топта орысша сөйлеуге қысылмайтын. Сөз білетін еді.

Мен депутат сайланып шыққан жылы, Семей қаласының орыстары бізді клубта қонақ қылғанда, орыс шешендеріне Кәкітай жауап та қайтарған еді: “Біз Михаэлис пікіріндеміз, солардың шәкірті Әлиханды сайлағанымыздың себебі – осы” деп.

Абайдың тәржіме хәлін жазған да – Кәкітай. Осы екі істен-ақ Кәкітайдың білімі оқушыларға байқалып қалар.

Әуелі Кәкітайды 1900 жылы күздігүні көрдім. Қасқырдың бөлтірігіндей тоғыздағы баласы Біләлді гимназияға берем деп Семейге келген. Онда заман тыныш, тұңғиық. Біз сынаса алмадық.

1904 – жылы Абай марқұмның өлеңін кітап қылып басындар деп, балаларына хат жаздым.

1905 жылғы шілденің аяғында Кәкітай Абайдың қолжазбасын алып, Омбыдағы маған келді. 1905 жылы жазғытұры саясат ісі қалай болғанын “Қазақтың” оқушылары біледі. Кәкітай біздің үйде бірер жұмадай жатты. Абай, Пушкин, Лермонтов сөздерін бірге оқып, маз-мәйрам болдық. Анық таныстық.

5-мамырда саясат ісін кеңесуге мен Семейге бұғып бардым. Пароходта Кәкітаймен бірге жүрдім. Содан бері саясат ісінде бір одақ болдық.

Қаңтардың басында, 1906 жылы, Керекуден Семейге

хабар келген, Керекуден Семейге шыққан мені ұстасын деген. Марқұм Омарбек пен Кәкітай һәм өзге достар мені қашыртпақ болып, маған қарсы үш атпен “Б”-ны жіберген. Бірақ мен Тұзқалада (Ямышер – Қ. М.) ұсталған едім. Бірақ, мен ол күні “Б”-ға жолықсам деп қашпақ емеспін. Егер мен қашсам, онда қырға отряд шығып, қазақты қор қылмай ма?

Мені Тұзқалада күзетке алып, қарауылға бір орыс қойып, мені ұстаған орыстар бір үйге тамақ ішуге кетті. Сонда жиылып келіп, Тұзқала кісілері: “Қашырайық, қаш” деді. Мен қашпаймын, абақтыда бір кісінің жатқаны — жұрттың қор болғанынан ынғайлы болар дедім.

Дума сайлауында да Кәкітай марқұм выборщик болды.

Екінші Дума сайлауында ынтымақ, қылмай, Темірғалимен таласқа түсіп, Кәкітай бүктелді.

Шаһкәрім, Кәкітай, Темірғали, Хасен, Омарбек — осылардың бірін сайландар деп, жұртқа мен көрсеткен бес кандидат еді.

Сонда осы істің ағат болғанын Кәкітай мойнына алған еді. Ер жігіттің белгісі — адасқанын мойнына алғаны. “Шын сөзге жан пида”, — деп Шаһкәрім айтар еді.

1908 жылы Семейге келдім. Мен Семейде абақты борышымды күтіп жүргенде: Шаһкәрім, Кәкітай, Турағұл әдейі қалаға келіп, тағы да біраз күн көңіл көтеріп, шат болған едік. Мен абақтыда жатқанымда келіп, амандасқан да осылар болды. “Бұған-өзге қазақ жарамды-ау” — деп налыдым.

Мен абақтыдан шыққан соң, бір түн Қаражан үйінде бірге болып, мені Қарқаралыға Омарбек, Кәкітай шығарып салып, қош айтысқан жерде құшақтап, жыласты. Мен қарысып, буындырған құсаны сыртқа шығармадым. Бекер жыламаған екенмін. “Тастан қатты екен” деп ойладың ба? Асыл ер, шырақтарым-ай!?

Содан бері Омаш, Кәкітайды көргенім жоқ. Арманды кестелеп жазуға, қалам шіркін шорқақ қой.

1909 жылы Шаһкәрім, Кәкітай маған хат жазып, ақыл сұрады:

“Не айтасың, ата қоныс, кір жуып, кіндік кескен Қаруыл өзені мүжыққа кетіп барады, 15-тен жер ал дейді, аламыз ба?” — деп. “Не болса жұртпен бірге көр” дедім.

Бәріміз бұл дүниеге қонақпыз. Артында орынбасарың табылсын!

Хош қарағым, достым, Кәкіш! (“Қазақ” газеті, 1915 жыл, 18-қаңтар). Кәкітайдың өмір тарихын осымен аяқтаймыз.

Енді Кәкітайдың ұрпақтары жайында, өзімізге мәлім болған мағлұматтар бойынша, қысқаша болса да айта кетуіміз керек.

Кәкітайдың бәйбішесі Салиқадан туған тұңғыш баласы Әрхам (1885). Екінші баласы — Біләл, кенжесі — Даниәл (Дәку).

Әрхам өз әкесі туралы естелік және Абай өмірбаянынан қосымша мағлұмат беретін естелік өңгіме жазып қалдырды. Семейде Абай музейін ашу жұмысына белсене ат салысты және Абай музейінде қызмет істеді. Абайтану мәселесіне Әрхамның сіңірген еңбегі аз емес. Әрхам өлең де жазды. Оның Абайға арнаған “Зағипа” атты үлкен поэмасы 1961 жылы жеке кітап болып басылып шықты. Әрхамның еңбегі, өмірбаяны зерттеліп жазылуы керек. Әрхам 1964 жылы дүниеден қайтты.

Біләлді тоғыз жасында (1900) әкесі Семей гимназиясына оқуға бергенін Әлихан Бөкейханов жазады. Біләл гимназияны бітіріп шыққан соң, науқасқа шалдығып, одан әрі оқи алмаған. Біләл да өлең жазған. Абайға еліктеп, орыс ақындарының өлеңдерін аударуға талаптанған. Оның аудармаларынан сақталып, бізге жеткені — Пушкиннің “Қысқы жол” (“Зимняя дорога”) өлеңнің аудармасы.

Өркештенген бұлыттың арасынан
Азайып ай көрінді қарасынан.
Елсіз жым-жырт қайғылы сар далаға
Мұңайып сәуле түсер саласынан.

Келеді жол үстінде үш ат жеккен,
Көңілсіз қысты күнгі жолмен кеткен.
Доғада қоңыраулы желген аттар
Шаршағандай дыбыспен күңіrentкен.

Ән салар жәмшік жолдың ұзағында,
Сол әннің тәтті үні түр құлағымда.
Жүректің жүз толғауы еске түсіп,
Келеді қуанғым да, жылағым да.

Жанған оты жылтырап көрінсе үй,
Қалың қар, иесіз дала кетірет күй.
Шақырымның есебін жазған тақтай
Анда-санда көрінсе, ол да үлкен сый.

Өлеңнің бұдан кейінгі соңғы шумақтары сақталмаған. Жас жігіт шағында айықпас ауыр дертке душар болған Біләл Семей ауруханасында қайтыс болыпты. Дәл қай жылы өлгені бізге мәлім емес.

Даниял Кәкітайұлының өмірбаяны зерттеліп, жазылған емес. Жазушы Даниялдың баспасөз жүзінен, әзірге бізге мәлім еңбектері – оның аудармалары.

1935 жылға дейін жеке кітап болып басылып шыққан аудармалары: А. Серебрякованың “Маркстың жас шағы” атты романы, Бруно Ясенскийдің “Человек меняет кожу” романы, Гаршиннің “Төрт күн” (“Четыре дня”) әңгімесі және Чеховтың бір әңгімесі.

23 жылы Ташкентте шыға бастаған “Сана” журналының басқарма мүшесінің бірі – Даниял болыпты. Журналдың соңында:

“Шығарушы Түркістан қазақ білім комиссиясы. Басқарма мүшелері: Досмұхамедұлы Халел. Кеменгерұлы Қошқе, Ысқақұлы Даниял” деген.

“Сана” журналының 1924 жылғы 2–3 санында Даниялдың: “Қорғансыздар” (Әуезұлының “Бәйбіше – тоқалына” тексеру), – деп аталған үлкен сын мақаласы жарияланған. Журналдың 14-бетінде (99–112 беттер) басылған мақаланың соңында: “Егер “Бәйбіше – тоқалдың” идеясы, әсердің түрі осы айтылғандай деп танысақ, тексерушінің ендігі міндеті: жазушының ол мақсатын қандай дәрежеде орындай алғанын, пьесаның көріністерін, байланыстарын сол мақсатына үйлестіре алған, үйлестіре алмағанын қарастыру болмақ. Енді соны орындауға көшеміз.

Даниял... (Аяғы бар)” – деген. Мақаланың аяғы журналдың келесі 4-санында жарияланса керек еді. Журналдың 2–3-ден кейінгі сандары жоқ.

Тегі “Сана” журналының шығуы, 2–3 саннан кейін, тоқтатылған болады.

Даниялдың бұл мақаласын жазушы Тұрсын Жұртбаев “Абай” журналының 1993-жылғы 6-санында жариялаған. Және Т. Жұртбаев Даниял туралы:

“Ол Мұхтар Әуезовтың “Бәйбіше – тоқал” пьесасын сондай пайымды пікірмен талдаған. Қазақ сынының басы.

Реті келгенде айта кетейік, Даниял Ысқақов – Ташкент қаласында М. Әуезов екеуі бір тұрған және екеуі қатар ұсталып, 1930–1932 жылдары түрмеде бірге жатқан”, – деп дұрыс жазған.

Даниял түрмеден босап шыққан соң, Алматыда оқу ағар-

ту саласында (Наркомироста) қызмет істеп жүргенде, 1937 жылы тұтқынға алынып, қызыл қырғынның құрбаны болды.

Кәкітай тәрбиелеп өсірген, талапты, талантты балаларының тағдыры осындай.

Кәкітайдың бір туған інісі Ахметбек те көзі ашық, көңілі ояу, мәдениетті адам болған. Ахметбектің: Мүбәрәк, Медғат, Талғат, Жәудәт деген ұлдары, Ғалия, Қапиза, Үбісән және Кәсіра атты қыздары болыпты. Ғалия Мұхтар Омарханұлы Әуезовтың ағасы Каскенің (Қасымбектің) зайыбы.

Ағасы Кәкітайдың үлгі-өнегесімен Ахметбек те балаларын жас кезінен оқытып, жақсы тәрбиелеп өсірген. Ауыл молдасынан оқып, сауатын ашқан соң, ұлдарының бәрін де қаладағы орыс мектебінде оқытқан.

Үлкен баласы Мүбәрәк Семей гимназиясында оқыған.

Ахметбек те қудалауға түсті.

Балалары да қуғын-сүргінге ұшырады. Медғат 1937 жылы 10 жылға айдалды. Талапты, білімді баласы Мүбәрәк, Семейде мұғалімдер институтында оқытушы болып жүрген кезіндегі қудалаудың, кесірінен басқа жаққа қоныс аударған еді, ол сол күйі белгісіз, хабарсыз кетті.

Кәкітайдың жақсы көрген інісі Ахметбек жайында және оның ұрпақтары туралы бізге мәлім мағлұмат осы айтылғандар.

Кәкітайдың өз өмір тарихы да әлі толық зерттеліп болған жоқ.

ӨЛЕҢДЕРІ

ӘБІШКЕ

(хат)

Тілім, саған айтайын,
Осы сөздің келісін тап.
Қолым, сені қайтейін,
Қаламды тұрдың, қатты ұстап.

Жүректің сөзін сөйле, тіл,
Жалғаны жоқ бояма.
Қу көсе¹ қандай өзімшіл,
Бір сынамай қоя ма?

Махаббатпен қарап бақ,
Тамыр соқса солқылдап.
Мен жазайын Сізге хат,
Оқып көрсін ол шындап.

Оқып көріп байқасын,
Мағынасы ішке кіре ме?
Ұрлаған сөз деп айтасың,
Сөз ұрлыққа жүре ме?

Кісі айтпаған сөз бар ма,
Тегіс ұғар қай құлақ?
Сөккенің оны ұнар ма,
Үйренген сөзге мен де ортақ.

Тұла бойым, балқи көр,
Әбіш ағам дегенде.
Мейлің, Мағаш шалқи бер,
Не десен де сөгем бе?

Көріскен соң бір дидар,
Алла оңғарып келгенде.
Сынаушы сонда табылар
Мұнда жатқан елден де.

¹ Қу кесе – Мағауия (–Қ.М).

Төсекке менің жатуым —
Үйқыға әбден талған соң,
Ұстазым менің татуым
Сен екеуің болған соң.

Жас жүрегім қозғалса,
Бір Аллаға тілегім.
Ол қарағым оңалса,
Тыншыр еді жүрегім.

Жүздерінді сау көрсем,
Екі көзім нұры еніп.
Қосылысып бір жүрсем,
Әр нәрсені үйреніп.

Жерің алыс жете алмай,
Мағаштан да мен сорлы.
Қызметінді ете алмай,
Қалмас едім сол құрлы.

1894 жыл

ӘБІШКЕ

Көзімнің нұрысыз,
Сізсіз жоқ қуаныш.
Өмірдің гүлісіз,
Көңіліме жұбаныш.

Зар қылып тілеймін,
Рахматын Алланың.
Елжіреп жылаймын,
Көңілін аш пенденің.

Сыйхатын¹ қалқама,
Бере көр, я рахим.
Тілегім бұл ғана —
Қайғымды қыл шағын.

Ағатай, сағындым,
Есен-сау көрмекке.
Сөз таппай аңырдым,
Оқыңыз ермекке.

¹ Сыйхат (арабша) — денсаулық (—К.М).

Осы күн өмірімнің
Ешбір жоқ қызығы.
Жаралы көңілімнің,
Жазылмай сызығы.

Мақсатым хатымды
Аз уақыт болса ермек.
Сөзім жоқ татымды,
Хошлықпен көріспек.

1894 жыл

АБАЙ (ИБРАҺИМ) ҚҰНАНБАЙҰЛЫНЫҢ ӨМІРІ

I

23-июньде, 1904-нші жылында, туған жері Шыңғыс тауында дүниеден қайтты атақты қазақ ақыны, Шыңғыс елінің қазағы Абай Құнанбай ұғлы. Кітапша шын аты — Ибраһим. Бірақ қазақ әдеті бойынша, шешесінің еркелетіп қойған Абай атын халық атап кеткендіктен біз де Абай дейміз.

Абайдың әке тұқымы Тобықтыға басшы болған, би болған белгілі атасынан еді. Үлкен атасы Ырғызбай 1750-інші жыл шамасында Ырғыз деген өзенде туған екен. Халқының қолбасы батыры һәм биі екен. Тобықтының аз уақытында Түркістан жағынан елін бастап ауып келіп, осы Шыңғыс тауы мал бағуға аса жарамды жер деп орын қылыпты.

Онан соңғы атасы Өскенбай би, халық ортасында әділ би атанып, бөтен алыс елдің адамдары да орталарындағы үлкен дауларына сол кісіні іздеп келіп, жүгініп, билік айтқызып, бітіп қайтады екен.

Өз әкесі Құнанбай, жұрт аузына қараған қатты, есті кісі болып, бөтен елдерді де билеп, ел ішіне бір ғана төре тұқымы сұлтан болып жүрген кезде, солармен таласып, Қарқаралы өкірігіне әуел қазақтан сұлтан болған кісі еді.

Уақытында елдің құр мұсылманмын дегеннен басқа діннің не екенін білмей, қан жеп неше түрлі ырымдарға табынып жүргеніне қатты тыпо салып, анық шарифат қоспаған істі қылған, ғайри бұзықшылық іс қылғандарға бек ауыр жаза салып, халыққа ауыл басы молда ұстатып, қадарри хәл ғылымның жолын көрсетіп, үлгі салған.

Өзге жұрт орыстан баласын жасырып жүргенде, балаларына орысша оқу оқытып, Халиолла деген баласын Омский кадетский корпусан оқытып, онан соң Мәскеудегі Павловская кавалерийская школдан оқытып, сабақты жақсы бітіріп, корнет болып қызметте жүргенде ауырып, дүниеден қайтып еді.

Қартаң тартқанда, халық Мәккеге барғанды білмейтұғын уақытында әуел бастап Мәкке барып, онан келген соң ешбір дүние сөзіне кіріспей, бір ғана ғибадатын қылып, өлгенше үйден шықпай өтіпті.

Абайдың шешесі Ұлжан — Қарқаралы оязына қарайтуғын Қу, Едірей, Мыржық деген жердегі Қаракесек, Бошан руынан Бертіс деген бидің тұқымы. Қазақ ортасында елді күлдіргі қалжыңымен сөгіп, шешендікпен атақ алған Қантай, Тонтаймен туысқан Тұрбанның қызы еді.

Тонтай өзі малды кісі екен, бір-екі ауырғанда, қожа-молдалар жиылып келіп, көңілін сұрай беріпті. Ақыры өлер жолы ауырып, қатты болып жатқанда, қожа-молдалар тағы да келіп, көңілін сұрап отырғанда айтыпты дейді: — Жазыла-жазыла қожа-молдалардан да ұят болды, енді өлмесе болмас, — депті.

Абай 1845-нші жылы, Жылан жылында туды.

1904-нші жылы, Ұлу жылында, 60 жасында дүниеден қайтты.

Абай 10 жастан 12 жасқа шейін қырда мұсылманша оқып, 13 жасқа шығарда Семейде молда Ахметризаның медресесінде оқыған. Медреседе жүрген уақытта үш айдай орыстың Приходская школынан орысша сабақ оқыған. Ақыры төрт жыл мұсылманша, 3 айдай орысша оқыған соң, 14 жаста сабақтан шыққан. 15 жаста-ақ балалық қылмай, үлкендерден білімі артылып, ел ішінде жұртты аузына қаратып, басшылыққа бұрынғы төрелермен талас қылып, әкесіне үлкен көмегі тиген. Тұрғылас елдің жақсылары баласынбай, аузына қарай бастаған. Ол уақытындағы елдің адамдары не қылса да аталарындай атақты үлгі аларлық би болады дескен. Бірақ, ондай би болуға заманның өтіп кеткенін қайдан білсін.

20 жасында Абай халық ортасында мандай басы шешен болды. Халық жайынан бұрынғы әдетті, ғұрыпты, ескі білікті билердің қиын іс туралы қылатұғын биліктерін көп білген. Өзінің зияні артық болған соң, кәрі мақалдарды, неше түрлі қазақтың білімділері мысал үшін айтқан әңгімелерді бірін ұмытпай біліп алған. Қазақтың ескі заманы болса, бұрынғы қазақтың атақты биінің бірі болмағы анық еді.

Уақытында аз да болса ислам діні, ғылымы кіріп келе жатқан жаңа заманның ретімен Абай ғарапша, фарсыша, түрікше кітаптарды көп оқып, олардың ішіндегі ғылымнан үлкен хабардар болды. Сол талабыменен қырда ғарапша, фарсышаға Абайдан артық білетұғын ешкім болмады. Шала оқыған ғылымы бар молда-қожалар Абайдан қашып жүруші еді, өзге жерде өтірікті — шынды жұртты аузына қаратып жүргенде, Абай алдында надандығы білініп, масқара болып қаламын ба деп.

Абай ғибадат турасында көрнеу сырты тақуа кісі емес еді. Жай уақытта намазды көп оқымаушы еді. Бірақ, рама-

зан айында ораза ұстап, намазды сонда үзбей оқушы еді. Ол оқыған кезінде, өзгелерді “асығыс отырып, сендер көңілді алаң қыласындар” деп, өзі жеке асықпай оқып отырып алушы еді.

Әсіресе, ыхтихадқа бек махкәм еді. Не іс қылса да, не насихат айтса да, мынау құдайшылыққа жөн, бүйтсе -адамдыққа жөн деуші еді. “Ғибадаттың ең үлкені: көңілдің тазалығы, адам баласына жаны ашырлық” деп, сыртымен сопысынып, тақуасынған кісіні қатты ұнатпаушы еді. “Мұндай адамдар халық үшін ғибадат қылады, хақлықпен, шын көкірегі емес, қара жұртқа құрметті болмақтан басқасы жоқ”, — деп.

Құдайға шын көңілмен ғибадат қылған кісі құпия қылады деп бұл туралы айтқаны:

Алла деген сөз жеңіл,
Аллаға ауыз қол емес.
Ынталы жүрек, шын көңіл,
Өзгесі хаққа жол емес.

Абай 30 жасында барша халық ортасына атағы жайылып, білікті болды. Бөтен елдің басшы адамдары, құда, тамыр болып жақындық қылып араздық, жаулық қылмай жүрді. Ұрлық қылған кісіге, зорлық қылғандарға жазаны аямай салып, қатты қысымшылық көрсетуші еді. Ұры аулының маңынан жүре алмаушы еді. Бірақ, осы ұрыны қатты тыямын дегендіктен қазақтың бұрынғы заманнан барымташыл әдеті қалмағы қиын болып, ел ішінде көнбеймін дегендер партия қылып көп өуре қылды.

Абай бір кезі келіп тұрған самород еді, бірақ халықтың надан уақытында шығып есіл өнерінің пайдасын кәміл көрсете алмай, қызықты өмірінің бәрі елдің шуылдақ партиясымен өурелікте өтті. Бұл туралы айтқан бір өлеңі:

Өзәлде тәңірім сорлы етті,
Арсыз елмен өуре етті.
Жалғыз үйде күңірентті,
Тағдырға білдік көнгенді.
Адам деген данқым бар,
Адам қылмас халқым бар.
Өтірік пен өсекке
Бәйге атындай аңқылдар.
Тұла бойым шымыранды
Барма топқа шақырмай.
Жат үйінде шатылмай,

Шыдармын ба апырмай...
Жатуға шықпай үйде енді.

Абай 14 жаста-ақ біреуді мазақ, яки қалжың қылып құрбылар ортасында өлең шығара бастаған. Олар жатқа үйреніп айтысып жүрген, бірақ өзі оған өлеңші екенмін деп көңіл қоймаған. Қазақ ортасында ақындықтың пәлендей қадірі жоқ нәрсе. Қайдағы қошаметпен біреуді мақтап, өлең айтып бірдеме аламын ба деген кедей адамдар айтып жүрген соң қазақтың төрелері мақтан да қылады екен: “тұқымымыздан бақсы яки ақын шықпайды” деп.

Соңғы уақытта Абай өзі өлеңнің өнер екенін біліп жаза бастаған соң, бұрынғы ақындар надандықпен өлеңді өнер орнына ғибрат үшін айтпай тіленшілік орнына айтқандықтан, ақындықтың да, өлеңнің де қазақ ортасында бағасы кеткендігін айтып, өзін олардың ретінен басқа қылып, алмақ пайда үшін емес, халықты ғылымға ұмтылтып, көңіл көзін ашпаққа ғибрат үшін жазғанын білдіріп өлең шығарған.

Бұрынғы ескі биді тұрсам барлап,
Мақалдап айтады екен сөз қосарлап,
Ақындары ақылсыз, надан келіп,
Көр-жерді өлең қыпты жоқтан қармап.

Қобыз бен домбыра алып топта сарнап,
Мақтау өлең айтыпты әркімге арнап.
Әр елден өлеңменен қайыр тілеп,
Кетірген сөз қадірін жұртты шарлап.

Мал үшін тілін безеп, жанын жалдап,
Мал сұрап біреуді алдап, біреуді арбап.
Жат елде қайыршылық қылып жүріп,
Өз елін бай деп мақтап құдай қарғап.

Қайда бар мақтаншаққа барған тақтап,
Жиса да бай болмапты қанша малды ап.
Қазаққа өлең деген бір қадірсіз,
Былжырақ көрінеді солар дандақ.

Ескі бише отырман бос мақалдап,
Ескі ақынша мал үшін тұрман зарлап,
Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел,
Келейін сендерге де енді аяңдап.

Абай әлде бойына біткен өнерін жарыққа шығарып, біл-

діре алмай кетуге де болатұғын еді. Әғәрда 80-нші жылында жер аударылып келген Михаэлис деген бір білімді кісімен таныс болмаса һәм Михаэлис пен Маковецкийдің атына басылған “Қазақтың ескі әдет-ғұрпы” деген кітапты жазып аламын деп жүрген Гросс деген кісіге таныс болмаса.

Бұл Гросс һәм Михаэлис Абайдікіне қонақ болып келіп-кетіп жүрген. Абайдың ғылымға бетін түзеп жібермекке осы кісілер үлкен себеп болған.

Абайды орыстың білікті жазушылары: Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Толстой, Тургенев, Салтыков, Достоевский, Белинский, Добролюбов, Писарев деген кісілердің шығарған кітаптарымен таныс қылған. Абай өле-өлгенше “Менің әкемнен артық жаны ашырлық қылып дүниеге көзімді ашқан - Михаэлис” деп айтып отырушы еді.

Абай соңғы замандарында: Спенсердің “Опытын”, Льюстың “Позитивный хакмәлігін”, Дрепердің Европаның ғылымы туралы жазғанын, Чернышевскийдің заманындағы жазылған статьяларды һәм оның өмірін оқып отырушы еді. Әсіресе, Абай Лермонтовтың жазғанын ұнатушы еді. Бұның өлеңін қазақшада өлеңмен перевод қылып еді: “Дума”, “Кинжал”, “Парус” уа “Молитва” деген һәм ғайри бәйтлерін де переводтап еді.

Абай Крыловтың басняларын да перевод қылды. Қазақтың ұғымына ыңғайлы деп. Абай қазақша өлеңмен “Онегинді” перевод қылды. Қазақ ортасына қатты жайылып кетті. Қазақтар Татьянаның хатын бек таңсық көреді.

Абай өзі Толстой мен Салтыковтың шәкірті еді. Орыс школындағы балалардың анықты ғылым іздемей, адвокат болып, полиция қызметіндегі төре болып пайда таппақ болатұғынын сөгіп, оларды Толстой, Салтыков-Шедрин кітабын оқып, солардың жолында бол деп өлең шығарған.

Абай өзі жасында ғылым оқи алмай қалғанын арман етіп жазған өлеңі:

Жасымда ғылым бар деп ескермедім,
Пайдасын көре тұрып тексермедім.
Ер жеткен соң түспеді уысыма,
Қолымды мезгілінен кеш сермедім.

Осы өзінің өкінгендігінен балаларын орыс оқуына берді. Өзге қазақша, баласын мал пайдасына яки мақтан пайдасына бола оқытпай, бір ғана ғылым-білім шығармаққа жаһад еткенін өлеңіне жазған:

Адамның бір қызығы бала деген,
Баланы оқытуды жек көрмедім.
Баламды медресеге біл деп бердім,
Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім.

Екінші баласы Ғабділрахимді городской школды бітірген соң, Тюменский реальный училищеден өз ақшасымен жіберіп оқытты.

Қазақтан әуел өз ақшасына баласын оқытқан осы кісі шығар, жылына неше жүз сом расход қылып.

Ғабділрахим реальный училищені бітіріп, Петербургтағы технологический институтке түсемін деп барғанда, онда Лосевский деген бұл жақта ояз болған таныс кісісі жолығып, соның советі бойынша Михайловский артиллерийский училищеге түскен. Одан бітіріп шыққаннан кейін, елінің сорына, үміт қылып жүрген, ғылымға зерек, халқына еңбек қылмақты қарыз білген Ғабділрахим 1895-нші жылы 27 жаста военный артиллерийеский академияға түспекке дайындалып жүргенде, “костоед” деген науқас болып дүниеден қайтты.

Орыс ғылымын кітаптан оқығандық Абайдың көңіліндегі ақындығын қозғап, Абай өзін қазақтың ғибрат алатұғын ақыны біліп, елдің шатақ сөзінен қашып, өлең жазып отырмақ болды. Өйткенімен, ел де тынышына қойған жоқ. Бірақ, әрбір ой қозғалған уақытында кез келген қағазға жазып тастаушы еді, Әуес қылған жастар алып таратып кетуші еді. Абайдың халықты сөгіп шығарған өлеңдері қазақтың қай шетіне болса да жайылды.

Абай өзінің тереңнен жазатұғын ақын екенін біліп, елдің ұғымсыздықтан әншейін өлеңнен артық қадірін білмегендігіне ыза болып жазған өлеңі:

Батырды айтсам ел шауып алған талап
Қызды айтсам, қызықты айтсам қыздырмалап.
Әншейін күн өткізбек әңгіме үшін
Тыңдар едің бір сөзін мыңға балап.
Ақыл сөзге ынтасыз жұрт шабандап,
Көнгенім-ақ соған деп жүр табандап.
Кісімсіген, жеп кетер білімсіз көп,
Жіберсем өкпелеме көп жамандап.

Өзге алыс ел құмар болып, Абайдың өлеңін жаздырып алып, жиылған топта Абайдың насихатын ұқса-ұқпаса да, құлақ қойып тындап отырғандарына қарағанда, қайта ең

жақын туысқан елі Тобықтының көбі айтқан сөз, жазған өлеңімен ісі жоқ болып, өзіне жаулық ойлайтуғынына ыза болып жазғаны:

Патша құдай, сыйындым,
Тура баста өзіңе,
Жау жағадан алған күн
Жан көрінбес көзіме.

Арғын, Найман жиылса,
Таңырқаған сөзіме,
Қайран сөзім қор болды
Тобықтының өзіне.

Абай соңғы уақыттарында елдің партиясынан да жалығып, һәм айтқан сөзді ұғып, жұрт түзелетуғын сықылды емес екенін біліп, көңілі қалыңқырап, өзі сөзге араласпай, үйде жатамын деп жазғаны:

Менсінбеуші ем наданды
Ақылсыз деп қор тұтып,
Түзетпек едім заманды,
Өзімді тым-ақ зор тұтып.

Таппадым көмек өзіме
Көп наданмен алысып,
Көнбеді ешкім сөзіме,
Әдетіне қарысып.

Әринемен ел кетті,
Қоқиланды, мақтанды.
Қуат бітті, күн өтті,
Жарылқа құдай жатқанды.

1904-нші жылы 14-нші майда, Абайдың ең жақсы көретуғын баласы Мағауия дүниеден қайтты. Осы баласын городской училищеден оқытып жүріп, денсаулығы нашар болған соң, қайта қолына алып еді.

Бұл өлім Абайға тым қатты батып кетті. Өзі бір түрлі сынып, жүдеп, елдің өне-міне деп уатамын деген сөзінен де аулақ жерде жалғыз отырғысы келіп, ешнәрсеге араласпай, Мағауиядан кейін 40 күннен соң өзі де дүниеден қайтты.

Марқұмның 1893-нші жылы жазған бір өлеңі келгендей:

Жүрегімді қан қылды,
Өткен адам, өлген жан.
Ақыл іздеп ізерлеп,
Бәрін сынап сандалған.

Бірін таппай солардың,
Енді ішіме ой салған.
Тұла бойды улатты
Бәрі алдағыш сұм жалған.

Басыңа тиді байқадың,
Бәрінен басты шайқадың,
Тағы бар ма айтарың,
Нанғыш болсаң, енді нан.

II

Бұрын да айтылып еді, Абай бала жасынан, қазақтың тәуір жігіті партияда күшті боламын деп талап қылғаннан басқаны ойламайтұғын уақытта өсті деп. Сол себепті жазушылықтың өзі де екінші дәрежеде қалып, салақ болып, берірек ұлғайыңқыраған кезінде өкініш түсіп, жасынан ғылым жолында болмай, қазақтың айғайымен жүргендіктен, кешірген өмірінің, жазған өлеңінің ретсіз болып, яки ғибрат алмаққа жарамайтұғын, ақылға сыйымсыз жері болса, кейінгі замандағы сынаушы жастардан, өзінің тәрбиесіз, үлгісіз өскен өмірін айтып, надан елдің ішінде неше түрлі машақат, әурешілікпен бойды ыза кернеп, өткен қатем болса, аяп, аз сөге көріңдер деп жазғаны:

Өлсем орным қара жер сыз болмай ма,
Өткір тіл бір ұялшақ қыз болмай ма.
Махаббат ғадауатпен майдандасқан,
Қайран менің жүрегім мұз болмай ма.

Амалсыз тағдыр бір күн кез болмай ма,
Біреуге жай, біреуге тез болмай,
Асау жүрек аяғын шалыс басқан
Жерін тауып артқыға сөз болмай ма.

Сонда жауап бере алман мен бишара,
Сендерге еркін тиер, байқап қара.
Екі күймек бір жанға әділет пе,
Қаны қара, бір жанмын жаны жара.

Жүрегімнің түбіне терең бойла,
Мен бір жұмбақ адаммын оны да ойла.
Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім,
Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма.

Жасымда албырт өстім ойдан жырақ,
Айлаға, ашуға да жақтым шырақ.
Ерте ояндым, ойландым, жете алмадым,
Етек басты көп көрдім елден бірақ.

Ой кіргелі тимеді ерік өзіме,
Сандалмамен күн кешкен түспе ізіме.
Өзі ермей, ерік бермей жұрт қор етті,
Сен есірке, тыныш ұйықтат, бақ сөзіме!

Ішім толған у мен өрт, сыртым дүрдей,
Мен келмеске кетермін түк өндірмей.
Өлең шіркін өсекші жұртқа жаяр,
Сырымды тоқтатайын айта бермей.

Абай жазған өлеңдерінен басқа, әншейін отырғанда көбінесе өзінің қызықты көріп, көңілі рахат болатұғыны: сөз ұғар деген балашағасы уа ғайри жаңа талап, байыпты жас жігіттер ортасында өзге ел сөзі, шаруа сөзі сөйленбей, өзінің білгенін, сезгенін айтып, адамның адамшылығы қандай мінезбен түзеледі, қандай қылықпен бұзылады, ғылымды қалай іздеуге керек, өмірді қалай кешірсе жөн болады, бұрын қандай ғылымдар өткен, олардың артықша айтқан сөздері қандай, әйтеуір, нетүрлі насихатпен болсын, жастарға ғибрат болып, адамшылығы түзелер деген сөзді айтып отырудан қанша уақыт болса да, еш жалықпай ынталы көңілмен бек рахаттанып айтып, ұқтырып отырушы еді. Бұл уақытта бір адам әншейін шаруа жайынан, ел жайынан сөз сөйлесе, бек ренжіп ашуланып қалушы еді. Қанша халық надан болса да Абайдың насихатын көп тындап, қасында болған жігіттер өзгелерден бір түрлі, медреседен оқыған ғылым жолындағы кісі сықылды, әр нәрсенің жөнін біліп, жаман-жақсыны көп айырып, надандықтан шығып қалушы еді. Өз алдын медресе біліп, ұқса-ұқпаса да халыққа білгенін айтып, үйретіп отырғаны ең қызықты өмірім деп жазғаны:

Ақырын жүріп, анық бас
Еңбегің кетпес далаға.
Ұстаздық қылған жалықпас
Үйретуден балаға.

Абайдың өміріндегі ең жақсы көретұғыны таза көңіл мен достық еді. Өзгеден табылмаса, қатын-балаларың дос қой, солармен болса да елжіресіп сүйіскен өмірден артық өмір болмайды деуші еді.

Махаббатсыз дүние бос,
Хайуанға оны қосындар.
Қызықтан өзге қалсаң бос,
Қатының, балаң — досың бар.

Жүрегі жұмсақ білген құл,
Шын дос таппай тыншымас.
Пайда, мақтан, бәрі — тұл,
Доссыз ауыз түшымас.

Кәкітай Ысқақұғылы
Құнанбаев

Қазақ ақыны Ибраһим Құнанбай ұғылының өлеңі.
Бастырған Кәкітай, Турағұл Құнанбай ұғланлары.
С — Петербург, 1909 жыл, 104—112-бет.

ӘУБӘКІР АҚЫН

(1881–1934)

Әубәкір Ақылбайдың баласы, Абайдың немересі. Абайдың кенже інісі Оспан баласы болмағандықтан Әубәкірді қолына алып, бәйбішесі Еркежан бауырына басып, тәрбиелеп өсіреді.

1891 жылы Оспан қайтыс болады. Әубәкір Оспаннан он жасында қалады да, кейіннен Еркежанды Абай алған соң, Әубәкір енді Абай тәрбиесінде болады.

Әубәкір жас күнінде ауыл молдасынан оқып мұсылманша сауатын ашады. Одан әрі ұзап оқыған емес. Еркежан бәйбіше жақсы көретін жалғыз баласы Әубәкірді өз қолынан шығармайды, ерте үйлендіреді. Әубәкірдің әйелі Кәмәлия (Кәмәш), Қазаннан келіп, Тобықты еліне сіңген ноғай Ысқақтың немересі, Жақыптың тәрбиелі қызы болады.

Кәмәш өзінің естелік әңгімесінде Абай атасы туралы былай дейді:

— Мен Еркежан бәйбішенің қолына келін боп түстім. Ол кезде он жеті жаста едім... Абай отырған үйге келін боп түскеніме өзімді бақыттымын деп санадым.

...Мен келін боп түскеннен кейін әкем (Абайды айтады. — Қ. М.) шақырып алып: Қарғам Кәмәш, ата-енені сыйлау, үлкенді қадірлеу бетін жауып алып, тізе бүгіп сәлем етіп, жан біткеннен жасқаншақ болудан басталмайды. Алдымен менің өз алдымда бетіңді аш, сәлем етпей-ақ, осы үйдің ішінде өзіңнің оң жақта жүргеніндей, қаймықпай жүре бер. Мына Еркежан екеумізді ата, ене деп қарама, әке — апа деп қара, менің тілегім осы, деп өз алдында менің басымдағы желегімді алғызды. Сол күннен бастап еркін жүретін болдым... Абайды әке дейтін болдым...

...“Әкемнің киімдерін мен тігуші едім”, — деп есіне алады. Абайды өле-өлгенше күтіп, үнемі қасында болған, жақсы келіні осы Кәмәшқа “Абай өзі өлерден бұрын ауырмай тұрып: “Мен биыл өледі екем” деп, ішкі өзі түйген ауыр сырын ең алдымен айтады” (Мұхтар Әуезов).

Әубәкір он бір жасынан бастап, он екі жыл бойы Абайдың тәлім-тәрбиесін көріп, көп тағлім алған баласы болады.

Әубәкір мінез жағынан болсын, ақындық өнер жағынан болсын, туған әкесі Ақылбайға тартқан. Ол — тума ақын, домбырашы, әнші әрі саяткер құсбегі. Әубәкір он бес — он алты жасынан бастап өлеңді қолма-қол суырып салып айтатын болған.

Әубәкірдің жас шағынан үлгі-өнеге алып өскен ортасы, Ақылбай, Мағауия, Турағұл, Кәкітай, Көкбай сияқты ақын, музыкант, әнші — сегіз қырлы өнерпаздар болды.

Өзінің алдындағы Абай шәкірттерінің жазатындары: дастан, лирикалы өлең-жыр болғандықтан, Әубәкір оларды қайталамайды.

Оның шығармалары әзіл, қалжың, ащы әжуа, шанышпа шенеу, мірдің оғындай мысқыл түріндегі өлеңдер болып келеді. Ол ондай өлеңдерді, көбінесе, қолма-қол суырып салып айтады, жазып та шығарады. Біреудің оғаш мінезін көрген сәтте сол арада көзбе-көз, қолма-қол суырып салып айтады. Ондай өлеңдері, мысалы: Ғабидоллаға айтқан өткір шенеуі, мансапқор, парақор билерге айтқан ащы әжуасы. Әубәкірдің әшкерелейтін билері Абай айтатын: “Ел жамаған билер жоқ, ел қыдырып сандалды. Астыртын барып жолғасқан, ақша беріп жалғасқан, ақысын әрең сол алды. Орыс сияз қылдырса, қу старшын, аш билер аз жүрегін жалғайды” дейтін ел қамын ойламайтын, қара басының ғана қамын ойлайтын, құлқынның құлы, арам ниетті, аш көзді, ақылсыз, сұм-сұрқиялар. Сондай билердің бір тобы билік айтуға жиналып отырған кезде Әубәкір оларды былай деп әшкерелейді.

Ішінде байың да бар, кедей де бар,
Кедейлігі болмаса егей де бар.
Тайлы бие тамаққа жүк болмайтын,
Неше түрлі қомағай көмей де бар.

Ішінде қымың да бар, жымың да бар,
Бұрыннан би болмаған сумың да бар.
Тартылсаң анық әділ таразыға,
Балтаменен шабатын мінің де бар.

Ішінде тасыр да бар, ұғар да бар,
Баяғыдан билікке құмар да бар.
Алаңғасар, айласыз, ақылы жоқ,
Жарға жығар, к...ге сұғар да бар.

Осы өлеңінің өзінен-ақ Әубәкірдің: алғыр ойлы, ұшқыр қиялды, сөзге бай, шешен, мүдірмейтін, тап басып, дәл айтатын, суретші, дарынды ақын екенін көреміз.

Қайырбек деген атқамінер жасы ұлғайған шағында, он бес — он алты жастағы Күлән деген қызға үйленеді. Соны бір-ақ ауыз өлеңмен мысқылдап:

Ауылым көшіп барады Қосмолаға,
Жаңбыр жауса паналар баспанаға.
Кемсек ауыз, кем иек қайран ағам,
Қартайғанда қор болды-ау жас балаға, —

дейді. Сол Қайырбекті бір келінімен айтысқан етіп өлең жазып, тағы ажуалайды. Бұндай өлеңдері елге тез тарап, ел аузында айтылып жүретін болады.

Жеке адамдардың оғаш мінездерін, жексұрын қылықтарын әшкерелейтін өлеңдері көп болған.

Әубәкір жеке адамдардың басындағы кемшіліктерін сынаумен ғана шектелмейді, қоғам өмірінде болып жатқан уақиғалар да оның қаламынан қағыс қалмайды.

Абайдың көзі тірі кезінде Шыңғыстан жер алып орналасып отырған, жуантаяқ ұруының Қарабатыр деп аталатын жиырма шақты үйіне, Абай өлгеннен кейін, жуан атаның атқамінерлі зорлық жасап жерін тартып алады. Сол зорлыққа қаны қайнап күйінген Әубәкір, жуандардың озбырлығын әшкерелеп Қарабатыр атынан өлең жазады:

Хан Шыңғыс қалғаның ба, қайран Текше,
Қыстау қылып жүрмес пе ем қолым жетсе.
Қаракүнгеі, Ырғайлы, Қарабөктер,
Өлетіндей көруші ем сенен кетсем.

Қуалап бар қыстауды тартып алды,
Айбың бар деді де дауын салды.
Шағамыз мұңымызды енді кімге,
Көз жасқа қарайтындар өліп қалды.
...Барлыбай сен де аман бол, Күнгеі қоныс,
Былқып үндемейді арам болыс... —

деп зорлықшыларды жақтап отырған арам болысты да шенейді.

Жаңағы әшкереленіп отырған жуандар Әубәкірдің өз туысқандары еді. “Тура биде туған жоқ...” деген сияқты әділетті айтуға келгенде турашыл, шыншыл, сыншыл ақын ешкімнің де беті-жүзіне қарамайды.

“Бір адамға” деген өлеңінде өзінің бір туысқанының жағымсыз мінезін қатты шенеп, әшкерелеуден тайсалмайды.

Кеңес үкіметі дәуірінде жазған өлеңдерінің көбі елдің көзін бояйтын жемқор, қу-пысықтарды әшкерелеуге арналады.

“Кооператив” деген ұзақ сатира өлеңінде жемқорлар-

дың қулық-сұмдықтарын амал-айласын жеріне жеткізе әйгілеп ашып, әшкерелейді.

...Төлетіп бір-бір қара сайлап шілен,
“Өзгелер жеп қояды, өзім жүрем.
Қалада мекеменің бәрі таныс
Қайтсе арзан болатынын өзім білем”.

Қойыпты мұның атын кооператив,
Қалада спирт ішіп, үш ай жатып.
Кезі боп ақдабының сексен тиын,
“Ел қалды қарқ олжаға әбден батып”, –

деп мысқылдай отырып, жемқорлардың қылмысын ашады.

Кеңес үкіметі келгеннен кейін Әубәкірдің тұрмыс-халі нашарлап, жаз жайлауға көшіп қонудан қалады. Туған жер, өскен елінен де күдер үзе бастайды.

Мұңға батып дерттенген ақын көңіл шерін шертіп тебіренеді.

Кір жуған, кіндік кескен жер де аман бол,
Жеңге, келін, ағайын ел де аман бол.
Қиыр жайлап, кеңінен қонған қоныс,
Балашақпақ, Байқошқар сен де аман бол.

Майөзек, қош аман бол, Буратиген,
Ақ ауыл көрінбейтін тіккен үйден.
Сайрандап саянда өскен иелерің
Шаң қауып бауыр жайлап, күнге күйген.

...Ат пен ас, мал мен тілеу бәрі де ортақ,
Атқа мінген жас түгіл, кәрі де ортақ.
Менікі – сенікі деп айтпаушы еді,
Бірге туған кісідей жаны да ортақ.

Соны іздеп жетімсіреп шіркін көңіл,
Күннен күнге салқындап қызық кемір.
Бір күн ішін көрсетіп, бір күн сыртын,
Опасы жоқ баянсыз бұлдыр өмір.

Бұл кәмпеске жылы (1928) жазылған өлең. Сол жылы өзінің ағасы Турағұл да кәмпескеленіп, жер аударылады.

Әубәкірдің басына қайғының қара бұлты төнеді. Құнанбай тұқымы түгел (Ахметбек, Архам, Данияр, Қалит, Мүбәрақ, Медіғат тағы басқалар) қуғын-сүргінге ұшырайды, айдалады...

Ел аштан өле бастайды. 1931 жылы Шаһкәрім атылады, оның баласы Ғафур түрмеде бауыздалып, өледі, Турағұлдың інісі Мекайыл (Мекеш) атылады...

Әубәкір осындай айықпас ауыр қайғы-қасіретке душар болады. Қайғылы ақын, көкірегі қарс айырылып, күңіренеді.

Күңіренген мұңлы дауыс, шуылдасқан
Мұнайып түнергендей басыңа аспан.
Алдында ажал тартқандай бауырына,
Үйренген дүниесінен бала жастан..., —

деп мұң-шерін шертіп, қасірет жырын толғайды. Бұл ұзақ жырдың бастапқы үш шумағы ғана сақталған.

Осы өлең сарындас тағы бір ұзақ өлеңінің жиырма екі жолы ғана сақталған. Бұл өлеңінде ерте замандағы елдің еркіндігін, ең байлығын жырлай келіп: “Үй артында ұры бар кім сезеді, заман ұры отырған желкесінде” дейді. Еркіндігінен айырылған елінің тағдыры толғандырған ақын: “Болады кімдерге құл, кімге пенде” деген уайымын айтады.

Бүлініп жатқан өз елінде тұралмайтын халге жеткен Әубәкір 1931 жылы бас сауғалап, Үржар ауданына кетеді. Онда жүріп көңілі жай таппайды. Туған жері көз алдынан кетпейді, сағынып сарғаяды, мұңаяды, налиды.

Шыңғыстау кеткенің бе енді жат боп,
Бір іздеп барар едім астымда ат жоқ...
Жидебай, қош аман бол, Қыдыр, Шұнай
Болжаусыз өткен өмір бұдан былай...

...Жеті ел кеп бізден бұрын жеті ел кеткен,
...Бізге де босатуға уақыт жеткен... —

деп келіп, өлеңін былай қорытады:

Қайғысыз, қара суға семірген ел,
Болдың ба қайран Олжай бұл күнде нөл.
Қан тамған қылышынан бұл бір заман,
Мойныңнан қан сорғалап мұны да көр.

Әубәкір Үржарда да тұрақтап тұра алмайды. Елден мүлдем аулақтап, Турағұл тұрған жерге — Шымкент қаласына кетеді.

Әубәкір Абайұлы 1934 жылы, 53 жасында Шымкент қаласында қайтыс болады. Әйелі Кәмәш Әубәкірден кейін ұзақ өмір сүріп, тоқсан жасында қайтыс болған. Ғабдісәлам, Әлихан деген екі ұлы Отан соғысы майданында қаза тапқан. Қазір Әубәкірден қалған ұрпақ жоқ.

Алматы, 1994, желтоқсан.

ӨЛЕҢДЕРІ

БИЛЕРГЕ

Ішінде байың да бар, кедей де бар,
Кедейлігі болмаса егей де бар.
Тайлы бие тамаққа жүк болмайтын,
Неше түрлі қомағай көмей де бар.

Ішінде қымың да бар, жымың да бар,
Бұрыннан би болмаған сұмың да бар.
Тартылсаң анық әділ таразыға,
Балта менен шабатын мінің де бар.

Ішінде тасыр да бар, ұғар да бар,
Баяғыдан билікке құмар да бар.
Алаңғасар, айласыз, ақылы жоқ,
Жарға жығар, к...ге сұғар да бар ¹.

ФАБИДОЛЛАҒА²

Ит ылықса, болып тоқ,
Танымайды иесін.
Борбайынды көтеріп,
Әр бұтаға сиесің,

Екі ені бар айғыр да
Таниды ғой биесін.
Тыныш жатқан кісіге
Өзің келіп тиесің.

¹ Үлкен бір жиында билік айтуға отырған 12 биге, қолма-қол суырып салып айтқан өлеңі. — Қ. М.

² Ғабидолла Ғабитқан молданың баласы. Ғабидолла саудамен айналысып байып алған соң, білгішсініп асқақтап сөйлеп, ешкімді менсінбейтін болған. Бір күні замандастарымен мәжіліс құрып отырып, қыза келе: “Осы Абай, Абай дейсіңдер, сол Абайың кім өзі” депті. Сол мәжілісте әңгіме тыңдауға келіп отырған Әубәкір, Ғабидолланың әлгі сөзін ести сала, қолма-қол суырып салып, осы өлеңді айтыпты. Ол кезде Әубәкір он алты жаста, Ғабидолла отызда (1867–1932). Ғабидолланың әлгі сөзін естіген Абай: “Жазғытұрым қылтиған бір жауқазын”, — деген өлеңін жазған. — Қ. М.

ҚАЙЫРБЕККЕ¹

Аулым көшіп барады Қосмолаға,
Жаңбыр жауса паналар бас панаға.
Кемсек ауыз, кем иек қайран ағам,
Қартайғанда қор болды-ау жас балаға.

ҚАЙЫРБЕК ПЕН КЕЛІНІ²

Қайырбек:

Март туса отырмайды Шыңғыс елі,
Таңертең атқа міндім түстенгелі.
Ауылына Отыншының келіп едім,
Күкидің шыға келді қарагері.

Келін:

Япырмау, мына келген қайнағама,
Тісі өтпейді деуші еді шайнамаға.
Жұқпас қылып берерлік дәнеме жоқ,
Бұл үйде, бұл мезгілде май қала ма.

Қайырбек:

Келіннің мына сөзі расы ма,
Сарандық осы ауылдың мұрасы ма.
Бардағы отауыңа қазаныңды ас,
Осы жерде салғыласып тұрасың ба.

Келін:

Етті аяп мен айтпаймын тіпті сізден,
Күкен³ сізден сықылды күдер үзген.
Ауылында қатыны жоқ жастарың көп,
Қайнаға-ау, неге шықтың үйіңізден.

ДОСМАҒАМБЕТКЕ⁴

Қырыққа келіп қалған сенің жасың,
Кем емес еш адамнан қаір басың.

¹ Қайырбек деген ұлғайған адам Күлөн деген жас қызды алғанда мысқылдап айтқаны. — Қ. М.

² Жасы 50-ден асқан Қайырбек деген 15–16-дағы қызды алады. Соны мысқыл етіп, Қайырбекті өзінің бір келінімен айтыстырғаны.

³ Күкен деп, Қайырбектің жас әйелі Күлөнді айтады. — Қ. М.

⁴ Досмағамбет Елікбайұлы, тобықты бұғылы елінікі. Орта жасқа келіп қалса да жігіттікті орынсыз істей берген адам болса керек. — Қ. М.

Жаманын жамандықтың білмеймісін,
Жақсы емес ұрғашыға көз қарасың.
Кәрі, жас, алыс, жақын талғамайтын,
Салағым, салды балақ сарамасым,
Жас жетті, бала жетті, кісі болдың,
Орын қыл жеңешемнің енді қасын.

* * *

Қайқандап қайдан келдің, байғұс шалым,
Қанша қайқаң қақсаң да жайың мәлім.
Қыз қызығар мезгілден өтіп кетіп,
Ел-жұртқа жексұрын боп жуан қарын.

ҚЫЗ БЕН ӨЗІ¹

Қыз:

Кім едің мына жақтан келе жатқан,
Шабдарын астындағы арықтатқан.
Белбеу босап кетіпті беліндегі,
Қатындарша жаңадан бала тапқан.

Өзі:

Мен едім мына жақтан келе жатқан,
Шабдарын астындағы арықтатқан.
Өзім атым Әубәкір, әкем Абай,
Нағашым Тасболатқа барып қайтқан.

Менімен жарамайсың айтысуға,
Мойның кір түспепсің ғой биыл суға.
Өлеңді айтып, айтпай неге керек,
Сатала, салтақ-салтақ сендей қуға.

Қыз:

Жағаңыз кір бопты ғой Сіздің-дағы,
Құдайдың артық екен берген бағы.
Әлдеқашан сен жұртта қалушы едің,
Абайдың сақтап жүр ғой аруағы.

¹ Әубәкір өзінің салақтығын, бейқамдығын сипаттап, нағашым Тасболаттан қайтқанымда, бір қызбен айтыстым деп шығарған өлеңі.

БҮРКІТІМЕН АЙТЫСЫ¹

Әубәкір:

Мен Шыңғыстан бардым сені іздеп,
Сен Алтайдан келдің мені іздеп.
Бұлыңғыр бұрқақ боранда,
Торға іліндің жем іздеп,
Ғалымжан торлы иеніз,
Ойлағанын дегізбек.
Саудаласты ол маған,
Отыз метр бұл менен,
Соғымдық семіз өгіз деп,
Айтқанын беріп, сені алдым,
Келдім деп әдейі неге іздеп,
Томаға тартсам қырымнан
Етінді жүрме семіз деп,
Қанжығаға байлатсаң,
Қос күреңнен егіздеп.

Бүркіт:

Аталы тау Хан Шыңғыс
Шұрайын жүрсің сен қыстап.
Алып берсем күренді,
Асыл менен қи тыстап.
Құтқармасын көргенді,
Етімді жүрсең дәл ұстап,
Бір ілінсе тұяғым,
Жібермеспін уыстап.

Әубәкір:

Айнымас қыран айна көз,
Несібелі байқасқа.
Өзге құстан жануар
Сенің тегің бір басқа,
Бір аз ақыл айтайын
Күшіңнен үздік сайрас па.
Ағашты жер, терең сай,
Тар шатаңда жармас па.
Жазым болып қаларсың,
Байқасқам, сүйтіп адас па.

¹ Ұранқай, Сибеген жерге Әубәкір бүркіт іздеп барып, Ғалымжан деген жігіттен 30 метр бұл, бір өгіз беріп, бір бүркіт сатып алыпты, сонда Әубәкірдің бүркітімен айтысқаны. — Қ. М.

* * *

Хан Шыңғыс қалғаның ба, қайран Текше¹,
Қыстау қылып жүрмеспе ем қолым жетсе.
Қаракүнге, Ырғайлы, Қарабөктер,
Өлетіндей көруші ем сенен кетсем.

Қуалап бар қыстауды тартып алды,
Айыбың бар деді де дауын салды.
Шағамыз мұңымызды енді кімге,
Көз жасқа қарайтындар өліп қалды.

Шақпақтас сең де аман бол, Кеңбұлағым,
Жақсылардың² өлгені-ау деп жыладым.
Байқошқар, Балашақбақ, сен де аман бол,
Жазуы осылай шығар бір Құданың.

Барлыбай сен де аман бол, күнгеі қоныс,
Былқыып үндемейді арам болыс³
Жем болсын қызғанғаның қызыл итке,
Мендей ғып зар жылатып алсын орыс.

Жолма-жол амандасам Көшегіме,
Мұндай ма едім мен сорлы кешегіде.
Кешегі жақсылардың бар күнінде,
Кіріп ем Ырғызбайдың есебіне.

Суықжал сен де аман бол, Қызбүбі шат,
Қарақойтас, Қарақуыс болады-ау жат.
Қолынан түк келмейді жиенімнің⁴,
Болып тұрсын ол байғұс сау-саламат.

¹ Шыңғыс елінің ішінде Жуантаяқ Қарабатыр деген 20 шақты үй жер алып қыстап, көптен бері тұрған екен. Жуан атаның балалары өздеріне қыстаулық жер керек болған соң, сылтау тауып, Қарабатырларды Шыңғыстан көшіріп, жайлауға қоныстандырмақшы болады. Олар бұрыннан отырған жерін қимай, әркімге барып мұңын шақса, Қарабатырлардың сөзі тындалмайды, сонда Қарабатыр болып осы өлеңді айтады.

² Абайды айтқаны.

³ Әзімбай деген болысты айтқаны.

⁴ Жиенім деп Смағұл деген Абайдың інісін айтады.

ИМАШҚА¹

Имаш кім деп сұрасаң арам шұбар,
Кәпірдің арақ десе жаны құмар.
Әділ Алла алдында алармын деп,
Тапай мұжық зар жылап жүрген шығар.

Таразыдан жеген соң, тас боларсың,
Арақ ішсең сенделіп мас боларсың.
Қазақ пенен орысты қабат жейсің,
Бүйтіп жүріп құдайға қас боларсың.

ЖАКЕГЕ²

Көп сәлем Шорман батыр Жакесіне,
Әкем еңбек еткен көп әкесіне.
Бала-шаға, әйелге сәлем жазып,
Хат жазсаң мені ұмытып кетесің бе.

Жазбайын деп жүрмін бе саған хатты,
Бір досым деп санаушы ем инабатты.
Ата жолдас айырылмас ағам едің,
Мені ұмытып кеткенің жаман батты.

Жақсыда мінез болмас ала қолдық,
Сағынбасаң етемін қайтіп зорлық.
Мен белгілі еріншек жалқау едім,
Хаттан қағыс қалғаным болды қорлық.

ЕТЕМБАЙ БАЙҒА³

Көк соққан, көзің соқыр Етембайсың,
Қайтсең де тоқты бермей кете алмайсың.
Шөбінді қораңдағы артып алса,
Жұтамай әпрелге жете алмайсың.

¹ Имаш деген Семейде үн алыпсатарлық ететін бір қу жігітке айтқаны.

² Әубәкірдің Семейде тұратын Жаке Шорманұлы деген атасынан бәрі дос болып келе жатқан адамы қырдағы Әубәкірдің шешесіне, әйеліне, балаларына сәлем хат жазып, өзі маған сәлем хат жазып тұрмайды деп, Әубәкірдің өзіне сәлем жазбапты. Сонда Әубәкірдің Жакеге айтқаны.

³ Етембай дейтін бай, Оразалы дейтін кедейден бір тоқты берем деп шөп сатып алып, артынан сол тоқтыны бермепті. Сонда айтқаны.

Мініки қызық Етембай,
Үйінде көп құрт пен май.
Тары көже, талқан жеп,
Қорек қылдың, ішпей шай.

ӨТІРІКШІЛЕРГЕ¹

Боранды² мақтайды екен Шыңғыс босқа-ақ,
Озып тұр біздің Сары осы тұста-ақ.
Аташ, Қыйсық үшеуі боздатқанда,
Ел қалды өтіріктен жүрген ұстап.
Қабыш та анда-санда боздатады,
Бұлдырды шынға қосып аламыштап.

Теңдеп ап өтірікті Сары кетті,
Байғұстың жас күнінен ары кетті.
Аташ, Қабыш қосылып жөнелгенде,
Тай-жабағы қалмады бәрі кетті.

Әзір ырза боп жүрмін Секеніме³,
Кім білсін бұл да еріп кетеді ме.
Әкеннің, аңқ етпесін үйрен қалқам,
Шешеннің жүре көрме жетегіне.

ӨЗІНЕ⁴

Сенде жоқ ақыл-айла, ғылым-білім,
Етесің неменеге күлім-күлім.
Осы тұрған Шақпақтан қос табалмай,
Бұл жаманның қарашы өлеңшілін.

¹ Абайдың ауылына көптен қорші, туысқан есебінде болып кеткен Аташ, Қабыш, Сары, Қыйсық деген ағайынды кісілердің бәрі де өтірікші болып, бірінің айтқанын бірі қостап отыратын әдеті екен, соларға айтқаны.

² Боран – бұрынғы белгілі өтірікші болған адам.

³ Секен – Қабыштың оқып жүрген жастау баласы, оның шешесі саран, мінезсіз әйел екен.

⁴ Әубәкір, жылқысы Шақпақта (жер аты) жатқанда ат мінем деп барып адасып, қосты таба алмай, түнде далада түнеп, таң атқан соң қосқа келіп жылынып отырғанда, жылқышылар: осы тұрған жерден адасқаның не дегенде, жылқышыларға өзі осы өлеңді үйретіпті.

КӘПЕРАТИВ¹

Тепетек тыныштықтың табы батып,
Семейге барып едім қымыз сатып.
Көп бұлды союз ашып алып қалып,
Қойыпты оның атын кәператив.

Сайладық бұл әпер деп “адал” кісі,
Нашардың бұл алуға келмес күші.
Әділ ие тексерер оны-дағы,
Олардың мынау болды қылған ісі.

Береді тандап-тақтап сүйгеніне,
Қалғанын басып қалып өз үй-іші.
Қырға әкелмей Семейде сатып еді,
Құрыды мұны көріп елдің мысы.

Шағарында білмейді ұлығына,
Ел риза емес жігіттің қылығына.
Дәмелі айғырына байтал шауып,
Тығыларын білмей жүр кім ығына.

Бұларды кімге айтсын, кімге шақсын,
Кім үстеді кінәсіз бәрің де ақсын.
Жылатқанды тапсырар иесіне,
Жетім-жесір ақылын қайдан тапсын.

Өгізін өзі жыйып алып кетті,
Тамырға нан іздейтін мезгіл жетті.
Алғанын көрген емес қайта төлеп,
Қан соқтаны соғуды кәсіп етті.

Сұрауға иесінен кеткен сенім,
Ал енді жеуге керек қайтіп елін.
Оларды шығар жан жоқ, қояды да,
Шортан да құртпас деген өзі көлін.

Керек деп нандыруға өзге қайда,
Келеді жемқор адам қандай майда.

¹ Шыңғыстауда “Олжай союз” деп атап, кооператив ашқан пысық қулардың елдің көзін бояп алдап, кооператив мүлкін өздері ғана пайдаланған – жемқорлардың арамдық айла-тәсілдерін жеріне жеткізе әшкерелеп жазған ащы сатира өлеңі. – Қ. М.

Семейде тегін бұл бар әкелеміз,
Нашарға тигізем деп сөйтіп пайда.

Төлетіп бір-бір қара сайлап шілен,
“Өзгелер жеп қояды, өзім жүрем.
Қалада мекеменің бәрі таныс,
Қайтсе арзан, болатынын өзім білем”.

Қойыпты мұның атын көператив,
Қалада спирт ішіп, үш ай жатып.
Кезі боп ақ дабының сексен тыйын,
“Ел қалды қарқ олжаға әбден батып”.

Түйеге бір артса да ақы салып,
Тіркейді бұл үстіне оны апарып.
Егерде сары арба мен пар ат жексе,
Жазуы қырық-елу сом айдан анық.

Үш жүз сом приказшігі жалуналы,
Қайырған шаш, жағасы қайырмалы.
Кигені қатынының қыйсық табан,
Шағый көйлек, иісті май, жібек шәлі.

Мөшекке салып қойған темекісі,
Аузы ашық тұр, алмай ма келген кісі.
Үш, төрттен көрпе істеткен әрқайсысы,
Ұзататын қыздай боп үйдің іші.

Сары ала, көк аладан парын түзеп,
Тұрмай ма үйде самсып шәйнек-шыны.
Соның бәрін салмай ма бұл үстіне,
Бұл не деуге нашардың шыға ма үні.

Саудамен айлар өтті, жылдар өтті,
Расчет ететұғын мезгіл жетті.
Ақшаның екі мың сом орнасы жоқ,
Жыйыл деп шлендерге хабар етті.

Бола ма бармасына шақырған соң,
Басшылар тез келсін деп ақырған соң.
Шленнің алды қашып түзге кетті,
Қатыны құрттың-ау деп бақырған соң.

Тұмабай, Кенжебек пен ол тыңырақ,
Борышы Зұлғарыштың ауырырақ.

Кәрімжан, Қанағат пен Құрманқұлы¹
Тұрып жүр бұл үшеуі сыйыршылап.

Қырсыққан Сәлімғазы құртады деп,
Ойбай салып, Қаныш жүр күнде жылап.
Қажыпты Сүлеймен де сонан байқа,
Бір сөтке сөйлейтұғын шолағырақ.

Жалғыз атты басында-ақ беріп едің,
Қайтесің мына ақшаны, Уақан шырақ.
Мысықша өзі істеп, өзі жауып,
Жортақтап Өке ағам жүр басын құрап.

Бәрін естіп үйінде табыстардың
Үндемей бұғып жатыр шыдап бірақ.
Пәдпискеге мүйізін байлап қойып,
Ақша төлеп Тураш жүр мұртын сылап.

Малдан сұра арына дос пен қасын,
Құтқарарын білмейді қайтіп басын.
Бұдан көрі түгендеп жазуыма,
Бетім түгіл ұялды қарындашым.

БІР АДАМҒА²

Майдалап салады екен тілдің ебін,
Халыққа көрсетпеске жеген жемін.
Қыянатшыл мінезін жасыруға,
Сыртынан періштенің киіп кебін.

Сыртқы сыйқы бір түрлі жылы пішін,
Сөйлесе елжіретер жұрттың ішін.
Шүленнен шөл туғызған шебер тәңрім,
Жалғыз тыйын шығармас көрмей қысым.

Алдына біреуді сап ел ұстаса,
Пәлесін бір туысқан жұмыстаса,
Бір кектенсе жақынға кешуі жоқ,
Арқайсы бір аз босап тыныстаса.

Еш кімге байқатпайды бұл мінезін,
Сездірмес қастық қылса жүрген ізін.

¹ Сол кооперативтің басында жүрген адамдар. — Қ. М.

² Бұл өлең өзінің бір ағасына арналып жазылған. — Қ. М.

Өз жолына тұтынған аса жүйрік,
Асықпай аңдып жүрер күтіп кезін.

Асты лай, мөп-мөлдір-ақ беті тұнық,
Мүләйім кісі сынды көзге сынық.
Еткен ісін абайлап байқап жүрсең,
Не түрлі табылады пәлші қылық.

Ұлттың жүрген жансып тілегіне,
Әр істің ерген жансып көмегіне.
Мұрады туысқанын шанышпақта,
Өзінің жаратпақшы керегіне.

Азырақ сипаттадым бір адамды,
Нандырар адастырып мың мен санды.
Арам айла ақылдың шын көзі екен,
Сирек көрген шығарсың мұндай жанды.

1920 жыл

ӨЗІ ТУРАЛЫ

Балаңмын жақсы сүйіп еркелеткен,
Не таптым пайдасы жоқ еркеліктен.
Қараңғы қапалықта надан көңіл,
Қалдым деп білімсіз боп не себептен.
Ілгерілеп дүниеден орын алмай,
Не пайда сынға түспей тіршіліктен.
Сықылды қуыс күмбез зейнеті жоқ,
Жел соқса мағынасыз бос гу еткен...

Оқусыз жалғыз ақыл білімге олақ,
Біз келген дүниеге бір сый қонақ.
Шалқып, шауып өмірді бос өткізіп,
Қалдым-ау, надан болып мен бір тулақ.
Мен-дағы бұл дәуірмен жүре бермен,
Сымпыйтар жал-құйрықты тағдыр тонап.

* * *

Жүрекке қоса бітсе ғылым айна,
Білгенге одан басқа бар ма пайда.
Атымды айқын тарихта қалдыра алмай,
Кеттім-ау, жас балаша қоңыр жайда.

Көп топтан оқшау озып жеке дара,
Ойнайтын қайран қуат жыйын тойда,
Артында із қалмайтын, жұрт білмейтін,
Босқа жүр талай мырза сеніп бойға.

* * *

Кір жуған, кіндік кескен жер де аман бол¹,
Жеңге, келін, ағайын, ел де аман бол.
Қиыр жайлап, кеңінен қонған қоныс.
Балашақпақ, Байқошқар сен де аман бол.

Майөзек, қош аман бол, Буратиген,
Ақ ауыл көрінбейтін тіккен үйден.
Сайрандап саянда өскен иелерің,
Шаң қауып бауыр жайлап, күнге күйген.

Шалғын мен су, құм мен тас, жар аман бол,
Ен жатқан бұлақтардың бәрі аман бол.
Бойжеткен қыз секілді бұландаған,
Жапырағы саялы тал аман бол.

Өлкені өрлей, құлдай қонған ауыл,
Мал мен тілеу біріккен бәрі бауыр.
Ішкен мас, жеген тоқ боп жүруші еді,
Сонысы еске түссе тиеді ауыр.

Көзіме жас келеді өткенді ойлап,
Дүние қызығына бар ма тоймақ.
Мал сойып ауыл басы қымыз ішіп,
Ән салып жүруші едік күліп-ойнап.

Ат пен ас, мал мен тілеу бәрі де ортақ,
Атқа мінген жас түгіл, кәрі де ортақ.
Менікі — сенікі деп айтпаушы еді,
Бірге туған кісідей жаны да ортақ.

Соны іздеп жетімсіреп шіркін көңіл,
Күннен күнге салқындап қызық кемір.
Бір күн ішін көрсетіп, бір күн сыртын,
Опасы жоқ, баянсыз бұлдыр өмір.

¹ Жаз жайлауға көшіп-қонудан қалып, тұрмыс-хәлі нашарлаған кезде, 1928 жылы жазылған өлең.

* * *

Күңіренген мұңлы дауыс, шуылдасқан¹,
Мұңайып түнергендей басыңа аспан.
Алдында ажал тартқандай бауырына,
Үйренген дүниесінен бала жастан.

Кейде үміт бойын жеңіп, кейде қауіп,
Ісінен құтыла алмай айла тауып.
Өзегі от жаққандай өртенеді,
Азаттық еске түсіп, ойын-сауық.

Табалмай бұған айла, ақыл, талап,
Бұл істен алып шығар арашалап.
Сасқан соң, жаратушы жәрдемшіге
Жалынышты мұлгиді көзбен қарап...

* * *

Маңымда ешбір дыбыс.білінбейді,
Дыбыссыз құлақ текке түрілмейді.
Пәлен жер айғай-қиқу, ойын-той деп,
Майда жел бірдемені күбірлейді.
Шіркін-ай, сол қызықты көрсем-ау деп,
Талпынып көңіл шіркін күлімдейді.

Баяғы ертегінің ертесінде,
Өзіне өзі мырза еркесінде.
Үй артында ұры бар кім сезеді,
Заман ұры отырған желкесінде.

Ол кезде сансыз байлық біткен елге,
Төрт түлік мал симаған қара жерге.
Шалқар дәулет қолында тұрған елдің,
Көңілі еш уақытта шегінген бе.
Өңшең ұлан күтелі ерке жандар,
Болады кімдерге құл, кімге пенде.

Кей мезгіл боз торғайлар оқтан-тектен,
Жоғары көтеріліп көде шептен.
Жалғыз мен айдалада дегендей боп,
Шығады нәзік дауысы шыр-шыр еткен.
Өйткенмен ұзақ уақыт тұра алмайды,
Мақұлықтай бір нәрседен қауіп еткен...²

¹ Өлең 1931 жылы ашаршылық жылы жазылыпты. Бұл ұзақ өлең екен, соңғы жағы табылмады. — Қ. М.

² Бұл ұзақ өлең түгел сақталмаған.

* * *

Шыңғыстау кеткенің бе енді жат боп¹,
Бір іздеп барар едім астымда ат жоқ.
Саялы, көлеңкелі биігінде
Жүретін күн бола ма көңіл шат боп.

Жидебай қош аман бол, Қыдыр, Шұнай,
Болжаусыз өткен өмір бұдан былай.
Доғалаң, Орда, Көкен сен де аман бол,
Жазғай-ақ көрсетуге жаппар Құдай.

Жеті ел кеп бізден бұрын, жеті ел кеткен,
Қалмақты Мамай қуып, мекен еткен.
Тиянақсыз, байлаусыз жаратылыс,
Бізге де босатуға уақыт жеткен.

Жаз жайлап, қыс қыстаған жер аман бол,
Өсірген еркелетіп ел аман бол.
Көрсө көзің тойғандай шөбі шүйгін,
Жер көркі көлкілдеген көл аман бол.

Қайғысыз қара суға семірген ел,
Болдың ба қайран Олжай бұл күнде нөл.
Қан тамған қылышынан бұл бір заман,
Мойныңнан қан сорғалап мұны да көр.

* * *

Ауылды сорлы жүрек сағынады,
Шарықтап жүйрік қиял ағылады.
Қаңтарда я көктемнің мезгілінде,
Енді бір көрсетші деп жалынады.

Бар ма екен баяғыдай ескі күйі,
Мал сойып, қазан асып әрбір үйі.
Түстеніс түс кезінде я қуырдақ,
Бұрқырап көк түтіні жиі-жиі.

Болмаса елдің көркі күл боп ұшып,
Құт қашып, қуат кетіп, еңсе түсіп.
Жүр ме екен бүрсендетіп сорлыларды,
Қаңтарда қалтыратып ызғар қысып.

¹ 1931 жылы өз елінен кетіп, Үржар ауданына барып бас сауғалап жүрген кезінде айтқан өлеңі (-Қ.М).

ШАҢКӨРІМ

Әдебиетіміздің тарихында ұзақ жыл орны ойсырап келген, елге ежелден белгілі болған ақын-жазушыларымызды еске алғанда, ең алдымен Шаһкәрімді атауымыз орынды деп білемін. Өйткені, ол – Абайдың нағыз мұрагерлерінің бірі, бірі болғанда – бірегейі.

Олай дейтініміз, Абай шәкірттерінің ішінде көп жасағаны да, көп жазғаны да – Шаһкәрім. Ол – әрі лирик, әрі ақын және прозаик, ол – композитор және музыкант, орыс және шығыс классиктерімен қазақ оқушыларын таныстырған шебер аудармашы, ол – терең ойшыл әрі бармағынан бал тамған сегіз қырлы өнерпаз – үлкен мәдениет қайраткері.

Мұхтар Әуезов “Абай ақындығының айналасы” атты мақаласында “Абайдың дәл өз тұсында, өз дәуірінде еңбек еткен” ақындар туралы айта келіп: “Мұндай ақын – төртеу, – дейді. – Оның екеуі – Ақылбай, Мағауия

Абайдың балалары... Қалған екеуі – Көкбай, Шаһкәрім. Осы төрт ақын Абайдың нағыз толық мағынадағы шәкірттері, Абайдан аталық, ағалық, ұстаздық тәрбие алудан басқа, оның өлең мен қара сөздерін оқушы әрі таратушы, бағалаушы, тұтынушы болудан басқа, бұлар Абай басшылығымен өз жандарынан жырлар да жазған... Абай оларға тақырып беріп, өлеңдерін сынайды, түзейді, қалай түзеудің жолын айтады. Дәлін айтқанда, мыналар Абайдың ақын шәкірттері есепті де, Абай алды оларға жазушының мектебі сияқты болады” (М.О.Әуезов. – “Абай Құнанбаев. Мақалалар мен зерттеулер”. Қазақ ССР-інің “Ғылым” баспасы, 1967 ж., 244-бет.).

XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті тарихында Абайдан кейінгі ең ірі ақынымыз – Шаһкәрім. Ұлы ақын дүниеден қайтқан соң, халық Шаһкәрімді екінші Абайымыз деп танып, ерекше құрметтеген.

Өзінің ұлы ұстазы – Абай ағасының “Өзің үшін еңбек қылсаң, өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың, адамшылықтың қарызы үшін еңбек қылсаң, Алланың сүйген құлының бірі боласың”, – деген өсиетін берік ұстаған

Шаһкәрім, өзінің өмірдегі мұрат-мақсатын айқындап, ашып айтып, халқының алдында серт беріп:

Адамдық борыш, ар үшін,
Барша адамзат қамы үшін,
Серт қылғам еңбек етем деп,
Алдағы атар таң үшін, —

дейді. Ақын осы айтқан сертінен өле-өлгенше танған емес. Ақынның бір айтқан сертінен айнымайтын адалдығына, оның адамгершілік қасиетіне көзі жетіп, көңілі сенген туған халқы ардагер азамат ақынын ардақтаған.

“Әкесінің баласы — адамның дұшпаны. Адамның баласы — бауырың”, — деген Абай қағидасын Шаһкәрім бүкіл өмір бойы берік ұстап өткен адам. Ақын:

Адамның маған бәрі бір,
Не мұсылман, не кәпір.
Тамам адам бір бауыр,
Бөлінбесе өлген соң, —

десе, Шаһкәрім туралы Сұлтанмахмұт Торайғыров былай дейді:

Бұл қазақтан мақсұты биік-алыс,
Таппаса да сөзіне құлақ салыс.
“Қазақ” деп жекелеме, “адамзат” де,
Ол кісінің пікірімен болсаң таныс.

Деменіз тымақ киген бір жай қазақ,
Киген киім, жүрісі, түріне қарап.
Надандар, оны өлшейтін өлшеуің жоқ,
Аулақ жүр, біле алмайсың жай шамалап!

Белгілі журналист, жазушы әрі тарихшы Сабыржан Ғаббасов 1915 жылы “Айқап” журналында жарияланған “Тарих қазақ жайынан” деп аталатын еңбегінде Абай мен Шаһкәрім туралы да жазған:

“Ибраһим мырза, яғни Абайды білмеген жұрт жоқ. Абай мырза өте дана, өте шайыр (ақын — Қ.М.), философ бір адам. Бірақ, жұрт қадірін тірі шағында білмесе де, осы күні әркім оны сағынады. Өлгеніне бірнеше жыл болған Құнанбай мырза менен Абай марқұмды жұрттық жадына қадірлі ақсақал Шаһкәрім Құдайберді баласы да түсіреді. Бұл адамның жазған кітаптарын қолға алып қарай бастағанда, бұл кітап жазушы ақсақ-алдың үлкен әкесі марқұм қажы Құнанбай болғанда, ағасы Абай қандай болған деп ойға алынады...

Бұл күнде милләтіне (ұлтына — Қ.М.) қаламымен қызмет қылып жатқан құрметті, аса қадірлі Шаһкәрім күміс ер-тоқым, күміс белдік, жуан бос құрсаққа мае болып, қажы деген сөзге төбесі көкке жеткендей болып жүрген қажыларымызға үлкен-ақ үлгі боларлық зат... Шаһкәрім сияқты ақсақалдарымыздың ғұмырына берекет беріп, оқыған жастарымызға Шаһкәрімдей болуға нәсіп етсін”, — дейді (“Айқап”, N 6, 1915 жыл, 95-бет.).

Сабыржан Ғаббасов Шаһкәрімді жақсы білетін адам. Сабыржанның туып өскен жері — Аягөз, Шыңғыстаумен көршілес. “Айқап” журналы шыға бастағаннан бері Сабыржан сол журналдың тұрақты жазушыларының бірі болған. Шаһкәрім де “Айқапқа” жазып тұрған. Шаһкәрімнің басылып шыққан еңбектерінен Сабыржанның оқыған кітаптары: “Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі” (1911), “Қазақ айнасы” (Өлеңдер жинағы, 1912), “Қалқаман-Мамыр” (1912), “Еңлік-Кебек” (1912) поэмалары т.б.

Шаһкәрімнің қалдырған мұрасы сан салалы, сан алуан, ешқашан маңызын жоймайтын мол қазына.

* * *

Шаһкәрімнің аты, еңбегі елге ерте әйгілі болғанымен, оның өмірбаяны зерттеліп жазылған емес. Өмірбаянынан мағлұматымыз болмай тұрып, жалаң оймен ақын туралы айтқан пікір ешкімді де иландыра алмайды.

Ақын өзі туралы былай дейді:

Кетермін, артта жазған сөзім қалар,
Кейінгі талапты жас қолына алар.
Бірі жөн, бірі теріс айтыпты деп,
Таласып өздерінше сынға салар.

Табиғи жол өткенді жаңа сынау,
Жаманнан жиіркеніп, жақсыны ұнау.
Дәлелдеуге өлген соң, келмес тілім,
Тіршілікте айтатын сөзім мынау:

— Сынау қиын біреудің сырын білмей,
Кетпе өмірін, ортасын көзіңе ілмей.
Ауыр жүк арқалаған жолаушыға,
Жағада жүксіз тұрған жанша күлмей.

Қайықпен кездім теңіз ауыр күнде,
Қанды оқпын, қатты толқын, қара түнде.
Заманым заманыңа сәйкес келмес,
Сынап көр сол қайыққа сен де мін де.

Иесіз өзім кестім кіндігімді,
Зорға аштым тар үңгірде түндігімді.
Өткен өмір жайымды түгел ұқсаң, —
Сонда анық білерсің кімдігімді.

Енді қолда бар мағлұмат, деректер бойынша, ақынның өмір тарихына шолу жасап көрейік.

Құнанбайдың Күңке дейтін бәйбішесінен туған жалғыз ұлы Құдайберді. Құдайбердінің Дәметкен (Төлебике) дейтін бәйбішесінен төрт ұлы болған: Омар, Мұртаза, Шаймардан (Шәке), кенжесі — Шаһкәрім.

Құнанбайдың екінші әйелі Ұлжаннан туған балаларының бірі — Абай. Сөйтіп, Құдайберді Абайдың ағасы болады. Құдайбердінің баласы Шаһкәрім — Абайдың немере інісі.

Шаһкәрім 1858 жылы, ескіше 11 шілдеде дүниеге келген. Бес жасында оқуға беріліп, жеті жасына шейін оқу оқиды. Құдайберді 1866 жылы 37 жасында дүниеден өтіп, Шаһкәрім жеті жасында жетім қалды.

Шаһкәрім жеті жасында өлең шығарып жаза бастаған. Ол өзінің бір әңгімесінде былай дейді:

— Жазғытұрым әкем өліп, ауылға ат қойып келіп жатқан адам көп болды. Мен осы кезде есік алдындағы төбешікте отыр едім, тасқа өрмелеп бара жатқан жұлдыз құртты көріп, оны езіп өлтірдім. Әлден соң, өлген құртқа жаным ашып, аядым. Сонда жылап отырып, құрт болып өлең айтқаным бар. Содан ойымда қалғаны.

Өлтірдің, не таптың сен онан пайда,
Өмір сүріп жүруші ем жазда сайда.
Өлімнің қандайлығын көзің көрді,
Кешегі тірі жүрген әкең қайда?

Менің де жетім қалды балаларым,
Олар да жылайды іздеп аналарын.
Өзің жетім, жетімді аясаңшы,
Жоқ екен басында ми, саналарың...

Сонда жазған өлеңімді шешелеріме оқып беріп, олар жылап, өлең жазба дегені есімде, — дейді.

Шаһкәрім әкеден жетім қалды деген аты болмаса, жетімдік көрмеген, Құнанбайдың ерке немересі болып өскен. “Қажы марқұм мені жетім деп аяп, қысып оқыта алмай, ғылымнан махрұм қалып, жетімдікті сылтау қылып, ойыма не келсе соны істеп, әдепсіз, ғылымсыз өстім”, —

дейді (Шаһкәрім Құдайбердіұғылы. “Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі”. 1911 ж., 72-бет).

“Ойыма не келсе, соны істеп” дегенде, ерке жетім, жас бала Шаһкәрім не істеген? Оны өзінің өлеңімен жазған өмірбаяңынан көреміз:

...Он жасыма келген соң,
Домбыра, гармонь білген соң,
Мылтық атып жүрген соң,
Аңшы боп түстім азапқа.

Өзгеше болмақ сүйгенім,
Осыған басты игенім,
Киімді бөтен кигенім,
Ұқсатпай орыс, қазаққа.

Сағат пен орган¹ жүргенін,
Таңырқап ашып көргемін.
Оның да сырын білгемін,
Ұзатпай біраз заматқа.

Телеграмма жайын білуге,
Оны да сынай жүруге,
Бір үйден тарттым бір үйге,
Ішекті керіп қадаққа.

Телеграмма олай емес қой,
Ұқсатар ма екем деген ой,
Құлақпен естіп, жетпей бой,
Тым жас едім ол уақытта.
Шеберлікке де бет қойдым,
Сурет салып, түр ойдым.
Ұқсамақ емес бұл ойдың
Түбі олақ намартқа.
Он бесіме келгенде,
Қаршыға, бүркіт көргенде,
Құс салып жүрдім серуенде,
Еркіндеп шығып азатқа.

Ойым бар өлең айтқандай,
Ғылымға таман қайтқандай,
Жыбырлатып тартқандай,
Қармақ салып шабаққа.

¹ Орган – күйсандық.

Бұл, әрине, ойына не келсе соны істейтін, жеңіл мінезді, ақылдан ада, ойсыз ерке, шолжың баланың істейтін ісі емес. Туысынан талантты, табиғи дарынды, әр нәрсенің сырын білуге құштар, зерделі, зерек, қабілетті, талапты жасқа ғана тән ерекше мінез. Жас шағынан бастап, құштар болған жан-жақты өнерін Шаһкәрім өмір бойы шындап, өркендетіп, өсіріп отырған. Абайдың: “Адамның адамшылығы істі бастағандығынан білінеді, қалайша бітіргендігінен емес”, – дейтіні осы болады.

Жасы он бестен асқанда, ақылы кемелденіп, ой өрісі тереңдеп өсе бастаған Шаһкәрім ғылым жолына ойысып, ақындық өнерін де жарыққа шығара бастайды.

Жиырмадан өткенде,
Азғана ғылым оқыдым.
Алғызып кітап шеттен де,
Көңілге біраз тоқыдым.

Білмегенді сұрадым,
Жиыстырдым, құрадым.
Оқыған сайын ұнадым,
Жолына түстім осының.

Білімге салып тілекті,
Сыбанып едім білекті,
Ағартуға жүректі,
Аршымақ болып қоқымын.

Өлең мен сөзді шеберлеп,
Айтқаным мақұл болар деп,
Ындын қойып ентелеп,
Жарайды деп осыным.

Ондағы өлең, жырларым,
Ұнадым жастар тындарын,
Ескермей елдің мұндарын,
Қаси алмадым қотырын.

Ұлы ұстазы Абай ағасының: “Ғылым таппай мақтанба, пайда ойлама, ар ойла, талап қыл артық білуге, артық ғылым кітапта, ерінбей оқып көруге”, – деген ақылын алған саналы інісі Шаһкәрім ғылым-білім ізденуге білек сыбанып, құлшына кірісіп, тіпті “шеттен де кітап алғызып”, құныға оқуға салынады.

“Білмегенді сұрап” білетін ақылшысы қасында болады.

“Әкеміздің бір шешесінен туған Ибраһим мырза, – дейді

ол шежіре кітабында. — Қазақ ішінде Абай деп атайды. Сол кісі мұсылманша, һәм орысша ғылымға жүйрік һәм Алланың берген ақылы да бұл қазақтан бөлек, дана кісі еді. Ер жеткен соң сол кісіден тағлым алып, әр түрлі кітаптарын оқып, насихатын тындап, азғана ғылымның сәулесін сездім”, — дейді (“Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі”. Орынбор, 1911, 72-б.). Шаһкәрім ауылдан ұзап шығып, ешбір оқу орнында оқымаған адам. Оның мектебі де, университеті де — Абай.

“Өлеңмен сөзді шеберлеп, айтқаным мақұл болар деп”, анық ақындық өнер жолына түскенде, он тоғыз жасында жазған өлеңін өзі құрбылас талапты жастарға арнап, оларды Абайдан үлгі-өнеге үйреніп, тәлім алуға шақырады.

Кел жастар, біз бір түрлі жол табалық,
Арам айла, зорлықсыз мал табалық.
Өтпес өмір, таусылмас мал берерлік,
Бір білімді данышпан жан табалық..

Ал, енді олай болса кімді алалық,
Қазақта қай жақсы бар көз саларлық...
...Жүз айтқанмен өзгенің бәрі надан,
Жалыналық Абайға, жүр баралық.

Білімді сол кісіден ізденелік,
Әдейі іздеп біз келдік, сізге делік.
Өмір зая болмастық өнер үйрет,
Ақылыңды аяма бізге делік.

Көп қуға көзіңзді сүзбе делік,
Ұқпас деп бізден үміт үзбе делік.
Залымдар заң үйретіп адастырды,
Бізді сал жөнделерлік ізге делік...

...Мынау Абай — бір ғалым жол шығарлық,
Замандасы болмады сөзді ұғарлық.
Амалы жоқ айналды енді ,бізге,
Күн туды етегіне жабысарлық...

Ақынның жиырма жастарында жазғандары, көбінше, жастық, махаббат өлеңдері болады. Мысалы:

Гауһардай көзі,
Бұлбұлдай сөзі,
Жаннан асқан бір пері.

Жүзі бар айдай,
Мінезі майдай,
Өзгеден артық сол жері.
Дариядай ақыл мол еді,
Жан ғашығым сол еді... —

деп басталатын өлеңін 21 жасында жазған. Енді бір өлеңі:

Жиырма үш жасымда бұл өлең жазылған,
Табылмай басында өзіне лайықты ән... —

деп басталады. Бұндай өлеңдері көп және өлеңдерінің бәрі де Абай үлгісімен жазылған. Әрбір өлеңіне арнап әнін де қоса шығарған.

Ақынның 21 жасында жазған және Абай сын айтатын кәрілік туралы ұзақ өлеңі былай аяқталады:

Қызусыз тәнің,
Сезімсіз жаның,
Болады кәрілік белгісі.
Оны да сезбей,
Үмітін үзбей,
Келмейді шалдың өлгісі.
Алпыстан ары бармаңдар,
Байқамай шал боп қалмаңдар!

Бұл арада Мұхтар Әуезовті сөйлетудің реті келіп тұр. Мұхтардың сөзінен үзінді келтірейік:

“Ақын болмақ болып, талаптанып өлең шығарып көруге Абайдың іні, балаларының барлығы да ұмтылған. Бұл жағына келгенде Абайдың алды бір жағынан “әдебиет мектебі” сияқты да болады. Сол ретпен өлең шығаратын Көкбай, “Шаһкәрім, Абайдың өз балаларынан Ақылбай, Мағауия болады. Бұлардың бәрі де қысқа өлең, өсиет өлең айту Абайдың жол, дағдысы болғандықтан, өздеріне бөлек бет іздеген сияқты. Сондықтан төртеуі де ұзақ әңгімелі өлең жазады. Сонда Көкбай, Шаһкәрім қазақ елінің ескі өмірінен тарихи оқиғаларды жазса, Ақылбай, Мағауия Европа ақындарының салтымен Кавказды, Зұлысты, Африканы өлең қылып, махаббатты жырлайтын сезімді поэманың (романтическая поэма) үлгісін ұстағысы келеді.

Әрине, қазақ әдебиеті сол күнде баспа жүзіне шығып, сол күнде оқушы тауып отыратын жайға жетсе, Абай айналасынан, Абай мектебінен шыққан ақындар түгелімен Абайдың ізін баса шыққан үлкен әдебиет ағымын көрсеткен болар еді.

Абай бұл жастардың өлең жазуын қабылдаған. Кейбіріне... өзі тақырып та беріп отырған. Бірақ, бұлардың өлеңдеріне де жалпы өлеңге қоятын қатты сынын түгел қояды. Сондықтан сөздері ұнамаған уақытта міндерін өлеңге қосып та жібереді. Мәселен, Көкбай, Әріп, Шаһкәрім үшеуінің үш түрлі өлеңдерін еске алып:

Сөз айттым Әзірет Әлі, айдаһарсыз,
Мұнда жоқ алтын иек сарала қыз.
Кәрілікті жамандап өлім тілеп,
Болсын деген жерім жоқ жігіт арсыз, —

дейді. “Әзірет Әлі, айдаһарды” Көкбайдың қисса жазғыш болғандығынан айтты, “Алтын иек сарала қыз” деп Сыбан Әріп деген ақын “Зияда” деген қиссасында сұлу қызды сипаттаймын деп, иегі алтын, көзі гауһар деп мақтауын асырып, түсіне қарамай, асыл тастарды санай берсе керек. Соған айтылған. Соңғы екі ауыз кәрілікті жамандап айтқан Шаһкәрім өлеңіне арналған (Абай Құнанбайұлы. Толық жинақ, 1933 ж., 382–383 беттер).

Енді Шаһкәрімнің өмір кезеңдерін шолуымызға келейік. Шаһкәрімнің өзінің жазған өмірбаянынан: “Жиырмадан өткенде, азғана ғылым оқыдым...” — деген сөзін жоғарыда келтірдік. Енді Шаһкәрім өмірінің осы бір кезеңі туралы Мұхтар Әуезовтің жазғанын келтірейік: “Ысқақты ұдайы үш сайлау 9 жыл болыс қылған соң, төртінші сайлауда: “Енді болыстықты Бәкемнің орнына беремін” деп, жасы 20-ға әрең толған Шаһкәрімді болыс сайлатады. Бәкем деп өзінің үлкен шешесі Құңкеден туған Құдайберді деген ағасын айтады. Ол кісі ертерек өліп, артында екі-үш баласы жетім қалған. Сол ағасының аруағын сыйлаған-дықтан, жасы жетер-жетпесте, Ысқақты өкпелетіп, Шаһкәрімді сайлайды. Шаһкәрім бір сайлау болыс болып, 84-жылдың сайлауына келгенде, Абай ендігі болыстықты өзімен бірге туған кенже інісі Оспанға бермек болады”, — дейді (Абай Құнанбайұлы. Толық жинақ. 1933 ж., 365-бет).

Бұл жөнінде Шаһкәрім өзінің өмірбаянында былай деп жазады:

Өнерлі шебер тіл-жақты,
Алады деп бұл бақты,
Еріксіз маған ел жапты,
Болыстықтың тоқымын.
Болыстық салды жаман ой,

Ғылымды әзір қума, қой,
Ұлықтық деген үлкен той,
Деп, осыған лоқыдым.
Ашылмас кесел болды бұл,
Іздеген ғылым қалды тұл,
Азат басым болды құл,
Еріксіз жемтік шоқыдым.

Сөйтіп, Шаһкәрім ел басқару ісіне еріксіз араласқанын өмірінің өкінішті бір кезеңі деп біледі. “Жиырма мен қырықтың арасы: жас өмірдің сарасы, бос өткенін қарашы”, – деп налиды. “Туған елім надан ел” деп қапалана отырып, өз мінін де ашық айтып, аяусыз сынаиды.

Туған елім надан жұрт,
Жуандық тағы бір қылқұрт,
Жетім ерке болып қырт,
Мансапқа мінген мен бір мас.
Осы айтылған төрт кесел,
Жасымда болды көзге шел,
Қырыққа келіп астым бел,
Деді бір ой: көзіңді аш!

Көзін ашып, өсіп өзгерген санамен, жаңарып жаңғырған ұғыммен ғылым дүниесіне терең бойлауға берік бекінеді. Шығыс тілдерін, орыс тілін емін-еркін меңгеруге бой ұрады. “Ақыл сенбей сенбеңіз, бір іске кез келсеңіз”, – деген Абай қағидасын берік ұстаған Шаһкәрім шала молдалардың соқыр сенімін мансұқ етіп, олардың азғындығын әшкерелейді. Ғалым, ойшылдардың жазғандарына да талғаусыз табына бермейді, өз ақылна жүгініп, сыншыл ой көзімен қарап оқиды.

Адасып дінші азғанын,
Пәншілер ғылым қазғанын,
Философ ойшыл жазғанын,
Сынауға енді бұрдым бас, –

дейді. Өзінің зерлеп іздену жолы осындай болса, сол кезде өз халқының күйінішті тағдырына дерттеніп, терең тебіреніп, көп өлең жазады. Ол өлеңдері туралы айта келіп, былай дейді:

Тағы да талай сөз жаздым,
Елім тәлім алсын деп.

Қазақтың мінін көп қаздым,
Адам емес, аңсың деп.
Өнер-білім білмеген,
Бірінді-бірін күндеген,
Тура жолмен жүрмеген,
Төрт аяқты малсың деп,
Сөзіме құлақ қоймады,
Партияға тоймады.
Кім өз елін ойлады,
Надандықта қалсын деп?!

Шаһкәрім өзінің жазған өмірбаянында ойлаған ойын, сезім-сырын, наным-танымын, істеген ісін, қысқасы, баршынын – жасырмай да асырмай, қалтқысыз көңілмен айқындап, ашық айтады.

Қырықтан аса бергенде,
Ақылым қылды шерменде.
Дінім қалай, жаным не?
Жоғалам ба өлгенде?

Әлемді кім жаратқан,
Осынша түрлеп таратқан.
Көрінген сансыз планета,
Бірінен бірі бөлек пе?

Ахирет деген немене?
Шыққан жан қайта келе ме?
Кіре ме осы денеге,
Дәлелі қайсы сенгенде?

Осы оймен Мекке барғамын,
Әр түрлі кітап алғамын,
Ақынға сыймас жалғанын
Алмадым сынай келгенде.

Ноқтасыз оймен тексердім,
Бояулы діннен сескендім,
Дін шатағын көп көрдім,
Қатесін сынап тергенде.

Іздедім, таптым анығын,
Тастадым ескі танығын.
Хақиқат нұрдың жарығын,
Жарылды жүрек көргенде.

Шаһкәрім Меккеге барғанда, шарифаттың мұсылмандарға міндет еткен бес парызының бірі — қажылық борышын өтеу үшін ғана бармаған. Тағы не үшін барғанын өзі де ашық айтып отыр. Шаһкәрім бұл сапарында басқа үлкен қалаларда — Стамбулда, Парижда болған.

Бұл сапарға шығу мақсатын тағы бір ұзақ өлеңінде толығырақ айтады. Сол өлеңінен үзінді келтірейік:

...Алақтап іздедім қару,
Бекілген артыма бару,
Керек боп көп ғылым табу,
Болып түр күн қаған, һай-һай!
Орысша, не арабшадан,
Тілім жоқ жетіліп алған,
Кітап оқып түрік жазған,
Ұғындым осыны азғантай.
Білімдінің кітаптарын,
Жазыпты түрікше бәрін.
Философ, білгіш ойларын,
Сезіндім біразын байқай.
Кітап, ғылым, ой алмаққа,
Маған жол болды сол жаққа,
Жұмылдым Мекке бармаққа,
Тыныш ұйықтап, іше алмай шай.
Пароходта жүрдім жолда,
Әр елден кез келіп молда,
Он үш күн боп Стамбулда,
Керек кітап табылғаны-ай!
Парижда да оқыған жан,
Түрік, шеркеш һәм үндістан.
Араб, башқұрт, қызылбастан,
Переводчик - түрік, ноғай.
Солармен керісіп сөзге,
Жоғарғы ой, мақсатым өзге,
Түсіп сәуле соқыр көзге,
Ауыр тұман ашылғаны-ай!
Ол ойға көп керек тармақ,
Әр тілден словарь алмақ,
Сынап, нағызына қанбақ,
Наданға болмайды-ау оңай,
Сол ойды бес жыл жаздым,
Арыдым, шаршадым, аздым,
Көп инемен құдық қаздым,
Сырым, ойым, жайым сондай...

Біздің қазіргі мәдениетті оқырман қауым үшін Шаһкәрімнің бұл сөзіне түсінік беріп жатудың өзі орынсыз болар деп білемін.

Шаһкәрім сыншыл еркін ойдың, өз сөзімен айтқанда, “ноқтасыз ойдың”, “сау ақылдың” адамы.

Ақылмен таппай иман жоқ,
Ойлаудан ақыл тыйған жоқ.
Талай дінді тексердім,
Ешбірі ойға сыйған жоқ.

Тамам діннің түбі бір,
Бояған, бұзған салып тұр.
Діншілдің көбі адас жүр,
Бір орынға жиған жоқ.

Алпыстан жасым асқанша,
Жетпіске аяқ басқанша,
Зарладым, жаздым, ұқтырдым,
Құлаққа ешкім құйған жоқ.

Философ, ойшыл данышпан,
Терең ойлап алыстан,
— Құдай бар ма? Жан бар ма? —
Деп, ақылмен жарысқан.
Ахирет, Құдай, жан сырын,

Тексере келіп әрбірін,
Шеше алмай анық тағдырын,
Әр түрлі айтып қарысқан.
Оны да сынға салғамын,
Керектісін алғамын.
Қалдырып қате, жалғанын,
Шатақ ойлап шабысқан.
Жан сыры деп жазылған,
Психология деген пән,
Орайсыз ойлап адасқан,
Оған да едім танысқан.
Тәпсіршіл, діншіл сопының
Кітабын да оқыдым,
Тазартып талай қоқымын,
Түзеттім дінді шалыстан.
Отыз жылдай жиғаным,
Сау ақыл, менің иманым,
Аламын соған сыйғанын,
Мейлің күл, мейлің намыстан, —

деп, осы айтқан сыншыл ой-пікірімен ғана шектеліп қалмайды. Одан әрі жаратылыс дүниесінің пайда болу себеп-салдарына да ой жүгірте келіп:

Жаралыс басы — қозғалыс,
Қозғауға керек қолғабыс.
Сол мәнменен бол таныс, —

деп ойын бір түйеді де, жаралыс тарихы туралы өз түсінігін таратып, талдап береді:

Жан беріп жарық жылы нұрдан,
Күн — атам жерді буаз қылған,
Өсімдік туған осыдан.
Жетіліп, өсіп толғанда тән,
Құрт болған дәнде неше мың сан,
Жаралып шықтық біз сонан.
Ұсақ құрт дәннен жарып шыққан,
Жасаған құрттар әр түрлі тән.
Құс, балық, шаян, көп айуан,
Айуаннан өсіп болдық адам,
Кейіміз есті, кейіміз надан.
Жанымыз — күннен келген нұрдан,
Тәніміз — топырақ пен судан,
Күн — атам, анық жер — анам, —

деп қорытады. Шаһкәрімнің философиялық ой жүйесін терең зерттеп, ғылыми талдау жасау, әділ айту философ ғалымдарымызға тиісті. Оны Шаһкәрімнің өзі де өсиет етіп айтыпты:

Кім айтса да, сынамай қойма, жаным,
Ақылыңа сынатып, ойла, жаным.
Пәленше-екем айтқан сөз дұрыс қой деп,
Жүректің таразысын жойма жаным, —

деген және: “Көп білім жоқ бойымда, шын мақтан жоқ ойымда, кеш сөзімнің кемдігін”, — деп, қате айтқаны болса, оған кешірім сұрайды.

“Көп білімім жоқ” дегені — білген білім көлеміне көңілі толмай, қанағаттанбай, місе тұтпаудан барып айтқаны болар деп ойлаймыз. Әйтпесе, ол кісінің өз бетімен ізденіп, қолы жеткен білімі аз болмаған. Әдебиет, өнер жағын былай қойғанда, дүние жүзіне аты әйгілі философтардың біразын оқып білгені анық байқалады. Мысалы, ХІХ ғасыр-

дың екінші жартысында пессимистік философиясы бүкіл Европаға кең тарап, етек алған, неміс философы Шопенгауэрді (1788—1860) Шаһкәрімнің оқығанын көреміз. Оқып қоймаған, оның пессимистік философиясын сынап, өзінің батыл ой-пікірін айтқан.

— Шопенгауэрдің дүние — дозақ, дүниеде тыныш өмір сүруге болмайды дегені дұрыс емес, — дей келіп: дүние — дозақ емес, бейіс, бейісті дозақ етіп отырған адам баласының, үстем таптың зорлығы, өзімшілдік күш қаруы, қасқырлығы. Егер адам бір-біріне зорлық-зомбылық, қиянат жасамай, барлық адам бір-біріне бір бауырдай болып, өнер білімімен, таза еңбекпен табиғаттың байлығынан пайдаланып отырса, дүние бейіс болуында сөз жоқ. Мұны сезбей, Шопенгауэр адасқан, — дейді. Шаһкәрім философиясы өз алдына арнайы зерттелетін мәселе.

Енді ақынның өмірбаянына қайта оралайық.

Сыр айтайын мен сізге,
Әр түрлі жай бар басымда.
Елімнен кеттім елсізге,
Елуден асқан жасымда.
Қора салған жеріме,
Кіргендей боп көріме,
Өкпеледім еліме,
Отырман деп қасында.
Аңшылық ескі салтым деп,
Көрермін ақыр артын деп,
Партия қылдың халқым деп,
Көріңіз бен жасың да.
Қауымнан қатты қағылып,
Оңаша өмір сағынып,
Жасымда біткен тағылық,
Осы екен ғой асылда.
Ойға оңаша жер керек,
Ойыңды ұғар ел керек,
Партия қуған ебелек,
Ел өзіңе масыл да.

Сөйтіп, Шаһкәрім 1909—1910 жылдар ел ортасын тастап, оңаша елсізге кетіп, оқу, ойлау, жазумен болған. Жеті жасынан өлең жаза бастаған ақынның өмір бойы қаламы қолынан түспеген.

Тыныштық жоқ, тыным жоқ,
Ойсыз менің күнім жоқ.

Қайғырамын қан жұтып,
Көзімді ілер түнім жоқ,
Ойлаумен күнді батырам,
Жазумен танды атырам,
Тесіле қарап кітапқа,
Сілемді сүйтіп қатырам, —

дейді. Ақынның барлық жазғандарын бұл арада атап айтып жеткізу мүмкін емес. Жазғандары өте көп болған. Шаһкәрім бір әңгімесінде: “Отыз жас шамасында бір айдай тілім байланып, сөйлей алмай қалдым. Осы кезде жеті жастан бастап жазған өлеңдерімді өртеп жібердім. Артынан Абай ұрысты, өзім де өкіндім”, дейді.

Шаһкәрімнің табиғи ақындық қуатын, өнер-білімге күштарлық қасиетін және зор қабілетін ерте танып, ерекше бағалаған Абай оған алдымен қазақ шежіресін жазуды тапсырып, мәслихат етеді.

— Абай қазақ шежіресін жаз деп, он тоғыз жасымнан қазақ шежіресін жинай бастадым. Абайдың ұқтыруымен және сол кісінің ел-елге жіберіп, хат жазып жинақтаған мағлұматтары да шежіреде бар, — дейді.

Абайдың Шаһкәрімге қазақ шежіресін жазуды тапсыру мәселесіндегі негізгі мұрат-мақсатын оның “Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы” деп аталатын, ғылыми дәлелді, тарихи деректі, шағын ғана зерттеу еңбегіне көз жіберіп, көңіл бөлсек, тереңірек түсінеміз. Абай былай деген: “Біздің қазақтың ықыласы атасын ғарабтан (арабтан. — Қ.М.) шықты дегенді, яки бәни Исраилдан шықты дегенді ұнатқандай. Онысы, әрне тауарихтан (тарихтан. — Қ.М.) хабар тисе, сол жақтан тигендіктен. Ислам діні бұрынғы ата-бабаларды ұмыттырып, діндестерді жақын көрсеткендіктен һәм артқы жағы хабарсыз, қараңғылықта қалғандықтан болған іс”, — деп қазақ халқының тарихына жат, жалған пікірдің сырын айқындап ашып, түсіндірген. “Қазақтың түбі қайдан шыққанын” тарихи деректер негізінде зерттеп, ғылыми тұрғыдан қарап, қысқаша баяндап жазған.

Қазақтың түбі қайдан шыққанын ғылыми дәлелді, тарихи деректі етіп, қазақ шежіресін жазу жолын Шаһкәрімге Абай өзі бастап көрсетіп берген. Шаһкәрім Абайдың мәслихаты бойынша, тарихшы ғалымдардың, оқымысты жазушылардың сол кезде қолы жеткен кітаптарын зерлеп оқып, терең зерттеп, ұзақ жылдар бойы еңбек етіп, мол мағлұмат жинап, тұңғыш қазақ шежіресін жазуға кіріскен. Шежіре кітабының кіріспесінде Шаһкәрім былай дейді: “Қазақтың түпкі атасының жайын білмек болып, көп уақыт-

тан бері сол туралы естіген-білгенімді жазып алып және әр түрлі жұрттың шежіре кітаптарын оқыдым. Оқыған кітаптарымның мұсылманшасы: Табари. “Тарих ғумуми”, “Тарих ғүсмани”, “Тарих антшар ал-алам”, Нәжип Ғасымбектің “Түрік тарихы”, Әбілғазы Баһадүр ханның жазған “Шежіре түрік” және әр түрлі кітаптардан алынған сөздер”.

Осы оқыған кітаптардың бәрін бірдей атап, түсінік беріп жатпасақ та, ең бірінші аталған тарихшы Табари туралы ғана бір-екі ауыз айта кетейік. Ат-Табари — арабтың тарихшы ғалымы. Оның туған жылы белгісіз, бұдан 1066 жыл бұрын, яғни 923 жылы өлген адам. Шаһкәрім Табаридың “Тарих ғумуми” (“Всеобщая история”) деген кітабын оқыған. Табаридың бұл тарихи еңбегі туралы орыс ғалымдарының пікірі мынадай: “Многотомное произведение ат-Табари служило основным источником для европейских историков-арабистов XIX в. Своего исключительно важного значения оно не утратило и в наше время” (Е.А.Белляев). Шаһкәрім, әрине, Табари кітабын түпнұсқасынан араб тілінде оқыған.

Шаһкәрім көп оқып, көп білген оқымысты. “Орысша кітаптан, — дейді Шаһкәрім, оқығаным: Радловтың ұйғыр туралы (“К вопросу об уйгурах” деген 1893 жылы Петербургте басылып шыққан кітабын айтады. — Қ.М.), Аристотельдің түрік туралы: дүниедегі әр түрлі жұрттың шежірелерінен орысшаға көшірілген сөздері, оның ішінде түріктің ең ескі замандағы шежіре кітаптары: “Құтадғу білік” (Жүсіп Баласағұнның дастаны, XI ғасыр. — Қ.М.), Қоша-цайдам деген кітаптың сөзі (Орхон жазбалары, VI—VIII ғасыр. — Қ.М.) және қытайдың Юань-Чао-Ши деген жазушысының сөзі. Және ғараб, парсы, Рум, Европа жазушыларының сөзі”, — дейді.

Араб тарихшы-ғалымдарынан, Табаридан басқа, Ибн-ал-Асирдің (1160–1233), Ибн Халдунның (1332–1406) еңбектерімен де таныс болған.

Бұлардан басқа орыс тарихшы-ғалымдары: Березин, Левшин, Спасский, Маевскийлерді шежіреде атап айтып, олардың еңбектеріне сілтеме жасап отырады.

Сөйтіп, Шаһкәрім он тоғыз жасынан бастап, қазақ шежіресін жазу жұмысына кірісіп, Абайдың көзі тірісінді негізінен аяқтап, Абай қайтыс болған соң, баспаға әзірлеп, “Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі” деген атпен 1911 жылы Орынборда өз қаражатымен бір мың дана кітап бастырып шығарған.

“Шежіре” — Шаһкәрімнің тұңғыш жарық көрген еңбегі.

Басқа еңбектері сияқты, Шаһкәрімнің бұл қазақ шежіресі де әлі зерттелген жоқ. Жазушы, оқымысты тарихшының шежіре кітабын зерттеп, әділ пікір айту, ең алдымен, біздің тарихшы-ғалымдарымыздың борышы болуы керек.

Шаһкәрім шежіресі қазақ халқының тарихын дұрыс баяндау және қазақтың түп атасын анықтап беру мәселесінде ешқашан тарихи мән-маңызын жоймайтын күнды мұра.

Баяғы отаршыл патша үкіметінің қол астындағы “бұратана” атанған халықтар жөніндегі қолданған зұлымдық саясатының бірі – олардың тарихын жоққа шығарып, ата-бабаларын ұмыттырып, ұлттық қасиетін мүлдем жою болатын. Кешегі сталинизм дәуірінде де “көсемге” көз жұмып табынған ресми тарихшылардың бұрмалап, өтірікті шындай, ақсақты тындай етіп жазып келгені баршаға мәлім. Сталиннің кеселді кер заманында ата-бабаларымыздың атын атаудан қорықтық. “Түрік” деген сөз аузыңнан шықса, “пантюркизм” дейтін пәлеге қалдық, “ұлт” десек, ұлтшыл атандық, “хан”, “би” дейтін сөздердің өзі құбыжық көрінетін болды. Сондықтан Шаһкәрім шежіресі 1911 жылдан кейін жарық көруден қалды.

Тіпті, жариялылық заманы туған күннің өзінде де Шаһкәрім шежіресіне үрке қарап, күдік-күмәннан арыла алмай жүрдік. Енді бүгін Шаһкәрімнің тарихи еңбегін оның мұрагер халқына жеткізу кезі келді деп білеміз.

Шаһкәрім орыс ғалымдарының, Шығыстың оқымысты тарихшыларының еңбектерін зерттеп оқып, оларға тарихи шолу жасайды. Ел аузында ежелден сақталып келе жатқан тарихи аңыз-әңгімелерге де көңіл бөліп, онда айтылатын уақиғаларды тарих кітаптарындағы мағлұматтармен салыстырып барып, өз еңбегінде пайдаланып отырады.

Шаһкәрімнің шежіре кітабында жалпы тарих, әдебиет, тіл, этнография жайында, тарихи тұлғалар жөнінде, тағы басқа тарихи-әлеуметтік мәселелерге байланысты мағлұмат-деректер мол екенін көреміз. Шежіредегі мұндай мағлұмат-деректер қазақ халқы тарихының, әдебиетінің кейбір жеке мәселелерін айқындап, анығырақ түсінуге бағдарлайды.

Абай жинақтаған мағлұматтардың да шежіреде пайдаланылғаны туралы Шаһкәрімнің сөзін жоғарыда айтқан едім. Енді сол мағлұматтарды шежіреде қай түрде, қалай пайдаланғанын көрсетіп, салыстыру ретінде бірер мысал келтірейік. Ол Абайдың жазғандарын сол қалпында көшіре салмайды.

Шаһкәрім қазақтың тарихи аңыз әңгімесін пайдала-

нып және Әбілғазы Баһадүр мен Аристов кітаптарындағы мағлұматтарға сүйеніп, қазақ шежіресінде бір мәселе туралы былай деп жазады: “Біздің қазақтың үш жүзге бөлінгенін қазақтар былайша айтады: Әз Жәнібек қазақты Қашғардағы Шағатай нәсіліне қаратқан соң, кешікпей, сол кезде қазақты һәм көшпелі басқа елдерді Жүніс ханның Ахмед деген баласы билеп, оның ағасы Жәніке (шын аты Махмұд) деген Ташкенде үлкен хан болыпты”, — дей келіп, Ахмед ханның қазақтан әскер жасақтап, қалмақты шапқанын баяндайды.

“...Қалмақты шаба берген соң, — дейді шежіреде, -қалмақтар Ахмед ханды “алашы” қойыпты, мағынасы жан алғыш дегені. Оны естіген Ахмед хан, қалмақ бұл атты қорыққан соң қойды; енді қалмақты шапқанда “алашылап” шабындар деген соң, қазақтар “алашы” деп шауып, сол қазаққа ұран болыпты.

“Алаш-алаш болғанда, Алаша хан болғанда, қалмаққа не қылмадық” деп қазақтың мақтанатұғыны сол”, — дейді. Одан әрі Жошы нәсілінен шыққан Шайбақ ханның Әмір Темір нәсіліне қарсы соғысын баяндай келіп: “Шайбақ Ташкенді алмақ болғанда, қазақты билеген Ахмед-Алаша мен ағасы Жәніке-Махмұд Ұратөбеде Шайбақпен соғысқанда, қазақтар: “Шыңғыс тірі күнінде бізді Жошы ұлысына беріп еді. Шағатай біздің ханымыз емес, тәжік-сарт туысқанымыз да емес, “Өзбек — өз ағам, сарт — садағам”, — деп, Шайбақ ханға қосылды. Сол соғыста Шайбақ жеңіп, Жәніке-Махмұд пен Ахмед-Алашты өлтірген соң, ондағы Шағатай нәсіліне қарап жүрген қазақпен жақын елдер және қазаққа қосылды. Бұл сөздің анықтығы Әбілғазы Баһадүр, Аристов екеуінің кітабында да бар. Сол себептен қазақтың ауыз сөзі де рас шықты.

Ол уақытта Әз Жәнібектің баласы Қасым хан еді. Қол астындағы халқы бір миллиондай” болды (“Қазақ шежіресі”, 32—33-беттер).

Осы тарихты Абай былайша баяндап жазған:

“...Әмір Темір нәсілінен Құмаршаих баласы, белгілі Бабыр патшаның шешесімен бір туысқан екі бауыры болған. Үлкені Ташкентке хан болып, кішісі қазақты билеген. Бұлар Шағатай нәсілінен Юнус ханның балалары болған. Сол қазақты билегенінің аты Ахмет екен... Сол өз уақытында аттанысқа жарарлық, қазақтан үш жүз әскер шығарып, үш жүзбасыға билетіпті. Әр жүздің халқы өз ынтымағымен бір туысқанға есеп болыпты. Қазақтың “Үш жүздің баласы” дейтуғыны сол.

Ахмед хан қалмақты көп шауыпты, көп қырыпты. Қал-

мақ рақымсыздығына қарай: “Мынау бір алашы болды ғой” дейді, жан алушы болды дегеннің орнына. Сондықтан ол кісі Алаша хан атаныпты. “Бабыр намада” солай жазылған. Сонан соң хан, бұл атты қалмақ қорыққаннан қойды ғой, енді сіздер шапқан уақытта “алашы-алашы” деп ұран-сүрен салыңыздар деп бұйырып, бұлар айғай салғанда, көп жанның айғайымен “алаш-алаш” деп кетіпті. Сондықтан: “алаш-алаш болғанда, Алаша хан болғанда, қалмаққа не қылмап едік” деп, алаш ұранды қазақ атанған себебі сол екен”, — дейді. Одан әрі Шайбақ ханның соғысын Абай былай баяндайды: “Бұлар Шағатай нәсіліне қарап жүргенде, Жошы нәсілі өзбек халқын билеп жүрген екен. Сол Жошының Сибан яки Шибан деген баласының тұқымынан бір белгілі Шайбақ деген хан шығып, Әмір Темір тұқымынан Һират (Фират. — Қ.М.) Бұхар, Самарқан шаһарларын тартып алып жүргенде, акырында мұның алдынан Алаша хан Ташкенттегі Жәніке хан деген ағасымен қосылып, қалың әскермен шығып, Ұратөбеде жеңіліп, ағайынды екеуін де, бала-шағаларына дейін Шайбақ өлтіргенде, біздің қазақ: біз әуелден өзбек жұртымен аталас едік және де Шыңғысхан тірі күнінде бізді Жошыға тапсырған еді. “Сарт — садағам, өзбек — өз ағам” деп, Шайбаққа қарап кетті. Сол сөз осы күнге шейін мақал болып қалған. Сонан кейін бізді қайтып Шайбақ тұқымы билеген емес. Онан соң біздің ханымыз, төреміз — бәрі де Жошы нәсілінен бола келген” (Абай Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы, 1977, “Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы”, 233–234-беттер),

Біз бұл арада Абай мен Шаһкәрімнің Юнус (Жүніс) ханның балалары; Ахмед-Алаша мен оның ағасы Жәніке (Махмұд) хан туралы тарихи дұрыс дәлелдеп, толық баяндап жазғанына көңіл бөліп отырмыз.

Абай мен Шаһкәрім баяндап жазған осындай тарихи мағлұматтарды бес томдық “Қазақ ССР тарихы” кітаптарынан да, Қазақ Совет энциклопедиясынан да қанағаттанып оқи алмаймыз. Тарих кітабында Юнус ханның баласы Ахмед-Алаша хан аталғанымен, оның “Алаша хан” аталуы туралы айтылмайды және ол жайында Абай, Шаһкәрім жазған мағлұматтар кездеспейді (История Казахской ССР. Том 2, Алма-Ата, 1979, стр. 263).

Қазақ Совет энциклопедиясындағы мақалада да Алаша хан тарихы жоқ, ол туралы Абай мен Шаһкәрім беретін мағлұматтар аталмайды. ҚСЭ: “Султан (Алачө) хан (1465-1503) Моғолстан ханы, Жүніс ханның баласы... Ол 1470-1503 ж. (1470 жылы Ахмед 4–5 жасар бала ғой. — Қ.М.)

біртұтас мемлекет құру үшін қазақ хандарымен Қашғар мен Жаркентті бағындыру ниетімен Дулат әмірі Мырза Әбу Бәкірмен соғысып, жеңіске жете алмады. 1503 ж. Мұхаммед Шайбаниден жеңіліп, Ақсуда қайтыс болды” (ҚСЭ, 10-том, 461-бет), – деген ғана мағлұмат береді.

Ал, Абай мен Шаһкәрімнің берген мағлұматтарын академик В.В.Бартольдтың еңбектерінен көреміз. Жүністі, оның үлкен баласы Махмұдты (Жәнікені), одан кейінгі баласы Ахмедті айта келіп, Бартольд былай деп жазады: “Ахмед, родившийся в 870 (1465-55 г.), нисколько не походил на своего брата. По описанию его племянника Бабура, это был настоящий сын степи: человек крепкого телосложения, суровый и храбрый воин... Ахмед в двух битвах разбил калмыцкого предводителя Тайчжи-эсена, его подвиги навели на калмыков такой страх, что они дали ему прозвище Алача или Алачи, т.е. “Убийца”...”

...Призванный своим братом на помощь, Ахмед... отправился в Ташкент. Шайбани в 1503 г. при Ахсикете напал врасплох на монгольское войско и взял в плен обоих братьев...”, – дейді (Академик В.В.Бартольд. Сочинения, том II, часть I, Москва, 1963, стр. 90). Сөйтіп, Ахмед-Алаша хан тарихын Бартольд та, Абай да Бабырдың жазғаны бойынша баяндағанын көреміз.

Осы айтқандарымыздың өзі де Шаһкәрім шежіресі Абайдың мәслихаты бойынша жазылған деуімізге тағы бір дәлел.

Шаһкәрім шежіресі қазіргі шала-шарпы, үстірт жазылып жүрген кейбір тарихи мағлұматтарымызды дұрыс түсініп-білуімізге кең көмек көрсетеді. Дәлел ретінде бірер ғана мысал келтірейік.

ҚСЭ-ның 4-том, 278-бетіндегі мақаланы оқып көрейік: “Жаныш сұлтан (т., ө.ж. белгісіз) – 15 ғ. соңы мен 16 ғ. басында өмір сүрген әскер басы. Ата-тегі туралы нақты дерек жоқ. Ж.с.Қасым ханның тұсында қазақтармен Шайбани әулетінің арасындағы күрес тарихында еске алынады” (Мақаланың авторы және әдебиет көрсетілмеген. – Қ.М.). Энциклопедияда “ата-тегі туралы нақты дерек жоқ”, деген Жаныштың кім екенін Шаһкәрім шежіресі анықтап береді. Шежіреде арғы аталарынан бастап, Әбусағидқа келеді де: “Әбусағид хан. Әз Жәнібек аталған осы Әбусағид еді... Мұның тоғыз баласы: Ераншы, Махмуд, Қасымхан, Айтек, Жаныс, Қамбар, Тыныш, Өсік, Жәдік. Осы айтылған Қасымхан, біздің қазақтың “Қасымханның қасқа жолы” деген білім жолын шығарған хан еді”, – деп жазады (Шежіре, 82–83-бет). Олай болса энциклопедиядағы

“Жаныш” дегені – Жаныс, Қасымханмен бір туысқан Әз Жәнібектің баласы болады. Қазақ ССР тарихының екінші томында (орыс тіліндегі) Жәнібектің баласы Қасымханмен бірге Жәнібектің басқа балалары да аталып, Жаныс - Джаныш (267, 268-329-бет) деп, Тыныш – Таныш (269, 329-бет) деп жазылған.

Тарихта белгілі “Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама” деп аталатын аса ауыр халді Шаһкәрім шежіресінде қысқаша былай баяндайды:

“...1723 жылы қазақ-қалмақ болып жиылып соғысқанда, қалмақтың бастығы Цэван-Рагтан қазақтың көбін қырып, қалғанын қуып жіберген. Сонда қазақтар аш-жалаңаш жаяу шұбап, бір көлдің басына келіп, көлді айнала сұлап жатыпты. Сонда бір ақсақал кісі айтыпты: “Балалар, адам бастан кешкен жақсылықты қандай ұмытпаса, жаманшылық көргенін де сондай ұмытпауы керек. Біздің бұл көрген бейнетіміздің аты: “Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама болсын”, – депті. Мағынасы: табанымыз ағарғанша жаяу жүріп, көлді айналып жатқан күн дегені. Және сол жолда айтылған қазақтың ескі өлеңі мынау:

Қаратаудың басынан көш келеді,
Көшкен сайын бір тайлақ бос келеді.
Қарындастан айырылған қиын екен,
Қара көзден мөлдіреп жас келеді...

Ауып көшкенде, Қаратаудан көш асқанда, енесін артып алған бір тайлақ көшті жанап боздайды, қарындасын-жақынын қалмақтар өлтірген жылаулар оны жоқтап, ол да зарлайды. Көштің алды артын шолып жүрген батырлар қарауылда отырып, соны көріп айтқан өлеңдері еді”, – дейді (Шежіре, 36–37-бет).

Осы уақиға ресми тарих кітабында: “1723 жылдың көктемінде жоңғарлардың сансыз қолы Қаратау тауларынан асып, Талас өзенінің аңғарын басып кірген. Қазақтар бұл кезде шабуыл болатынын күтпеген еді де, қыстауларынан жазғы жайылымға көшуге дайындалып жатқан еді. Мұндағы қазақ халқының бәрі түгелімен дерлік қырылып кетті, ал тірі қалғандары мал-мүлкін тастап қашуға мәжбүр болды” (Қазақ ССР тарихы. I том, 1957, 249-бет), – деп жалаң да жадағай баяндалған.

Шаһкәрім шежіресінде елдің бәріне бірдей түсінікті бола бермейтін, басқа тілдерден кірген сөздерге, көнерген сөздерге түсінік беріп отыруды қажет деп білген. Мысалы: “Қаратаудың басынан көш келеді” өлеңіндегі “Мына за-

ман қай заман – бағы заман” деген өлең жолындағы “бағы” деген сөзге: “Бағы” деген – “өзің-өзі билеп, низамға қарсы келгендер” деп түсінік береді, яғни “Ақтабан шұбырындыға” ұшыраған елдің береке-бірлігі кетіп, бет-бетімен босып, бүліншілік заманға, “бағы заманға” душар болуы. “Бағы” – араб сөзі, “Арабша-орысша сөздікте” – “Несправедливость, притеснение”, – деп түсіндіріледі (“Арабско-русский словарь”. Москва, 1970, стр. 97).

Осы бір сөзге ерекше көңіл аударып отырғанымыздың себебі, осы күні “бағы” деген сөз “баяғы заман, көне заман” ұғымында қолданылып жүр. Оған мысал өте көп. Бәрін тізіп жатпай-ақ, тілші-ғалымдарымыздың, әдебиетшілеріміздің жазғандарынан бірер мысал келтірейік.

“Қазақ әдебиетінің тарихында” (1-том, бірінші кітап) былай деп жазады: “...тарихи туындыларда баяндалатын қолбасы, батырлар бұрынғы бағы заман батырларына суреттеледі” (1960 ж., 487-бет). “Бағы заман батырлары сияқты Олжабай өз руының, Мейрам-Сүйіндік руының жоғын жоқтап Абылайға қарсы аттанады” (598-бет). Республикамыздың баспасөз беттерінен мұндай мысалдарды жүздеп-мыңдап келтіруге болады.

Ерте заманда бір мағынада қолданылған кейбір сөздердің кейінгі замандарда екінші мағынаға ауысып кететіндері болатынын білеміз. Бірақ, ерекше тарихи уақиғаға байланысты, басқа тілден алынып, қолданылып, берік қалыптасқан “бағы” сөзі бұрмалауға келе қоймас. Сол сияқты “бағзы” деген сөз де осы күні көп жерде “баяғы, ерте заман” мағынасында орынсыз қолданылып жүр.

Шаһкәрім шежіреде “бағыдан” басқа да бірталай сөздің түп төркінін анықтауға көңіл бөліп, өзінің пікірін жазып отырады. Бірер ғана мысал келтірейік. Мысалы: “Нәсілі бір болмаса да екі түрік ағайын болғысы келсе, бір жерін қанатып, қандарын сүтке яки қымызға қосып бөліп ішеді де, қаны қосылған қарындас болдық деседі. Оны “анда” дейді. Біздің қазақтың құда-анда дегендегі “андасы” осы сөз”, – дейді (Шежіре, 18-бет). “Һұндар (ғұндар. – Қ.М.) ханының қатынын “иенші” деуші еді. Біздің қазақтың өзінен үлкен кісінің қатынын “жеңеше” дегені сол сөз болады” (Шежіре, 13-бет), деген жорамал айтады.

Түркі этнонимдерін этимологиялық талдау жасау мәселесіне де шежіреде көп көңіл бөлінеді. Шаһкәрім бұл мәселеде өзінен бұрынғы тарихшы – ғалымдардың пікірлерін ескере отырып, өзінің ой-пікірлерін, болжауларын дәлелдеп келтіріп отырады.

Шаһкәрімнің “Қалқаман-Мамыр”, “Еңлік-Кебек”,

“Нартайлақ-Айсұлу” поэмалары уақиғасының тарихтық негізі шежіреде бар. Ақынның бұл көркем шығармаларын – тарихи дастандар деуімізге әбден болады. Шежіреде баяндалатын уақиғалар оның поэмаларында көркем суреттеліп, көсіле жырланады. Шежіреде ықшамдап берілген кейбір тарихтық мағлұмат-деректер дастандарында кеңейтіліп, айқындалып сипатталады. Шежіресі мен поэмалары терең тамырласып жатады. Мысалы, жаңағы “Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама” уақиғасы баяндалғанда: “...бір көлдің басына келіп көлді айнала сұлап жатыпты. Сонда бір ақсақал айтыпты”, – десе, “бір көлі” – қай көл, “бір ақсақал” кім, осының бәрін “Еңлік-Кебек” поэмасында айқындап, ашып береді.

... Сырдан қалмақ қуған соң біздің елді,
Күні-түні жүре алмай, халі құрып,
Сұлап жатты айнала Саумалкөлді,
Сонда Шақшақ Жәнібек сөз сөйлепті,
Балалар, осы сөзді ұмытпа депті,
“Ақтабан шұбырынды” мұның аты,
Құдай қосса алармыз біз де кекті... –

деп, одан әрі “Ақтабан шұбырындыдан” кейін қазақтың қай елі қай жерлерге қоныстанған тарихын баяндап береді де, “Еңлік-Кебек” дастанын бастайды. “Ту тіккен Тобықтының қолбасшысы, Жуантаяқ, Тоқтамыс деген кісі”, – деген өлең жолындағы “жуантаяқ” деген сөзге: “Тобықтының бір тап елінің аты”, – деп түсінік береді. Ал енді “жуантаяқ” деген сөздің анықтамасын, түп төркінін шежіреден білеміз. Шаһкәрім “...Тобықтының екі баласы: Ырысбетек, Дәулетек. Бұл Дәулетек бір аста жуан таяқ ұстап, ошақ басын қорғағаннан “Жуантаяқ” атанып, нәсілі де сол атпен атанды”, – дейді. Және “абыз” сөзінің төркінін: “Дәулетектің үш баласы: Байғара, Байшора, Жиеншора. Бұл Жиеншора оқымысты кісі болған соң, “хафиз” дейміз деп, тілі келмей “абыз” атандырыпты”, – деп түсіндіріп береді (Шежіре, 64-бет).

Шаһкәрімнің көркем шығармаларын, тарихи әңгімелерін толық, терең түсініп оқу үшін оның шежіресін жақсы білуіміз керек. Мысалы:

“Ақтабан шұбырынды...” уақиғасын баяндай келіп: “Біздің Әнет бабаң деген кісінің 97 жасында жүре алмай қалған жолы да осы. Бабаңмен туысқан Қалқаманның Мәмбетейдің Мамыр деген қызы туралы оққа байладың деп, Әнет бабаңа өкпелеп, Бұхара төңірегіне кеткені де осы жолының аз ғана алды еді” (Шежіре, 34-бет) немесе:

“...Әйтектің бәйбішесінен Олжай, тоқалдан Байбөрі, Қалқаман Мәмбетейлердің бір Мамыр деген қызын (Мамырдың әкесінің аты – Байғазы. – Қ.М.) алып қашып, сол тақырыпты садақпен атуға бұйырылып, садақ қара санына тиіп, өлмей қалып, Әнет бабаңа өкпелеп, Бұхар маңындағы елге барыпты. Тұқымы бар деп естіміз. Мұнымен туысқан Байбөрі “Бөкен” атанып, оның нәсілі мұнда жүз үйдей бар” (Шежіре, 68-бет), – деген үзінділерді алайық.

Шежіреде баяндалған осы тарихи уақиға бойынша Шаһкәрім “Қалқаман-Мамыр” дастанын жазған.

Өткен іс, ойға күңгірт, көзге танық,
Көрмесе де білгенге бәрі қанық.
Мың жеті жүз жиырма екінші жыл,
Қазақтың Сыр бойында жүргені анық.
Әнет бабаң арғынның ел ағасы,
Әрі би, әрі молда ғұламасы.
Орта жүзге үлгі айтқан ғәділ екен,
Сол кезде тоқсан беске келген жасы.
Кішік деген бабаңның өз атасы,
Мәмбетей ол Кішіктің бір ағасы.
Мәмбетсопы, Кішіктің шешесі бір,
Қатаған Тұрсын ханның ханышасы.

Мәмбетсопы мен Кішік бір шешеден туған екен, олардың шешесі “Қатаған Тұрсын ханның ханышасы”, яғни қызы екен. Сонда: “Қатаған, Тұрсын хан дегені кім? Оның ханышасы (қызы) кім?” деген сұрақтар туады. Бұл сұрақтарға “Қалқаман-Мамыр” поэмасынан жауап таба алмаймыз. Ондай мәселені ақын поэмасында тәптіштеп айтып жатпайды. “Еңлік-Кебек” дастанындағы “Әңгіме алдында аз сөз” деген өлеңінде Шаһкәрімнің: “Керек болса оқындар Шежіремнен, жазылған сонда анықтап түгел сөзі”, – дегені бар. Сондықтан “Қалқаман-Мамырда” айтылған: “Мәмбетсопы, Кішіктің шешесі бір, Қатаған Тұрсын ханның ханышасы” деген сөзінің сырын анықтап білгіміз келсе, ол мәселені шежіреден қарасақ, айқындап ашып береді. Шежіреде былай баяндалған: “...Есім хан 1628 жылы Тұрсын Мұхаммед ханды өлтіріп, Қатаған елін шапты. Бұл сөздің анығы мынау: “Шежіре түрікті жазған Әбілғазы Баһадүр хан туысқандарымен хандыққа таласып, Үргеніштегі өзбектер бұзылып, үш бөлініп кеткенде, осы Есім ханның қолына келіп тұрдым”, – дейді.

“Сонда Есім хан Тұрсын ханды өлтіріп, Қатағанды

шапты, — дейді. — Жәрдем көремін деп келген хандардың жайы бұлай бұлай болған соң, Есім ханнан рұқсат алып қайтым”, — дейді.

Бұлай болғанда біздің тоғызыншы атамыз Сарының қатыны, Тұрсын ханның қызы — Қоңырбике сол 1628 жылы алып келінген болды. Оны қазақтар былай айтушы еді: Атамыз Сарымен бір туысқан інісі Әлі деген бір сартта қызметкер болып жүргенде, Есім хан Қатаған елінің ханы Тұрсынды өлтіріп, Ташкенді қайта алыпты деп хабар келіпті. Мұны естіген соң, Әлі сарттың жемге байлаған екі атын мініп, елге қарай қашыпты. Жолда келе жатып, әкесінің өлгенінен бұрын сейілге шығып жүрген Тұрсын ханның қыздарына жолығып, оларға сырын айтпай, елге келіп, елден кісі алып барып, Айбике, Нұрбике, Қоңырбике деген Тұрсын ханның қыздарын, қанша нөкер қыз һәм жасау, жолдастарыменен алып келген соң, Әлі көріп-бастап барған жүлдесіне Қоңырбикені барша киім, шатыр-сайманыменен берген соң, жасау, киімдерін өзі алып, Қоңырбикені ағасы Сарыға беріпті. Сол Қоңырбикеден біздің сегізінші атамыз — Кішік пен Мәмбетсопы туыпты” (Шежіре, 34–35-бет).

“...Мұсабай бидің бір баласы - Сүйірбас, Сүйірбастың үш баласы: Әлі, Сары, Қожаберген... Сарының бәйбішесінен екі баласы: Мәмбетей, Үмбетей және Тұрсын ханның қызы Қоңырбикеден туған баласы: Мәмбетсопы, Кішік...” (Шежіре, 66-бет).

“Мәмбетсопы, Кішіктің шешесі бір, Қатаған Тұрсын ханның ханышасы” деген сөздің қысқаша тарихы осы.

Шежіреде тарихи дұрыс баяндалған осы уақиға Сәбит Мұқановтың “Жарқын жұлдыздар” кітабында: “...1629 (?) жылы Есім ханға еріп барып Түркістан қаласын жаулайтын (дұрысы Ташкент қаласы. — Қ.М.) арғынның бір батыры — Әлі (?). Сол өлтірілген Түркістан ханы (дұрысы Ташкент ханы. — Қ.М.) Тұрсынның қызы — Қоңырбикені Әлі еліне алып кел, інісі (дұрысы ағасы. — Қ.М.) Сарыға қосқан...” (“Жарқын жұлдыздар”, 1964 жыл, 163-бет), — деп тарихи шындықтан шығыңқырап, бұрмалана баяндалған.

Әлі алып келетін Тұрсын ханның үш қызы: Айбике, Нұрбике, Қоңырбике деген едік. Қоңырбикенің тарихын айттық. Енді Айбике мен Нұрбикенің тарихына қысқаша тоқтайық.

Айбикені де, Нұрбикені де Шаншар деген кісі алған. Шаншардың арғы аталарын Шаһкөрім былай таратады: “Арғын ағаның нәсілінен — Қодан, Қоданнан — Дайырқожа (Ақжол), Дайырқожаның бәйбішесінен — Қарақожа,

Қаракожаның бәйбішесінен – Қуандық, Сүйіндік, Бегендік, Шегендік. Кіші әйелінен – Болат (Болатқожа), лақап аты – Қаракесек. Болатқожаның нағыз екі баласы: Майқы, Бошан, асыранды екі баласы: Жалықпас, Қамбар. Осы төртеуінің нәсілі Қаракесек атанады.

Бошанның бес баласының бірі – Шаншар, Тұрсын ханның Айбике, Нұрбике дейтін қыздарын алатын Шаншар осы.

Шаншар мен Айбикеден туған төрт баласының бірі – Келдібек, Келдібектің алты баласының бірі – Қазыбек (қаз дауысты Қазыбек).

Қазыбектің баласы – Бекболат, одан – Тіленші, одан – Алшымбай. Алшымбайдың Жүсіп деген баласының қызы Ділда - Абайдың бәйбішесі болады.

Шаншар мен Нұрбикеден туған үш баласының бірі – Бергіс, оның үш баласының бірі – Бектемір, Бектемірдің баласы – Мешеке, Мешекенің балалары: Қазанқап, Битен, Шитен. Қазанқаптың баласы атақты күйші, домбырашы – Тәттімбет (1815–1862). Битеннің балалары: Тонтай, Қонтай. Тонтайдан – Тұрпан. Тұрпанның қызы Үлжан - Құнанбайдың әйелі, Абайдың шешесі болады.

Революциядан бұрын Қарқаралы уезінің екі болыс елі Айбике-Шаншар, Нұрбике-Шаншар деп аталатыны тарихта белгілі.

Қазақ Совет энциклопедиясында “Айбике” деген мақалада: “Айбике – Орта жүз Арғын ішіндегі Қаракесек руының бір атасы (?). Революциядан бұрын “екі мың үй Айбике” аталған (санына қарай). Атақты Қазыбек би осы Айбикеден шыққан. Бұлардың енді бір атасы – Нұрбике. Кейде екеуін қосып, Айбике-Нұрбике деп те атайды. Атақты күйші Тәттімбет Қазанқапұлы, оның әкесі Мүшке (дұрысы Мөшеке. — Қ.М.) күйші осы Нұрбикеден шыққан... Ойын-сауыққа, мысқыл-мазаққа құмар ел болған. Сондықтан олар “шаншар”, “шаншардың кулары” аталған”, – деп түсіндіреді (ҚСЭ, 1-том, 161-бет).

Мақала жалпы үстірттеу жазылған және “Шаншар” деген атаудың түп төркінін түсінбей, Шаншар деген кісінің есімі, содан тараған рудың аты екені аңғармай баяндалған.

Энциклопедияның 12-томындағы мақалада. “Шаншар 18 және 19 ғ-да өз бойындағы табиғи қызғылықты іс-әрекеттерімен, өткір сықақ-келемеждерімен және шанышпа әжуа-қалжындарымен халық арасына кең танылған - Қаракесек руынан шыққан күлдіргі өнершілер әулеті...” – делінген. Бұл мақалада да “Шаншар” деген тарихи адам

есімі, сол есімнен туған ру аты деп білмейді, “шанышпа”, “әжуа-қалжыңнан” туындаған сөз деп, яғни “күлдіргі” юморист ұғымында түсіндіреді.

Мұхтар Әуезов: “Абайдың өз шешесі Қаракесек ішінде Бертис бидің тұқымы болады. Ұлжанның әкесімен бірге туысқан ағалары – Қонтай, Тонтай – Орта жүзге қалжыңымен тегіс аты жайылған, белгілі мысқылшыл, тапқыш, күлдіргі болған. Бұл әдет Бертис, Шаншар руына түгел жайылған мінез”, – деп. Шаншар-кісінің есімі, ру аты екенін анық, ашық жазған. (Абай. Толық жинақ. 1933, 343-бет).

Жазушы, әдебиетші, тарихшы ғалымдар Шаһкәрім шежіресіне әр кезде көңіл бөліп, өздерінің зерттеу еңбектерінде пайдаланып отырған. Мысалы, Сәкен Сейфуллин “Қазақ әдебиеті” (Бірінші кітап. “Билер дәуірінің әдебиеті”, 1932 ж.) кітабында Ахмед-Алаша хан туралы айта келіп, Шаһкәрім шежіресіне сілтеме жасайды. Және “Қобыланды батыр” жырына талдау жасай отырып, Сәкен былай дейді: “Белгілі қазақ шежірешісі, ақын Шаһкәрімнің шежіресінде Қобыланды батыр болған адам. Мұны Шаһкәрім шежіресі толық айтады. Оның айтуына қарағанда, Қобыланды батыр – қазақ атаулы елдің ноғайлы атымен жүрген заманының адамы. Шаһкәрім шежіресі бойынша, Қобыланды батыр Арғын Дайырқожа биді өлтіргенде, Дайырқожаның әкесі Қыдан деген ақын жылап, баласына мына бір жырды айтқан екен дейді:

...Қара қыпшақ Қобыландыда
Нең бар еді құлыным!
Сексен асып, таяғанда тоқсанға,
Тура алмастай үзілді ме жұлыным.
Адасқанын жолға салдың
Бұл ноғайлы елінің.
Аққан бұлақ, жанған шырақ,
Жалғыз күнде құрыдың!
Қара Қыпшақ Қобыландыда
Нең бар еді, құлыным!”

Міне, мұнда қазақ атаулы рулардың ол кезде ноғайлы болып жүргенін айқын айтады.

Бұл уақиға Шаһкәрім шежіресінің 31-бетінде айтылады. Шаһкәрім одан кейін былай дейді:

“...Қыдан тайшы деген өлеңші, ақын дегені. Біздің қазақтың Арғын атасы Қотан ақын дейтіні осы. Және бұл сөзге бір дәлел Арғын Жанақ ақынның Уақ Жарқын биге

айтқан өлеңі. Жарқын би: — Атаңда ақындық бар ма еді, — дегенде, Жанақ айтыпты:

Алашта Арғын аға болған зерек,
Өзгеден ол кісінің жөні бөлек.
Арғынның түп атасы ақын Қотан
Өлеңге бізден ұста болса керек...”

(Шежіре, 31–32-бет).

Шежіредегі осы мағлұматты Әлкей Марғұлан өзінің “О носителях древней поэтической культуры казахского народа” атты мақаласында келтіреді. Бірақ, Ә.Марғұлан Шаһкәрім шежіресіне сілтеме жасамаған және Жарқын биді қазіргі Абай ауданының адамы деген. Дұрысы Жарқын қазіргі Жаңасемей ауданының адамы. Өлендегі: Алашта Арғын аға болған зерек” деген жолдағы екі сөзді өзгертіп: “Ертеде Арғын ата болған зерек” деп берген.

Сәбит Мұқанов та шежірені атамай және ешбір сілтеме жасамай, былай деп жазады: “Қазақ арасында “Арғын атасы Қотан ақын” дейтін мөтел бар, сол “Қотан” дегені осы Қодан. Қоданның ақын болғандығы туралы ХІХ ғасырдың ортасында жасаған, Арғын руынан шыққан Жанақ ақынның бір ауыз өлеңі бар. Уақ руынан Жарқын деген би Жанақ ақынға “Атаңда ақын болған кім бар?” деп сұрау қойғанда, Жанақ:

Алашта Арғын ата (?) туған зерек,
Өзгеден сол кісінің жөні бөлек.
Арғынның түп атасы ақын Қотан
Өлеңге бізден ұста болса керек...”

(“Жарқын жұлдыздар”. 1964 ж., 161–162-беттер).

Жоғарыда айтылған С.Сейфуллиннің Шаһкәрім шежіресінен келтірген Дайырқожа, Қобыланды батыр жайындағы мағлұматын және Ә.Марғұлан мен С.Мұқановтың шежіреден алған деректерін Мұхтар Мағауин “Қобыз сарыны” (1968) монографиясында, Шаһкәрімге сілтеме жасай отырып, дұрыс берген (“Қобыз сарыны”, 12-13-бет). Тек өлеңіндегі: “Арғын аға” деген сөзді “Арғын ата” депті.

Сәбит Мұқанов “Жарқын жұлдыздар” (1964) атты монографиясында Абайға арналған бөлімінде Шаһкәрім шежіресіндегі тарихи мағлұматтарды мол пайдаланған. Бірақ ешбір жерде Шаһкәрім шежіресі аталмайды, шежіреге

сілтеме жасалмайды. Бірнеше ғана мысал келтірейік. “Абайдың ата тегі” деген тарауында С.Мұқанов былай деп жазады: “Арғын” деген аттың қайдан шыққаны туралы ғылымда мынандай жорамалдар бар: ескі қытай тарихында, монғолдардың батысында (?) көшіп жүретін, түрік тұқымдас “Бай-Егу” дейтін ел бар. Қытайлар “р” дыбысын айтпайды және сөздің аяққы дыбысын тастап сөйлейді. Егер “Бай-Егудің” ортасына “р” әрпін қойса, аяғына “и” қосса “Бай-Ергун” боп шығады. Бай – қытайда “зор”, “ұлы” (түрікше “улуғ” деген сөз) деген мағынада. Олай болса – Бай-Ергун” – “Ұлы-Ергун”, яғни “Улуғ-Ергун” болады...” (“Жарқын жұлдыздар”, 159-бет).

“Арғын” деп не себептен аталғаны туралы орыс жазушылары әр түрлі сөз айтады. Соның ішіндегі қисындысы түрік Орхонский надписьтағы “Улуғ-Ергин” деген сөз сықылды көрінеді. Бұрынғы заманда осы “Улуғ-Ергин” деген тап моңғол жұртының күншығысында жүрген. Оны қытайлар “Бойе-гу” дейді. Себебі, қытайда “р” харпі жоқ және сөздің аяғындағы харіпті тастап айтатұғын әдеттері бар. “Байе-гудің” ортасына “ра” қосып, ақырына “нон” харпін қосса, “Бай-ергун” болады. “Бай-ергун” һәм “Улуғ аргу” – екеуі де “Улуғ аргу” дегенге келеді (Шежіре, 61-бет).

Және Сәбит Мұқанов былай дейді:

“Тарихта Арғын-аға деген кісі болған. 1262 жылы Шыңғысханның кенже баласы Толы Харасан деген елге Ойрат атанған елден Арғын-аға деген кісіні хан сайлаған...” (“Жарқын жұлдыздар”, 159-бет). Бұл да Шаһкәрім шежіресінен алынған дерек.

Шаһкәрім былай дейді: “...Менің өз ойымша, біздің осы Орта жүздегі Арғынның атасы Әбілғазы ханның шежіресінде айтылатұғын Ойрат Арғын аға деген кісінің нәсілі болса керек. Оның мәнісі мынау: “Шыңғысханның кенже баласы Толы үлкен хақан болған кезде, Ойрат атанған елден Арғын-аға деген кісіні Харасан деген жерге хан қойған. Сол мұсылманша 440 жылы, орысша 1262 жылы еді...” (Шежіре, 62-бет).

Сәбит Мұқанов тағы да былай деп жазады:

“1822 жылы жоғарыда аталған “Сібір қазақтарын басқарудың уақытша ережелерін” шығарады. Бұл ережеге наразы болғандар, Россияға бағынбаған жаққа көшуге қобалжып кейбір елдер көшіп жатқанда, Балқаш көліне құятын Тоқырауын өзенінің бойында отырған Тобықтының Дадан дейтін руының биі Қараменде Шыңғыс тауында отырған Мұсабай руының биі Кеңгірбайға өлеңмен былай сөлем айтады:

Басында Сырдан шығып Орға келдік,
Табан тиіп жүре алмай зорға келдік.
“Қол (?) алдынан құрулы талқы” деген,
Бұл жаққа баққа келмей, сорға келдік?
Сәлем де, Кеңгірбайға, кел кетелік.
Мықты сабаз атанды терлетелік.
Мұсылманның жұртына маңдай қойып,
Аты жақсы дариядан әрі өтелік.

Кеңгірбай бастаған Шыңғыс тауындағы Тобықты Қараменденің ол сәлеміне қызбайды”. (“Жарқын жұлдыздар”, 166–167-б.).

Сәбит Мұқанов бұл мағлұматты Шаһкәрім шежіресінен алса да, анахронизмге ұрынып қалған. ХҮІІІ ғасырда болған уақиғаны ХІХ ғасырдағы мәселемен шатастырып алған.

Шаһкәрім былай дейді:

“1723 жылы қалмақтан жеңіліп, “Ақтабан шұбырынды” көріп, Орта жүз Ешім (Есіл), Нұра, Сарысуға барғанда, біздің Тобықты Орынбордың бергі жағында Ордың Қарағашына барған. Оман да әрі барған Кіші жүз қазағы орысқа қарамақ болыпты деген соң, сонан қорқып Тобықты көшіп, Ырғыз, Торғай өзендеріне келген. Сонда біздің төртінші атамыз Ырғызбай менен інісі Торғайда туып, аттарын сол өзен атымен қойыпты. Онан және бері қарай көшіп, Мамай батыр бастап, осы Көкен, Орда, Доғалан, тауларының ортасына келіпті. Сол кезде Орта жүз де орысқа қарамақ болды дегенде, Дадан Тобықты Қараменде бидің біздің Кеңгірбай биге сәлем айтқан өлеңі мынау:

Басында Сырдан шығып, Орға келдік,
Табан тиіп жүре алмай зорға келдік.
“Құл алдынан құрулы талқы” деген,
Бұл жаққа баққа келмей сорға келдік.
Сәлем де, Кеңгірбайға кел кетелік,
Мықты сабаз атанды терлетелік.
Мұсылманның жұртына маңдай қойып,
Аты жақсы дариядан әрі өтелік”

(Шежіре, 44-бет).

Мұхтар Әуезов те Абайға арнаған әдеби және ғылыми зерттеу жұмыстарында Шаһкәрім шежіресін және басқа еңбектерін де орынды пайдаланып отырған. Шаһкәрім мен Мұхтардың жалпы қарым-қатынасы, творчестволық байланысы өз алдына бір әңгіме.

Шаһкәрімнің “Күр шежіре деменің мұның өзін, ойлаңыз ғибрат алып әрбір сөзін”, — дегенін өнегелі өсиет деп біліп, Шаһкәрім шежіресін ғылым тұрғысынан арап, терең зерттеп оқып, ғибрат алуымыз керек.

Шаһкәрім шежіресінің құрылысы. Кіріспесі “Шежіреден бұрын” деп аталған. Кіріспеден кейін “Шежіре басы” деп тақырып қойып, мұнда ол түрік тарихшысы Нәжіп Ғасамбектің, Әбілғазы Баһадүр ханның т.б. шығыс тарихшыларының еңбектеріне шолу жасап, талдайды (4–27-бет). “Қазақтың қайдан шыққаны” деген тарауында “түрік” сөзінің төркінін баяндаудан бастап, қазақтың шыққан тегінің тарихын, басынан кешкен дәуірін баяндап, 19 ғасырға дейін әкеліп: “Ақырында 1868-інші жылы жаңа закон шыққан соң, қазақ біржолата орыс заңына қарады”, — дейді (28–48-беттер).

Шежіре кітабының 49-бетінен үш жүздің және негізгі-негізгі рулардың (қаңлы, қыпшақ, керей, наймам, уақ, төлеңгіт, тарақты, арғын) шежіресін қысқаша баяндай келіп, “Орта жүздегі арғынның рулары” деп аталған тақырып кеңірек баяндалады (63-75-беттер).

“Хан шежіресі” (73-80-бет), “Шыңғысхан шежіресі” (80-91-бет) баян етіліп, “Стамболдағы ғұсманлы түрік хәм сұлтандалары”, “Фарсыдағы хәм Закавказдағы түрік нәсілі” туралы жазылады. “Сарт”, “Өзбек” атаулары жайын сөз ете келіп, “Ноғай” шежіресін кеңірек баяндайды. “Башкүрт”, “Қалмақ хәм тілеуіт”, “Түрікмен”, “Якут”, “Ұранқай” шежіресін сөз етеді. “Енесейдегі түрік”, “Күншығыстағы түріктер” тарихын баяндап барып, “Түрік, қырғыз, қазақ хәм хандар шежіресі” аяқталады. Шежіренің соңында: “Мақсұд”, “Қазақ”, “Насихат”, “Тағы сорлы қазақ” және “Қош” деп аталатын бес өлеңі жарияланған.

Шаһкәрімнің әлі жарияланбаған “Қазақтың түп аташы” деген өлеңмен жазылған шежіресі де бар.

* * *

Шаһкәрімнің 1878 жылдан бастап, 1904 жылға дейінгі жазған өлендері “Қазақ айнасы” (бірінші бөлім) деп аталып, 1912 жылы жеке кітап болып Семейде басылып шықты. “Қазақ айнасының” қара сөзбен жазылған екінші бөлімінің қолжазбасын Шаһкәрімнің баласы Ахатты 1937 жылы НКВД тұтқындаған кезде алып кеткен.

1888 жылы жазылған “Қалқаман-Мамыр”, 1891 жылы жазылған “Ендік-Кебек” атты тарихи дастандары да 1912 жылы Семейде басылып шығады. 1911 жылы Орынборда басылып шыққан шежіресі және “Мұсылмандық шарты”

кітаптары - екі жылдың ішінде жарық көрген бес кітабы арқылы бұрын да елге әйгілі Шаһкәрімнің даңқы халық арасында кең жайылды.

Шаһкәрім 1907 жылы Азербайжанның ұлы ақыны Мухаммед Сүлейменұлы Физулидың (1494–1563) бүкіл әлемге әйгілі “Ләйлі-Мәжнүн (1537) поэмасын еркін аударған. Поэманың кіріспесінде:

Біле ме біздің қазақ ғашық жайын,
Ұқсаңыз білгенімше сипаттайын.
Ғашықтық махаббаттың ең күштісі,
Жүрекке қатты орнығар басқан сайын.

Әркімде ондай ғашық жаралмайды,
Шын асыл көп халыққа таралмайды.
Мәжнүннің Ләйліменен сыры қиын,
Еш адам байыбына бара алмайды.

Талай жан оның сырын ұға алмаған,
Ойсыздың жүрегіне жұға алмаған.
“Тез оңар әсіреқызыл” болмаған соң,
Әр елге өлең болып шыға алмаған.

Бұрынғы бәйітшіні білемісің,
Мен айтсам, оның кім деп күлемісің.
Сабырбай, Жанақ, Шөже, Кеншімбай деп,
Түк білмей онан өзге жүремісің.

Науаи, Сағди, Шәмси, Фзули бар,
Сайқали, Қожа Хафиз, Фердаусилар...
Бәйітші елден асқан шешен болып,
Әлемге сөздің нұрын жайған солар.

Мәжнүннің Ләйліменен жоқ жұмысы,
Әне сол шын ғашықтың қылған ісі.
Бұлардың әфсәнәсін жазған адам –
Фзули Бағдади деген кісі.

Ондай ғып еш бәйітші жаза алмаған,
Нақысын шын келтіріп қаза алмаған.
Кітабын Фзулидың іздеп тауып,
Кез болды былтырғы жыл азар маған.

Мен оның келтіре алман мыңнан бірін,
Айтуға тіл жетпейді тәтті жырын.
Мәжнүннің атын білер, жайын білмес,
Қазаққа ұқтырайын біраз сырын, –

дейді Шаһкәрім ақын.

Шаһкәрімнің “Ләйлі-Мәжнүн” поэмасы тұңғыш рет “Шолпан” (Ташкент) журналының 1922–1923 жылғы сандарында жарияланды. Поэманың Шаһкәрім берген қолжазбасын “Шолпан” журналына Мұхтар Әуезов апарып (1922) тапсырған.

“Шолпан” журналында басылған “Ләйлі-Мәжнүн” поэмасының шырқы бұзылып, сапасыз болып шыққанына қатты ренжіген Шаһкәрім Семейде шығатын “Қазақ тілі” газетіне хат жазып жариялаған:

“Қазақ тілі” газетінің басқармасына өтініш

Төменгі сөзіме газетіңізден орын берсеңіз екен. Баяғы түріктің атақты ақыны (поэт) Фзули өлеңінің басында айтқан: “А, Құдай! Менің өлеңімді үш түрлі антұрғаннан сақта. Бірінші, өннің ретін білмейтін кісіден сақта, себебі: ондай кісіге айтқан жақсы өлең де жаман көрініп, байыбына бара алмайды. Екінші, күншілден сақта, оның себебі: жақсы өлеңімді жамандап, теріс мағыналап, халықтың жүрегіне азғыру салады. Үшінші, қате жазушыдан сақта, оның себебі: менің “көз” деп жазғанымды “көр” деп жазып, ашық көзімді соқыр көрсетеді”, - деген.

Сол айтқандайын, Ташкенттегі “Шолпан” журналы менің өлең қылған “Ләйлі-Мәжнүн” әңгімесін соншалық көп қате қылып басыпты. Оны түзету қайтадан бір кітап жазғаннан қиын.

Кей өлең мүлде жоқ, кейінің жартысы жоқ, өріп қатесі есепсіз көп. Өлеңімді: соқыр, ақсақ, шолақ қол қылыпты. Өлеңнен хабары бар кісі оқыса, ол менің кемшілігім емес екенін білер. Шаһкәрім (“Қазақ тілі”, 1924 жыл, N 13 (412).

“Ләйлі-Мәжнүн” поэмасын Сәкен Сейфуллин 1935 жылы жеке кітап етіп бастырып шығарды.

А.С.Пушкиннің “Дубровский” атты повесін Шаһкәрім “Дубровский әңгімесі” деп атап, 1908 жылдары өлеңмен аударған. Бұл шығармасы 1924 жылы жеке кітап болып, араб әрпімен басылып шықты. “Дубровский әңгімесін” аударған жылдары Пушкиннің “Метель” деген әңгімесін “Боран” деп атап, оны да өлеңмен аударған. “Боран” “Әдебиет майданы” журналының екінші санында, 1936 жылы жарияланған.

“Жасымнан жетік білдім түрік тілін” дейтін Шаһкәрім кейін араб, парсы және орыс тілін меңгеріп алған. Сөйтіп төрт халықтың тілін жетік білген ақын. Шығыс және орыс әдебиеті классиктерінің шығармаларын түпнұсқасы бойынша қазақ тіліне емін-еркін аударған.

Әлемге әйгілі, “Шираз бұлбұлы” атанған Қожа Хафиздің (1325–1389) терең сырлы лирикасын (газелдер) парсы тілінен аударған (көлемі 300 жолдай өлең). Америкадағы құл иелену озбырлығы туралы жазған “Хижина дяди Тома” романын “Том ағайдың балағаны” деп атап, көркем қара сөзбен аударған.

Шаһкәрім көркем шығарманы басқа тілден аудару мәселесіне аса жауапты қараған жазушы. Аударма туралы пікірі:

– Ақын, жазушы өзінің жазған тума шығармасына жауаптылықпен қарау қажеттілігі сөзсіз. Ал өте жауапты нәрсе – біреудің шығармасын аудару. Бұған өте шеберлік керек.

Шығарманы аударушы адам, сол шығарманың барлық мазмұнын түсінумен қатар, жазушының нәзік сезімін, шеберлігін, шығарманың қандай күйде, қандай рухта жазылғанын жақсы білу керек. Демек: аудармашы сол аударманың авторынан ой-санасы, сезімі төмен болса, онда аударма дәл болып шықпайды. Шығарма аударылғанда рухынан айырылып қалса, онда аудармашының жазушыға қиянат істегені болады, – дейді.

Шаһкәрім аударма жұмысынан өмірінің ақырғы кезеңіне дейін қол үзбеген.

Лев Толстойдан: “Асархидон-Лаэли” (қара сөзбен), “Үш сауал” (қара сөзбен), “Крез патша” (өлеңмен) әңгімелерін аударған. Күншығыс әңгімесінен: “Ұждан” (қара сөзбен), “Пан-Жи-Зан-хан” (өлеңмен), “Қолшатыр бұйрығы” (өлеңмен) әңгімелерін аударған. Бұл әңгімелер 1924 жылы аударылған.

Осы алты әңгімені аударғандағы мақсатын ақын ашып айтып, былай дейді:

Алты әңгіме оқуға жайың бар ма?
Ұсындым жаңа өспірім ғалымдарға.
Әншейін бос сөз демей ғибрат ал,
Ой жібер ішкі сырын пайымдарға.

Алдыңғы біз ел жедік обал демей,
Зарлады талай момын, талай кедей.
Нәпсі, мақтанға алданба, қарақтарым,
Үміті кім бұл елдің, сендер емей.

Орыс, қазақ адамның бәрі бірдей,
Ешкімді алалама оны білмей.
Кем-кетікке қарасу ар міндеті,
Халқыңа пайда тигіз босқа жүрмей.

Жаныңды аяй көрме жардамынан,
Сөйткенде арың шығар арманынан,
Өйтпесе бұл өмірің артық емес,
Төніңді топырақ басып қалғанынан.

Шаһкәрім Лев Толстойды нағыз әділеттің, анық ардың иесі деп танып, оның данышпандығын, ұлы адамгершілік қасиетін адал жүрек, ақ көңілімен ардақтап, өзін Толстойдың шәкіртімін деп білген. Абай өлгеннен кейін Толстойды ұстаз тұтып, одан ақыл сұрап хат жазған. Толстойға хат жазып, одан хатына жауап алғаны туралы Шаһкәрім былай деген:

Толстойдан үш сұрақ сұрадым. Толстой сұрақтарыма өте қымбатты жауап қайырды. Әсіресе, сол жауаптары мені толғандырып, ғибрат алатын сабақ болып, көңілімде орнап қалды. Бірінші сұрағым: Адамның арына тиетін, өзім білетін жағымсыз қылықтардың бәрін тізіп жаздым да, осылардың ішінде және Сіз білетін, арға ең ауыр тиетін не? - дедім. Толстой бұған:

— Осы тізіп жазғаныңыздың бәрі де адамшылық арға тиетін нәрселер. Менше, арға ең ауыр тиетін бір іс бар. Ол: егер адам көпшілікке не жалпы қоғамға зиян келтіретін істі хақиқат біліп, соны үш нәрседен қорғанып, сол хақиқатты айтпай қалса, сол арға өте ауыр тиеді. Бірінші, сен өте бай болып, сол хақиқатты айтсаң, малыңа, байлығыңа зиян тиетін болса, екінші, сен мансап иесі болып, сол хақиқатты айтсаң, мансабыңнан айрылатын болсаң, үшінші, сол хақиқатты айтсаң, басың жазаға тартылатын болса. Міне, осы үш түрлі зардаптан қорғанып, көпке зиян келетін хақиқатты біле тұра айтпай қалсаң, арға ең ауыр тиетіні осы, — деп жауап берді.

Екінші сұрағым: ірі шығармалар жазуға бет алдым. Бұған қандай кеңес бересіз? — деп, көлемді шығарма жазу жайында ақыл сұрадым. Толстой бұған:

— Көп адамдар қатысқан шығарма болсын не ұсақ әңгіме болсын, алдымен сол әңгіменің уақиғасына, іс-әрекетіне жазушы өзі араласқандай жетік болуға керек. Сол уақиғаның ізі, сыры қоғамға байланысты әрекетіне жазушы өзі араласқандай жетік болуға керек. Сол уақиғаның жайы жазушыға айнадай айқындалып, сезіліп тұрғандай болуы керек. Олай болмаған күнде, әңгіме дәл, қызықты болып шықпайды. “Көлеңкеге пішкен тон бойға шақ келмейді”, — деген мақалды жазушы ойдан шығармауға керек. Ішіне араласпай, сырттай ой-жотамен жазған шығарма шындыққа жанаспайды, қызықты болып шықпайды, — деп жауап жазды.

Үшінші сұрағым: жазушы, оның ішінде мен, өз жазғанымның дұрыс, терісін сынай алмаймын. Өз шығармасының қатесін қандай әдіспен көріп, сынап, түзетуге болады?

Үшінші сұрағыма Толстой:

– Жазушының артық қасиеті – өз қатесін көріп, оны түзей алуы. Бұл әркімнің қолынан келе бермейді. “Біреудің қатесін біреу көреді” деген бар. Бәрінен де адам өз қатесін өзі түзегені артық. Өз қатесін өзі түзей алатын қасиет адамның өз бойында бар. Ол – адамға біткен ақ жүрек. Егер адам өзі істеген ісін, жазған сөзін ақ жүрегіне сыната білсе, ақ жүректің нәзік сезімін ашып бере алады. Ақыл толғауынан өткен қорытындыны жүрек елегінен өткізу керек. Жүрек ықпалына беріліп дағдыланған адам өз мінін де, біреудің мінін де көре алады. Сондықтан, әділ сыншын – ақ жүрегің, – деп жауап берді. Осындай ақыл, кеңес берген Толстойды мен ұстазым деп бағалап, ардақтаймын, – дейді Шаһкәрім. Сондықтан Толстойға арнаған өлеңінде:

Танбаймын, шәкіртімін Толстойдың,
Алдампаз, арам сопы кәпір қойдың.
Жанымен сүйді әділет, ардың жолын,
Сондықтан ол иесі терең ойдың.

Толстой кәпір емес, кәпір өзін,
Дін емес, бәрі алдау айтқан сөзін.
Көңілің соқыр надансың, бейілің қара,
Нұр жарығын қалайша көрсін көзің.

Көнбеймін дінді теріс бұрғаныңа,
Сопының бара қойман құрбанына.
Хақиқат сырымды айтсам, Толстойдың
Алмаймын мың сопыны тырнағына.

Адаспайсың ақылды, арлыға ерсең,
Жолай көрме, жылмайы сопы көрсең.
Тапқыр, адал, ақ ниет адамдардың,
Алданбайсың артынан ере берсең.

Жазушылық қызметінде Абай мен Толстойдың дәстүрін берік ұстаған Шаһкәрім ешкімнің де беті-жүзіне қарамай, шындықты жазудан, анық ақиқатты ашық айтудан тайсалмаған, мал-басыма зардабы тиер деп, қобалжымаған да қорықпаған. Ақынның бұл қасиетін оның шығармаларынан айнытпай танимыз.

Шаһкәрім, Толстой айтқандай, “өзі істеген ісін, жазған сөзін ақ жүрегіне сыната білген” адам. Ертеде жазған, жарияланған еңбектерін қайта қарап, қатесі болса мойындап, кемшілігін түзетуге батыл барған.

Шаһкәрім өмірінің ақырына дейін, өзі жазған шығармаларын қайта қарап, қатесін өзі тауып мойындап, кемшілігін толықтырып түзеумен болған. Мысалы, өлер алдындағы жазған бір хатында: “...Шежіренің бір жыртылып қалғаны табылып, бұрынғы басылғандарында қате һәм қосылмаған сөздер бар болғандықтан, көшіріп, түзеп жатырмын”, – дейді. Ақын өзінің бір өлеңінде:

Дұрыс деме, құр ойлап,
Ақылға сынат, сабыр қыл.
Жығылмайтын дәлел тап,
Бірезу болма өзімшіл.
Мінінді тапса, кім сынап,
Аяғына, бар, жығыл.
Қап, бәлем деп, көкті ұнап,
Сақтай көрме ойға зіл.
Тікенің болса бойында,
Ауырса да өзің жұл, –

депті.

* * *

Енді ақынның өмірбаянына қайта оралайық. 1917 жылы февраль революциясы жеңіп, патша өкіметі құлағаннан кейін тамыз (август) айында Орынборда Бірінші жалпықазақ съезі өткізіліп, съезде қабылданған қарар бойынша, Қазақстанда Алаш партиясы құрылып және губернияларда, уездерде партияның облыстық Комитеттері ашылады. “Қазақ” газетінің 1917 жылы 2 желтоқсандағы санында Семейде Алаш партиясының облыстық Комитеті ашылғанын хабарлап, Комитетке кірген кісілерді атайды. Олар: “Әлімқан Ермеқұлы, Райымжан Мәрсеқұлы, Имам Әлімбекұлы, Ақыметжан Қозыбағарұлы, Турағұл Абайұлы, Халел Ғаббасұлы, Сыдық Дүйсембіұлы, Әлихан Бөкейханұлы, Мұстақым Малдыбайұлы, Анияр Молдабайұлы, Бирахмет Сәрсенұлы”. Бұлардың ішінде төртеуі: Ақыметжан, Турағұл Абайұлы, Халел, Аниярлар Абай елінің адамдары, ұлы ақынның шәкірттері. Абайдың ақын шәкірттері түгелдей Алаш партиясын қолдаған. Мысалы, Семей уездік земствосының мүшелері 1917 жылы “Сарыарқа” (Семей) газетінің 26-санында халыққа үндеу жариялаған. Үндеуге қол қойғандардың ішінде Абайдың ақын шәкірттері Көкбай Жанатайұлы мен Иманбазар Қазанғапұлы да бар. Үндеудің қорытындысында:

“Біз Алаш партиясының соңынан ереміз, анық көшбасшыларымыз сонда”, – деген.

Сөйтіп, Шаһкәрім бастатқан Абай шәкірттері Алаш партиясын, оның басшыларын қазақ халқының нағыз жанашыр қамқоры деп таныған, шексіз сенген.

1917 жылы 5—13 желтоқсан күндері Орынборда өткізілген Екінші жалпықазақ съезіне Шаһкәрім айрықша арналып шақырылады.

“Сарыарқа” газетінің 1918 жыл, 25 қаңтардағы санында съездің үлкен қаулысы жарияланған. Сол қаулыдан үзінді келтірейік:

“...бүкіл қазақ-қырғызды билейтін өкімет керектігін ескеріп съез бірауыздан қаулы қылды:

I. Бөкей елі, Орал, Торғай, Ақмола, Семей, Жетісу, Сырдария облыстары, Ферғана, Самарканд облыстарындағы және Амудария бөліміндегі қазақ уездері, Закаспий облысындағы және Алтай губернасындағы іргелес болыстардың жері бірыңғай, іргелі. Халқы қазақ, қырғыз. Хәлі, тұрмысы, тілі бір болғандықтан өз алдына ұлттық жерлі автономия құруға.

II. Қазақ-қырғыз автономиясы “Алаш” деп аталсын.

...ҮІ. Алаш облыстарын қазіргі бүліншіліктен қорғау мақсатымен уақытша ұлт Кеңесін құруға. Мұның аты Алаш Орда болсын.

...Алаш Ордасының уақытша тұратын орны Семей қаласы. Алаш Орда бұл күннен бастап, қазақ-қырғыз халқының билігін өз қолына алады.

...Осы күнде мемлекет ішінде бассыздық, талан-тараж, қырылыс-талас болып жатқанын ескеріп, қырғыз-қазақты мұндай бүліншіліктен қорғау үшін съез төмендегі қаулыны қабыл етеді:

Ешбір тоқтаусыз милиция түзеуге кірісуі тиіс...”

Шаһкәрім Алаш Орданың қазысы, яғни биі болады.

Түзелер деп қазағым,
Николай құлап, өлген соң,
Тағы да тартып азабын
Алпысқа жасым келген соң.
Құлдықтан қазақ босады,
Білмеймін қайдан тосады,
Күн шыққанға ұсады,
Бостандық сәуле берген соң.
Оқыған жастың етегін,
Қабыл алдым жетегін.
Босқа жатып нетемін
Бостандық туын көрген соң, —

дейді ақын.

Семейде милиция құрылуына байланысты болған бір қайғылы уақиға туралы Бейімбет Майлиннің “Сарыарқа” газетінің 1918 жылы 18 наурызда жарияланған үлкен мақаласының Шаһкәрімге де тікелей қатысы болғандықтан, сол мақаладан үзінділер келтіреміз. Мақала “Тұңғыш құрбан” деп аталған.

“Соңғы жалпы қазақ-қырғыз сиезінің қаулысы бойынша, Семейде атты-жаяу милиция құрылған еді. Мұны соңғы кезде болшебектер ұнатпай, “Ойыныңды тоқтат, мылтықты бер” деп, мінез көрсетіп жүрді. Оған біздің милиционерлер-қорғаушылар өз жүректерінде ұлт сақтаудан басқа ешкімге қастық қылатын ниеті болмаған соң, қарсы да келмеді, ойынын да тоқтатпады.

6 мартта, таңертең сағат 9 шамасында Алаш қаласында (қазіргі Жаңасемей. — Қ.М.) мылтықсыз ойнап жатқан атты қорғаушылардың жанына 10—15 солдат келіп, еш себепсіз мылтықты бір-екі басып қалады. Ешкімге оқ тимейді. Мылтық дауысы шыққан соң, бірліжарымды жігіт қашуға айналғанда, милиция бастығы, учительский семинария шәкірті Қазы Нұрмұқамбетұлы айғайлап: “Қайда барасыздар? Жазықсыз өлсек өлейік, бәрімізді қырмаз” деп, тоқтау айтып, өзі орнында тұрды. Сол арада мылтық үсті-үстіне атылып, Қазының өзіне де, атына да оқ тиді. Оқ жүректен тиген. Есіл жас сол арада жан тапсырды.

Марқұмның жолдастары ботадай боздап, басын құшақтап, шуласты. Көрген, естіген жан қайғырды... ертеңінде халық көп жиналып, жаназасы шығарылды...

Қабірге қойып, құран оқылып болғаннан кейін, Шаһкәрім ақсақал халыққа қарап, сөз сөйледі:

“Әлеумет! Мынау жатқан кім, білесіңдер ме? Бұл ұлты үшін шыбын жанын құрбан қылған алаш азаматының тұңғышы. Мұны өлді демендер, бұл өлген жоқ. Бұл күнгі және мұнан соңғы “ұлтым” деген азаматтар, мына мен сияқты болып, “ұлтым” деңдер деп, өзінің ұлтшылдығын сөзбен емес, іспен көрсетті.

Марқұмның аты да Қазы еді. Қазы - би деген сөз. Қазы билігін айтып кетті.

Қарағым, Қазы, өліміңе өкінбе! Арманың жоқ. Құдай алдында да, жұрт алдында да сенің орның бөлек.

Оқығандар! Жастар! Мынау жолдастарыңды ұмыта көрмеңдер. Мұның үй-ішінің міндеті сендердің мойындарыңда. Бір кішкентай көзінің қарашығы, бір жасар ұл баласы қалыпты. Соны тәрбиелеп, адам қылу бәріңнің — барлық

алаштың мойнына парыз. Және өздерің де бұл оқиғаға қажымандар. Құдай тағала Алашқа шын ұл бергеніне бүгін ғана көзім жетті: Алпыс жасқа келгенде мұндай ұлты үшін жанын қиып, құрбан болатын азаматты көрермін деген үмітім жоқ еді. Көрдім. Енді бүгін өлсем де, арманым жоқ.

Қарағым, Қазыжан! Қадірінді біліп, құрметтей алма-сақ, кешу қыл, қош. Қабірің нұрлы болсын!” – деді.

Жиылған әлеумет жылап-еңіреп жіберді.

Сонан кейін Міржақып тұрып, мынаны айтты:

Мынау кім жатқан, әлеумет,
Жас қабірді жамылып?
Мұнша ардақты кім еді,
Тұрсындар бәрің жабығып,
Жалғызы ма еді біреудің,
Тілеп алған зарығып.
Байы ма еді бұл елдің,
Құрметтейтін жабылып?
Би мен бектің бірі ме ед,
Жылардай жұрты сағынып?
Ханзада яки Сейіт пе,
Карашы шулар қамығып?
Жоқ, әлеумет, бұл жатқан:
Жалғыз да емес,
Бай да емес,
Биі де емес,
Бек те емес,
Сейіт те емес
Хан да емес,
Бусанып жатқан жас қабір,
Иесін мұның айтайын:
Мақсұты ұлттың жолына,
Туын ұстап қолына,
Жас өмірін пида еткен,
Жар-жолдасын күйзелткен,
Алаштың адал баласы,
Армансыз өлген данасы.
Жүректен жалғыз оқ тиген,
Жаза баспай, дөп тиген.
Алаштың бұл құрбаны –
Аяулы жолдас, Қазы жас.
Қош бауырым, жолдасым!
Армансыз сенің өз басың.
Қабыл болып құрбаны,
Алашты Құдай оңдасын!

Жиылған халық қамығып, көңілі босап, көзіне жас алды. Бұлардан кейін Райымжан, Жанғали қажы, Мұтақым сөз сөйледі.

Ақырында Қазының бірге оқып жүрген жолдасы Жүсіпбек (Аймауытұлы. — Қ.М.) еңіреп тұрып: “Жан бауырым, жолдасым! Қош бол, жасаған алдыңды өзіңе, артыңды бізге қайырлы қылсын! Талаптандың, талпындың, оқып қатарға кірдің. Бұл күнде мынадай мезгілсіз қазаға душар болдың. Өкінбе, ұлтың үшін туып едің, ұлтың үшін өлдің. Кеуденде бір-ақ арманың кетті, ешкімге оқ атып, қылыш суыра алмай, жазықсыз оққа ұштың. Тым болмаса ұлтыңның бақытының шетін көре алмай кеттің. Қош бауырым, жолдасым, қош”, — деп, көзінің жасын тыя алмай, сөзін өзер тоқтатты.

Сөйтіп 7 мартта бейсенбі күні Алаштың тұңғыш құрбанын баянды сапарына жөнелтіп, жұрты тарқасты.

...Қазы марқұм жасы 22-де, Семей уйезі, Еңірекей болысында, Сыбан деген рудан еді. ...1915 жылы семинарияға түсті. Оны ендігі жылы бітіремін деп жүргенде, ұлт тілегін зор көріп, бірге оқып жүрген жолдастарымен милициеге жазылды. Қыс ортасынан бері атты милициені басқарып тұрушы еді.

...Жастар ұйымы марқұмның жетісі толған күні жұртты шақырып, құран оқытты, дұға қылдырды.

Алаш аман болса, бұл тұңғыш құрбан ұмытылмас, тарихта аты қалар. Бірақ, біздің бұдан үлгі алып, жүрегімізді соның жүрегіндей қылуымыз керек.

Рухың шат болсын, шейіт болған Алаштың шын баласы! Біз де сенің ізіңде, қош, жолдасым!”

Осы оқиғадан кейін Алаш Орда көп өмір сүре алмады.

1919 жылы 1 желтоқсанда Семей облысында да Кеңес үкіметі орнады.

* * *

Кеңес дәуірінде де Шаһкөрімнің қаламы қолынан түскен емес. Ол көп жазды. Оның жазған шығармаларының тақырыбының өзін атап, тізіп шығу бұл мақалада мүмкін емес.

Ақын ертеректе жазған, қолжазба қалпында халыққа тарап кеткен шығармаларын жинақтап, баспаға әзірледі. 1907 жылы жазған “Ләйлі-Мәжнүн” поэмасының қолжазбасын 1921 жылы Мұхтар Әуезовке тапсырады. Поэма сол жылы “Шолпан” журналында (Ташкент) басылып шықты. 1908 жылы Пушкиннен аударған “Дубровский әңгімесі”

атты поэмасын Семейдің губерниялық қазақ баспа жұмыстарын қарайтын комиссия 1924 жылы бастырып шығарды.

Шаһкәрім баспасөз жұмысына да ат салысып, жазып тұрған. Мысалы, “Қазақ тілі” (Семей) газетінде 1924 жылы әдебиет сыны туралы жазған екі мақаласы жарияланыпты. Ол мақалалары: “Сын һәм сынауды сынау”, “Қазақ тілі” газетінің басқармасына өтініш” деп аталған. Бұл мақалалары қазір де маңызын жойған жоқ.

1925 жылы Семейде “Таң” журналы шыға бастағанда өз әнімен қоса екі өлең шығарып, жариялайды.

“Таң” журналында ертедегі шешендердің сөздерін жариялайды. Мысалы, “Қазыбек би сөзі”, “Ескі билік” (“Мөшеке би мен Бекболат”), “Қараменде мен Кеңгірбай”, “Шаһкәрім ақсақалдың айтуынша” деп журналдың үшінші санында жарияланған.

Көптеген өлең, әңгімелер және пьеса жазады. Ақан сері туралы шығарма және “Шыныбақ” атты поэма жазады.

“Әділ-Мария” атты романын 1925 жылы аяқтады. Романның қолжазбасы сақтаулы. Орыс, Шығыс ақындарының шығармаларын аудару жұмысымен шұғылданады. Әзірге бізге мәлім емес еңбектері де көп.

Шаһкәрімнің музыка саласындағы еңбегі өз алдына бір төбе. Ол жиырмадан астам ән шығарған. Музыка өнері туралы бірнеше өлең жазған. Бір өлеңі былай аяқталады:

Гомер ән сиқырын аңғартқан Сиреннен,
Қиялдаған оймен тереңнен.
Ол әннің жайын айтып берумен,
Күткен сондай әнді өреннен.

Шығардым әндер жаңалап,
Саларсың сынға саралап,
Ұнаса, ойладым, әншілер салсын деп,
Белгі болып бір мұра кейінгіге
Әнімнен де қалсын деп.

(Арнаулы әні бар).

Ақынның сан салалы мол еңбегін біз бұл мақалада айттып жеткізе алмаймыз.

Өзі еңбек сүйгіш ақын адал еңбек адамын шығармаларында мадақтаған, мақтаған. Арамтамақ, екі жүзді, арсыз атқамінер қуларды өткір тілмен түйреп, әшкерелеген. Сондықтан олар ақынға іштерінен қас болған, көре алмаған, сыртынан өсек-аяң жүргізген надан молдалар оны “кәпір” деген. Ақынның өзі: “найзаны тура саламын, аямай

мінін аламын. Ащы тілмен у тегіс — бәрін қылған маған қас”, — дейді.

Шаһкәрімді бұқара халық ерекше құрметтеп, адамгершілігі зор, адал жүрек ақынын ардақтаған.

1930 жылдан бастап, ақынның ақырғы кезеңі аса бір ауыр халде, қайғы-қасіретпен өтті. 1930 жылы 1 ақпанда ең алдымен Шаһкәрімнің үлкен баласы Ғафурды (Ғабдул-Ғафур) конфискелеп, Баязит деген баласымен бірге айдап апарып, Семей түрмесіне жабады. Ақпанның 7-і күні Шаһкәрімнің өзін конфискелеп, қамауға алады.

Түрмеде тергеусіз жатқан Ғафур ақырында өзін-өзі бауыздап өледі. Қайғы-қасіретке толы осы оқиғаны Шаһкәрім өзі жеріне жеткізе, толық жазыпты. Бұл қайғылы өлеңі еш жерде жарияланбағандықтан және ақынның ауыр хал үстіндегі көңіл-күйін, сезім-сырын терең сипаттайтын болғандықтан, өлеңнің толық нұсқасын қалың оқырман қауымға жеткізуді мақұл көрдік.

Мың тоғыз жүз отызыншы,
Февральдың бір жетісі —
Жүрекке салған от сөнбей.
Алтыншы июль тым ауыр күн,
Болып маған қараңғы түн,
Бұларды ұмытпаймын өлмей.
Бірінде кеп Ғафурды алды,
Баласы да қосақталды,
Сен қалма деп көгенделмей!
Мүлік-малын түгел алып,
Екеуін түрмеге салып,
Біраз ғана аял бермей.
Жетісінде өзімді алды.
Сыпырып үй, жасау, малды,
Кетерме ойдан өлім келмей.
Оныңда мені шығарды,
Үй тұтқын қып, қағаз алды,
Жатасың деп, іс жөнделмей.
Ғафурды алып Семей барды,
Екеуін түрмеге салды,
“Под судом” деп бір тексермей.
Абақтыда бес ай өтіп,
Июльдің алтысы жетіп,
Ғафур өлді атақты ердей.
— Жазасызға жаным құрбан
Деп, осы оймен бауыздалған,
Кетем деп қорлыққа көнбей.

Әдейі Аллаға кеткен,
Шаһиттікке қолы жеткен,
Бұл жалғанға көңіл бөлмей.
Сездірмеген еш жолдасқа,
Не баласы, не достасқа,
Мұны қалған адам көрмей.
Алдына қойған леген,
Сол қолын жерге тіреген,
Он қолымен бәкі сермей.
Бір тартқанын біреу көріп,
Күре қиған тағы орып,
Ағызып қан қызыл селдей.
Бұл не? - деп, жолдасы жеткен,
Өзім деп, ишарат еткен,
Алыс жолға жөнелгендей.
Әділетсіз баламды алды,
Бір ұл мен төрт қызы қалды,
Енесі өлген жетім төлдей.
Ата-ана мен бауырлары,
Балалар мен қосақ жары,
Ағызды көз жасын көлдей!
Ағайын, көрші, дос, құда,
Ғафур деп, зарлады бұ да.
Жиылып көп, ошар елдей.
Әкеткенге міне бүгін
Толып бір жыл, жетінші күн
Өте шықты өмір желдей.
Сен өткенге жеті ай болды,
Соны ойлап, сабырым өлді,
Жаман тамым болып көрдей.
Білмедім қайғы ма, шын ба?
Бүгін бар деді осында,
Сиқыршы үшкірген желдей.
Шыдап, ішке толып жалын,
Міне, шықты болып сарын,
Аулақта зарлап именбей.
Ана күні түсіме ендің,
Ақ күмбезден тұра келдің,
Таяу тұрдың есік пен төрдей.
Өткенің түр көңілімде,
Бізге ермес өлік деп мүлде,
Жүзің түр бейне күлгендей.
Халыққа бірдеме дедің,
Қуанып, ұмытқаным менің
Түсімді өңім деп сенбей.

Шешілді сол түсім енді,
Депсің сен: февраль келді,
Ұмытыппын мен есіме енбей.
Осы февраль, осы түсім,
Қабат келіп жарылды ішім,
Жүрекке қанжар ілгендей.
Осыны ойлап, ағып жасым,
Су боп қағаз, қарындашым,
Неше бұзылып, неше жөндей.
Иесіз тамым болып мола,
Сабырым кетті біржола,
Отырмын жазуым өнбей.
Қарағым, момыным Ғафур!
Бүгін болып әкең пақыр,
Қоя алмадым бір күңіренбей.
Құлыным қош! Бақытты бол!
Жаңа февраль, алтыншы июль
Ұмытылмайды мені көмбей!
Ол ай келсе, осы жырым,
Түсірер ойға әрбірін,
Құсайын, Кербала шөлдей¹

Шаһкәрімнің басына төнген қайғы-қасірет бұлты онан сайын қалындай түседі. Ғафурдан кейінгі баласы Ахат та сол жылы (1930) сотталып, Семей түрмесіне жабылады.

1931 жылы Қазақстан Орталық Атқару Комитетінің төрағасы Елтай Ерназаров Шыңғыстауға (қазіргі Абай ауданы) келгенде, Шаһкәрімнің Елтайға әдейі барып жолығып, сөйлесіп шыққанын көрген Аюбай Кенесарин (1906 жылы туған) былай дейді: “Осы ауданға Қазақ үкіметінің бастығы Елтай Ерназаров келгенде (1931) Шаһкәрім сол кісіге кіріп, ұзақ әңгімелесіп шығып тұрғанда көрдім. Жаздыкүні болатын. Елтайға арналып Қарауыл өзенінің жағасына бірнеше қазақ үй тігілгенді. Елтай отырған үйді милиция адамдары күзетіп тұрды. Арыз айта келгендер өте көп еді. Бірқатары кіруге рұқсат ала алмай күнұзақ тосумен болды. Сол күні атақты өнер иесі, әнші Ағашаяқ ретін тауып кіріп, сиырымды қайтарып беретін болды деп қуанып шықты. Басқалары арызымыз шешілмеді деп ренжіп шығып жатты.

Бір кезде Елтай отырған үйден Шаһкәрім де шығып келіп, тұрған халыққа:

¹ Кербала шөлінде соғыста өлген, Әзірет Әлінің баласы, Мұхаммед пайғамбардың жиені – Құсайынды айтады. – Қ.М.

– “Малдан айырылған елдің ашыға бастағанын айтып тәуір-ақ сөйлестім. Көнбеді. Мәселе шешетін басшыға ұқсамайды. Босқа әуре боп кірмей-ақ қойындар”, – деп атына мініп, жүріп кетті.

Елтай сияқты басшыдан әбден көңілі қалып, күдер үзген қаралы қарт ақын “Өтініш зарым” деген өлеңін жазыпты. Бұл өлеңі әлі жарияланбағандықтан, сәл қысқартылған нұсқасын келтірейік:

Отырмын таудың басында,
Жетпістен асқан жасымда.
Жапанды жалғыз күзетіп,
Жолдасым жоқ қасымда,
Елсізде қалған мен бір шал.

Даланы басқан қалың қар,
Ойымда қайғы, зарым бар,
Артым – тұман, алдым – көр,
Көз жетпес бұлдыр, жолым тар,
Ұққаның зарға құлақ сал.

– ...Бостандыққа елім қана алмай,
Әділет жолын таба алмай.
Басшыға айтқан мұңдары
Есепке жатыр саналмай,
Көп арыз жолда қалатын.

Түзелмей отыр басшылар,
Қойылса екен жақсылар,
Елменен еркін санасар
Саналы, ойлы сақшылар,
Әділет жолға салатын.
...Қазақтың басшы баласын
Сөйлестім, көріп шамасын.
Қалайша қалап қойған ел
Сезімсіз, ойсыз шаласын,
Түк келмейтін қолынан?!

Ел мұңын ондай ұға алмас,
Бастық та болып тұра алмас.
Мансапқа өзің мақтансаң,
Еліңнің басы құралмас,
Адасар айқын жолынан...

Шектен шыққан орасан озбырлықтан, зорлық-зомбылықтан еңіреген елін құтқарып алу қолынан келмейтініне әбден көзі жеткен Шаһкәрім:

Қанды қанау айналам,
Соларды көріп ойланам.
Құтқарып алар қуат жоқ,
Құр саламын байбалам, —

деп зарланады.

Ақырында елден аулақтағы өзінің саят қорасына кетеді. Елден оңашаға кетудегі ендігі мақсатын ашық айтып:

Мен кеттім, сендер елде қойдың қалып,
Ешкімнің кеткенім жоқ малын алып.
Елу бес жыл жинаған қазынамды,
Оңашада қорытам ойға салып, —

дейді.

Ол елсіздегі қорада жалғыз жатады. Бар шаруасын өзі істейді. Қасында ешкім болмайды. “Жұмысты әлім келген біреуге артып, құлданбақ азаттарды жөн демеймін”, — дейді. Әрбір басынан кешкен өмірін күнделік ретінде өлеңмен жазып отырады. Ақынның басынан кешкен бір ғана уақығаны келтірейік:

...Қалса да халқым білмей өлгенімді,
Тағдырға байқадың ба көнгенімді.
Кез келген кезіп жүріп өз басыма,
Айтайын бір азғана көргенімді, —

дей келіп, ылғи жалғыз жаттым, ит жүгіртіп, бүркіт салып жүргенім жоқ. Аулақта жатып, ойға келген өлеңімді жазам, еріксем, елге барып қайтам, кетерде есігіме құлып салып кетем, қайтарда отын алып келем, дейді. Бір күні қайтып келсе, өзі жоқта белгісіз екі адам есігін ашып кіріп, тамағын жеп кеткенін көреді. Келіп жүрген аңшылар ма екен, кімдер екен деп, білгісі келеді:

Жүр едім сол екеудің ізін шалып,
ГПУ-дің солдаттары келіп қалып:
— Қашқынмен хабарласып жүрсің ғой деп,
Әкетті Бақанасқа ұстап алып.

Мені олар Бақанасқа алып барды,
Жайымды айтып бастыққа хабар салды, —

дейді. Бастық ертеңінде Шаһкәрімнен жауап алады. Жауап алған кісі — қаладан келген ГПУ қызметкері, ақ пен қараны ажырата алатын, адамды тани білетін, шын мен жалғанды айыра білетін байыпты адам болған. Шаһкәрім оған өзінің кім екенін жеріне жеткізе айтқан. Ол 73 жастағы қазақтың ақ жүрек ақсақалын, атақты ақынын таныған, ұққан. Жамандыққа баспайтын, зиянсыз адам екеніне әбден көзі жеткен соң, Шаһкәрімді тұтқыннан босатқан.

Қайтер ем сонда мені қойса жауып,
Құтылғам жоқ жалғанмен, айла тауып,
Шынды айттым, шынға сенді, шын —
сүйенішім,
Аққа бәле жұғар деп қылман қауып, —

дейді ақын.

Ал, жергілікті ГПУ бастығы шаш ал десе, бас алатын, таяз ақыл, тасырдың нақ өзі болады. Ол Шаһкәрімді: бай, жуан, қажы яғни жау деп қана білген. Және Шаһкәрімнің елден аулақта жападан жалғыз жүруі аудандық ГПУ-дағылардың күдігін күшейте түскен. Оның үстіне 1931 жылы елді зорлықпен күштеп, қорқыту, үркіту арқылы жаппай коллективтендіру нәтижесінде мал-мүлкінен айырылып, аштыққа ұшырап қырыла бастаған шаруалар бас көтеріп, көтеріліске шығып, қыркүйек айында ауданға шабуыл жасайды. Аудан басшылары, әсіресе ГПУ бастығы, көтерілісті ұйымдастырушы басшысы Шаһкәрім деп білген.

Ауданға шабуыл жасаған көтерілісшілерді қырып-жойып, олардың бас сауғалап, қашып кеткендерін қуып ұстап, жазалауға ГПУ бастығы Қарасартов бастаған отряд шығады. Сол күні ауданға бет алып келе жатқан Шаһкәрім Қарасартовтарға кездеседі. Олар анадайдан көре сала, сөзге келместен, Шаһкәрімді атады. Оқ тиіп, жараланып жатқан ақын тілге келіп: — Мені ауданға апарындар... — дегенше болмай, екінші біреуі тағы атады. Ақын өледі. Бұл сұмдық, оқиға 1931 жылы 2 қазан күні болған. Сөйтіп, Шаһкәрім ақын 73 жасында жазықсыз оққа ұшып, қызыл империяның қара жүрек, қанды қол жендеттерінің қолынан қаза табады.

Жендеттер ақынды атып өлтіргеннен кейін, оның сүйегін ессіз даладағы ескі бір құр құдыққа апарып тастап, кете барады.

* * *

Шаһкәрімнің сүйегі отыз жыл бойы құдықта жатты. Тек 1961 жылы ғана ақынның баласы Ахат (1900–1985) әкесінің сүйегін құдықтан қазып алып, Жидебайдағы Абай зиратының жанына жерледі. Бұл туралы Ахат былайша баяндайды: “1961 жылы 26 июльде Бақанасқа бардым. Әкемнің сүйегін тастаған құдықты жалғыз қазып, ол күні метрден азақ артық қаза алдым. Жаныма адам алмай жалғыз қазған себебім: біреу болса, ол асығып, сүйектің бір жерін сындырып алар деген ой келді. 28 июльде және қазып, барлық сүйегін түгел алдым. Тек, оқ бүлдірген екі сүйегі болды. Бір оқ оң жақта тоқпан жіліктің басын үзген. Екінші атқан оқ төс бүйектің ортасынан өтіп, оң жақ омыртқаның қанатын сындырған. Кейбір сүйектерін өлшеп алдым...”

Әкей өте ұзын бойлы адам болатын. Сүйегін ауданға алып келдік. 7 август қабыры қазылды, 8 август күні Абай зиратының қасына жерленді. Жүздеген адам қойысты. Сүйек келгенде жыламаған жан болмады. Көздерінің жасымен бірге қуаныштары да байқалды...”

Қысқаша айтқанда, Шаһкәрімнің өмірі мен тағдыры жайындағы шындық осындай.

ӘРХАМ КӘКІТАЙҰЛЫ ЫСҚАҚОВ

(1885—1963)

Әрхам Кәкітайұлы Ысқақов 1885 жылы, Семей облысы, қазіргі Абай ауданында дүниеге келген. Әрхамның әкесі Кәкітай (шын аты Ғабдұлхакім), Абайдың бір туған інісі, Ысқақтың баласы. Әрхамның әкесі қандай адам болғаны туралы, Мұхтар Әуезов былай дейді:

“...Қазақтың мәдениет тарихына, Абай мұрасына ерекше еңбек сіңірген, Абай өзі тәрбиелеп, баулыған жас жұртшылықтың көрнекті өкілі болған Кәкітай Ысқақұлының еңбегін айырықша айту керек.

Кәкітай Абай шығармаларының ең алғашқы таңдамалы жинағын, бірінші рет, Петербургтегі Бораганский баспасында 1909 жылы шығарды. Сол жинақтың аяғында ақынның Кәкітай жазған бірінші өмірбаяны беріледі...

Абайдың баспаға шығуында тарихтық бірінші зор еңбек етуші — Кәкітай дейміз” (М. О. Әуезов. Абай Құнанбаев. . Мақалалар мен зерттеулер. Алматы, 1967).

Кәкітайды он жасынан бастап, Абай өз қолына алып, тәрбиелеп өсірген.

Кәкітай Әрхамды тоғыз жасында ауыл мектебіне оқуға береді, ауыл молдасынан төрт-бес жыл сабақ алып, сауатын ашып, хат танытын болып шығады.

Әрхам, ер жетіп ел білген шағынан бастап, үнемі Абайдың алдында болып, ұлы ұстаздың өнегелі өсиет сөздерін өз аузынан естіп, тағылым алған жас жеткіншек шәкірті болады.

Абай дүниеден өткен (1904) Әрхам он тоғыз жастағы жігіт еді.

Әрхамның қазан төңкерісіне дейінгі өмірін еске алсақ, оның үлгі-өнеге алған мәдени ортасы — Абай мектебінің талантты ақын шәкірттер легі: Шаңкәрім, Көкбай, Ақылбай, Кәкітай, Мағауия, Турағұлдар көз алдымызға келеді.

Әрхам осы ақындардың өлең-жырларын, дастандарын бес саусағындай білетін еді.

Абайдың таңдамалы өлеңдер жинағы тұңғыш рет басылып шыққан жылы (1909) Әрхам жиырма төрт жастағы жас

жігіт болатын. Абай кітабы өмір бойы оның қолынан түскен емес. Ол Абай өлеңдерін жатқа білетін. Кейін ақын жинағының толық болып шығуына және өлеңдерінің дұрыс ба-сылуына Әрхам аянбай ат салысты.

Әрхам адамгершілігі зор, мәдениетті, аса байыпты, сабырлы, еліне абыройлы болған адам.

Заман ағымын дұрыс байымдап, жақсы түсіне білетін Әрхам, қазан төңкерісінен кейін өзгерген дәуір ауқымына бейімделіп өмір сүре бастайды. Төңкерістен кейінгі жылдарда заман талабына қарай қолданған іс әрекеті туралы, өзі жазған өмірбаянында:

“Совет өкіметі орнағаннан кейін, — дейді Әрхам, — 1924 жылы Тобықтының ішіне көшіп барып, Керей, Найманмен шектес қонатұғын жайлауындағы Байқошқар, Бақанас деген өзенге алпыс үй еңбек сүйетін кедей шаруаларды ертіп барып, өзеннен тоған қаздырып, суармалы егін салдырып, диірмен орнаттырып, мектеп салғызып, кооператив ашқызып, өзім бес жылдай сол елмен бірге жұмыс істеп, отырықшы больш ұйымдасып, еңбек етуге басшылық еттім. Қолымдағы аздаған малымды сол көптің игілік жұмысына сарп еттім” — деп жазады. Бұл айтқандарының бәрі де шындық. Бірақ, елді отырықшыландыру мәселесі қалай басталғаны, оны кім бастағаны және бұл мәселені жүзеге асыру жолын көрсетіп, басшылық еткен адам аталып айтылмаған.

Бұндай аса күрделі мәселені әуел бастаушы және ұйымдастырушы адам — Мұхтар Әуезов болады.

Мұхтармен 1911 жылдан бастап жақсы таныс болған замандасы, жиырмасыншы жылдар қызмет жөнінде істес болған жолдасы, Қазақ Республикасына еңбегі сіңген экономист — Алин Ишмухамет (Ишман), Мұхтар туралы естелігінде былай дейді:

“1922 жылдың күзінде Әрхам Ысқақов маған Мұхтардан бір хат әкеліп тапсырды. Хатта Мұхтар былай деген екен:

“Сенің уездік жер бөліміне бастық болғаның дұрыс. Ауыл шаруашылығынсыз өмір жоқ. Үкіметтің мақсаты қазақ халқын көшпелілікпен отырықшылық тұрмысқа аударып, поселка салдырмақ екені өзіңе белгілі ғой. Бірнеше үйлер бір жерге жиналып, поселка салса, мал кәсібімен бірге егін кәсібін де істеуге болады. Мал тұқымын асылдандырып, мал шаруашылығын өркендетуге болады. Бала оқыту жағына да пайдалы. Бір жерге жиналып поселке салған қазақтарға үкіметтің беретін көмек-жәрдемі де көп. Жер бөлімінің бастығы болсаң, бұл жұмыстардың барлығы сенің қарауыңда ғой.

Мен өзіміздің ауылдың шаруаларын үгіттеп, бір жерге жиналып поселка салуға көндірдім. Жерлері өте жақсы – Бақанас өзенінің жиегінде Байқошқар деген жер. Поселка салу жөніндегі шаруалардың өкілі, мына хатты апарып тапсырушы, Әрхам Ысқақов. Менің сенен сұрайтыным: поселка салуға жәрдемдес, үкіметтің заңы бойынша берілетін көмек-жәрдемдерін бер”.

Мен жер бөлімінің бастығы болып тұрғанымда Байқошқар посежасын салуға тиісті көмек-жәрдем көрсетіп тұрдым”, – дейді (Ишмұхамет Әлин. “Ол қоғамшыл еді”. Біздің Мұхтар” М. О. Әуезов туралы естеліктер. Алматы. – 1976, 376-бет).

Сөйтіп, 1922 жылы Мұхтар бастаған, елді отырықшылық тұрмысқа көшіру мәселесі, екі-үш жылдың ішінде, Әрхам Ысқақовтың күш-жігерінің, ұйымдастырушылық қабілетінің арқасында іске асырылған.

Әрхам, жоғарыда келтірілген өмір баянында, отырықшылық шаруасына “бес жылдай” басшылық еткенін ғана жазады. Одан кейінгі өмірі туралы еш нәрсе айтпайды. “Бес жылдай” дегені: 1924 жылдан бастап, 1928 жылға дейінгі уақытты айтқаны болады

Жиырма сегізінші жылы қазақ байларының мал-мүлкін көмпескелеп, өздерін жер аудару науқаны басталғанда, ең алдымен қуғын-сүргінге ұшыраған Құнанбай ұрпақтары болды.

Әрхам кеңестің қанды құрығынан қашып, өзбек ағайынның еліне барып паналайды. Сол жақта он жылдай уақыт бас сауғалап жүріп, кейін еліне оралады.

Абайдың туғанына 95 жыл толатын мерекесі алдында, 1939 жылы Семей облыстық Атқару Комитеті Әрхам Ысқақовты арнайы шақыртып, Абай мерекесіне дайындық жұмысына ат салысуды тапсырды. Әрхам ең алдымен, Абайды көрген, жақсы білген, көзі тірі замандастарының, ақын туралы естеліктерін жинауға кірісті. Әр жерде тұратын Абайды білетін адамдарды іздеп тауып, оларды” естеліктерін өз ауыздарынан естіп, қағаз бетіне түсірді. Жетпістен астам естелік әңгіме, қымбатты мағлұматтар жинады.

Абайдың ертекісі досы Баймағамбет, ақынның өз аузынан естіп, жаттап алып, ертегі ретінде айтып, елге таратқан, Европа жазушыларының қызықты романдарының уақиғасын, түңғыш рет, Әрхам қағазға түсірді.

Абай оқыған және романдарының уақиғасын Баймағамбетке айтып берген жазушылары – Лесаж, Ален Рене, Фенимор Купер, Майн Рид, Александр Дюма және Бальзак болатын.

Бұлардың шығармаларынан Баймағамбет ертек етіп айтатын романдары:

“Асқақ франсоз” (орысшасы “Хромой бес”), “Разбойник Сохаты”, “Шерлок Холмс”, “Үш мушкетер”, “Шегрен былғары” (“Шегреновая кожа”) т. б.

Осыларды қағаз бетіне түсіруі – Әрхамның зор еңбегі, абайтануға қосқан үлестерінің бірі.

Әрхамның айтуы бойынша, Абай әндерін, 1935 жылы, композитор Латиф Хамиди тұңғыш рет нотаға түсірді. Ол кезде Хамиди Семей театрында қызмет істейтін еді. Әрхамның айтып берген Абай әндері: “Сегіз аяқ”, “Көзімнің қарасы”, “Желсіз түнде жарық ай”, “Біреуден біреу артылса”, “Ішім өлген, сыртым сау”, “Қор болды жаным”, “Сен мені не етесің”, “Татьянаның Онегинге жазған хаты”. “Татьяна сөзі”, “Айттым сәлем, қаламқас”, “Көзімнің қарасы”, “Бойы бұлғаң”, “Сұрғылт тұман дым бүркіп”, “Көңіл құсы құйқылжыр шартарапқа”, “Өлсем орным қара жер, сыз болмай ма”, “Қарашада өмір тұр”, “Қараңғы түнде тау қалғып”.

Композитор Абайдың музыка өнері саласындағы асыл мұрасын, алғаш рет айнытпай, нотаға түсірту – Әрхамның зор еңбегі болды.

1940 жылы ашылған Абай музейінің алғашқы ірге тасын қаласып, шаңырағын көтерісіп үлкен еңбек еткен адамдардың бірі – Әрхам Көкітайұлы Ысқақов. Әрхам ерінбей-талмай Абайдан қалған заттарды тауып әкеп музей қорына қосты.

Әрхам Абайдың қалта сағатын да тауып әкеліп еді. Абай сағатының бетінде арабша жазылған: “Хақихат” деген жазуы бар еді. Музейдің ең қымбатты экспонаттарының бірі – осы сағат, ақыры қолды болды (ұрланды).

Абай музейі ашылғаннан бастап, Әрхам музей қызметінде болды. Көкітайдың толық өмір тарихын жазды.

Абайды көргенін, білгенін, Абай туралы өз әкесінен және басқа, ақынды білген адамдардан естігендерін жинақтап: “Абайдың өмір жолы” (ақын өмірінен естігенім, білгенім және көргенім) деген көлемді еңбек жазды.

Бұл еңбегінде ақынның өміріне байланысты нақтылы деректі мағлұмат аз емес. Абайдың қай кезде, қай жерде, қай айда, қай күні дүниеге келгенін дәл анықтап береді. “Құнанбай ауылы Қасқабұлаққа қонғаннан кейін, 1845 жылы, ескіше 10 август күні Құнанбайдың әйелі Ұлжан толғатып, бір ұл дүниеге келеді. Құнанбайдың бұдан бұрын туып, ер жетіп қалған екі ұлы болатын. Өзінің алғашқы бәйбішесі Күнкеден туған ұлының атын Құдайберді, Ұлжан-

нан туған ұлының атын Тәңірберді қойған. Мына үшінші ұлының атын Ибраһим деп, арабшалап қояды” — дейді.

Бұрын бізге мәлім болмаған, Абайдың өмір жолына байланысты мағлұматтардан тағы біреуін келтірейік:

“Абай Қарқаралы дуанынан, — дейді Әрхаш, — қазақтың неше алуан шешен сөздерін, мақал-мәтелдерін, сайқымазақ шанышпа тілдерін, Бошан ортасында болған ақындар: Қалдыбай, Бурақанның айтқан өлеңдерін, олардың өткір сын, өтімді теңеулерін жадына сақтап қайтады. Мысалы Қалдыбай ақынға Тіленші би: “Сен ылғый кісіні мақтап өлең айтасың мені бір ауыз өлеңмен әрі мақтап, әрі жамандап айтшы дегенде, Қалдыбай былай депті:

Тіленші Бекболаттан туған ұлсың,
Базарда бағаң артық қымбат бұлсың.
Кейде олай, кейде бұлай мінезің бар,
Жүгіндей ақ түйенің аума құлсың.

Қайырымың бар еді жоқ-жарлыға,
Бітіруші ең ер құнын келсе алдыңа.
Әулиесіп фақырға көп күлуші ең,
Қатының ақсақ, балаң таз — келді алдыңа, —

депті. Тіленші бидің әйелінің бір аяғы кем екен де, баласы Алшынбай қасқа бас кісі екен. Сонда Тіленші ашуланып, аз ойланып отырыпты да: “Ендігәрі маған өлең айтушы болма!” — депті.

“Тіленші бидің баласы Алшынбай: Майқы, Бошан, Тобықтыны түгел билеп, айтқан Әмірі екі болмапты, — дейді Әрхам, — бірақ, пара алғыш, өзі басқаға түк бермейтін сараң адам болыпты. Сол кезде Қалдыбай ақын қартайып, оның ақындығын Бурақан деген қожа ұстапты. Ол Алшынбайға көп жоламай, басқа мырзаларға еріп, өлең айтып жүреді екен. Бір топта Алшынбайға кездесіп сәлем бергенде, Алшынбай оған:

“Әй қожа, сен маған неге жоламай қойдың, елдің берген сыйын мен де беремін дегенде, Бурақан ақын:

Алшеке, аузың берер, қолың бермес,
Өтірікші құдайдың жүзін көрмес.
Әйелден үлкен ауыз — сіздің ауыз,
Өзі алмаса, өзгеге беруші емес, —

депті. Алшынбайдың пара алғыштығын, сараңдығын бір ауыз өлеңге сиғызып, өз көзіне айтқаны Абайға күшті әсер етеді”.

Әрхамның бұл еңбегінде Абайдың өмір тарихына тікелей байланысы бар, тарихи құнды, көп мағлұмат жинақталған.

Әрхамның өлең жазуға да қабілеті бар еді. Бірақ, “Дарияның қасында құдық қазба” деген қағиданы ұстанып, ақындық өнерді арнайы мақсат етпеген адам.

Көңіл күйі түскен кездерде, жан тебіrentкен сезім-сырын толғаған өлеңдері – Әрхамның ақындық талантын анық танытады. Елінен аулақта, 1930 жылдары, Ташкент жақта бас паналап жүрген кездерінде, туған жерін, өскен елін сағынған Әрхамның, көңіл күйін, сағынып сезімін көркем суреттеген: “Бақанас”, “Бақанастағы туған туыстарыма” деген өлеңдері бар.

Абайдың өмір бойы басынан кешкен уақиғаларын, түгелдей дерлік, жақсы білетін және ол туралы жинаған нақтылы мағлұматтары көп еді.

Ұлы ақын атасының дүниеге келгеніне 95 жыл толатын мерекесінің алдында, Абайдың басынан кешкен бір уақиғасын, өлеңмен өрнектеп жазуға бел байлап, қолына қалам алған қарт ақын, тарихи дастан жазып шықты. Бұл шығармасында, әйелдің бас бостандығын қорғау жолында, Абайдың ескі әдет-ғұрыпқа қарсы күресі баяндалады.

Дастан “Зағипа” деп аталады. Дастанның бас кейіпкері Зағипа, Әбді деген адамның қызы. Әбді – Тобықты – Жігітек, Кеңгірбай бидің ұрпағы, рубасы, қатал мінезді, қайырымсыз адам екен.

Төлеген деген бай Зағипаны баласына айттырып, Әбдіге көп қалыңмал береді.

Зағипа Төлегеннің таз баласын менсінбейді.

...Төлегеннің мырзасы,
Жалтырап таз түр басы.

Зағипа көріп күйеуін,
...Нұр жүзі күл боп сөнеді,
Қайғыға толып жүрегі,
Аурудай азып жүреді.
Мұң шағарлық адам жоқ,
Өлең айтып зарланып,
Тең құрбыдан арланып,
Қолдан келер амал жоқ.

Зағипаның қасірет-зары Абайға жетеді. Ақын былай деп жазады:

Болса да Абай әлі жас,
Үлгі айтып елге болған бас,

Түзулік жолды жақтаған.
Зағипаның зар үнін,
Зарлауда өткен тар күнін,
Абайға біреу даттаған.
Абайдың ары оянып,
Құтқаруды ойланып,
Шақыртып алды Әбдіні.
— Қызыңды берме жылатып,
Тұрмаған соң ұнатып,
Теңім демей малдыны.
— Төлеген малын қайтып бер,
Ұқтырып мәнін айтып бер.
Зағипа оған бармайды.

Әбді Абайдың ақылын алмайды, айтқанына көнбейді, қайта өзіне қарсы шығып, өктемдік көрсетеді.

Сөйтіп, уақиға барған сайын шиеленісіп, ұзақ талас-тартысқа, дау-дамайға айналады. Абай алған бетінен қайтпай, Зағипаны зорлықтан құтқарып, бас бостандығын алып бергенге дейін, барын салып, ақырына дейін аянбай алысады.

Қарт ақын Әрхам, өзінің дастанында, өмірде болған шын уақиғаны бұлжытпай баяндап, шама-шарқынша суреттеп берген.

...Асырып айтып мақтамай,
Шындығын жаздым тарихтың,
Алтынын жезге алмаған.
Қамқасын бөзге салмаған,
Жайыш жаздым халықтың.
Бұдан бұрын жетпіс жыл
Өткен істі етіп жыр
Тарттым жастың алдында...
Жастар берер бағасын,
Кімнің ақ, кімнің қарасын,
Өздерің сынға салындар.
Келгені осы-ақ шамамның,
Бұрынғы өткен заманның
Хал-жайын естіп қалындар, —

деп, ақын дастанын аяқтайды.

Дастан жеке кітап боп 1961 жылы басылып шықты. Әрхам Кәкітай ұлының, ақын ретінде, қалдырған бірден-бір мұрасы — “Зағипа” дастаны. Әрхаммен 1939 жылдан бастап таныс болып, Абай му-

зейінде бірге қызмет істедік. Өмір бойы қарым-қатынасымыз үзілген жоқ. Адамгершілігі зор, кішіпейіл, аса инабатты Әрхам жарықтықты жақсы көріп, құрметтеп – Әрхамға” дейтін едік.

Әрхам Кәкімтайұлы Ысқақов, 1963 жылы 83 жасында, өз елінде, туған жерінде қайтыс болды.

Әрхамның балаларынан қазіргі біз білетіндеріміз: қызы Мінаш, ұлы Азат, немересі Асылжан. Мінаш пен Азат жоғары дәрежелі білімі бар, бай тәжірибелі педагогтар.

Бұл ұрпақтары, ақын бабаларының еңбектерін жинастырып, шамалары келгенше жұртшылық жүрегіне ұсынып жүр. Ұлы Азат өз қаржысымен Аякөздегі орта мектептің жанынан жұбайы Қарлығаш Құлшықбекқызы Бидалинова екеуі Абай мұражайын ашып, игілікті іс тындырған еді. Сол өзі тұрған Аякөз қаласында 1996 жылы қайтыс болды. Ал, Мінаш ақын аталарының өмір тарихын зерттеп, еңбек жазып жүр. Асылжан да атасының шығармаларын жинауға ат салысуда.

Әрхамның өмір тарихы әлі толық жазылған жоқ. Бұл жұмыспен Абай музейі және Мінаш, Балташ бастатқан ұрпақтары шұғылдануы керек!

Мазмұны

Абайдың ақын шәкірттері.....	5
Ақылбай Абайұлы Құнанбаев.....	14
“Дағыстан”.....	18
“Зұлыс”.....	36
Дағыстан (<i>поэма</i>).....	58
Зұлыс (<i>поэма</i>).....	74
Өлеңдері.....	81
Мағауия өлгенде қызы Уәсилаға Ақылбайдың жазып берген жоқтауы.....	82
Мағауия Абайұлы Құнанбаев.....	84
Мағауияның поэмалары.....	96
“Медіғат – Қасым” поэмасы.....	98
“Еңлік – Кебек” поэмасы.....	124
Өлеңдері.....	133
Әбішке хат.....	135
Әбішке.....	136
Әбіш өлгенде.....	137
Медіғат-Қасым (<i>поэма</i>).....	140
Еңлік-Кебек (<i>поэма</i>).....	161
Турағұл Абайұлы Құнанбаев.....	171
“Алаш партиясы”.....	175
Өлеңдері.....	179
Хат.....	179
Жауап хат.....	180
Әбішке (хат).....	182
“Челкаш”. Максим Горькийден (<i>аударма</i>).....	184
Әкем Абай туралы (<i>естелік</i>).....	198
Кәкітай Ысқақұлы Құнанбай немересі.....	221
“Қош, қарағым!”.....	230
Әбішке (хат).....	235
Әбішке.....	235
Абай (Ибраһим) Құнанбайұлының өмірі.....	238

Әубәкір ақын.....	248
Билерге.....	253
Ғабидоллаға.....	253
Қайырбекке.....	254
Қайырбек пен келіні.....	254
Досмағамбетке.....	254
Қыз бен өзі.....	255
Бүркітімен айтысы.....	256
Имашқа.....	258
Жакеге.....	258
Етембай байға.....	258
Өтірікшілерге.....	259
Өзіне.....	259
Кәператив.....	260
Бір адамға.....	262
Өзі туралы.....	263
Шаһкәрім.....	267
Әрхам Кәкітайұлы Ысқақов.....	317

Баспа директоры Дидахмет Әшімханұлы

ҚАЙЫМ МҰХАМЕДХАНОВ

III том

Шығармалары

Редакторы *Р. Райбаева*
Техникалық редакторы *А. Тілеукеева*
Суретші *Ж. Айдос*
Корректоры *Л. Саяқызы*
Беттеген *Д. Дидахметұлы*

Қазақстан Республикасының
Ұлттық кітапханасы
Сыйлық дана

Теруге 17.09.2005 ж. берілді. Басуға 1.12.2005 ж. қол қойылды.
Пішімі 84×108 ¹/₃₂. Қаріп түрі «Times Kaz». Шартты баспа
табағы 17.2 б. Есептік баспа табағы 19.0. Таралымы 2000.
Тапсырыс № 1455

“Алаш” баспасы, 480009, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143.

ЖШС РПБК «Дәуір», 050009, Алматы қаласы, Гагарин даңғылы, 93.

Тел.: 69-40-35, 42-47-69, 42-07-90,

E-mail: rpik-daur_81@mail.ru, rpik-daur2@mail.ru